

У. НОРМАТОВ

Адабий ўйлар

У. НОРМАТОВ

*талант
тарбияси*

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«ЁШ ГВАРДИЯ» нашриёти
Тошкент—1980

КПСС Марказий Комитетининг «Ижодкор ёшлар билан ишлаш тўғрисида»ги қарорида ижодкор ёшларга профессионал ва ғоявий тарбия бериш, уларнинг профессионал маҳоратини чуқур ўзлаштириб олиши, Ватанимиз ва жаҳон маданияти тажрибасини ўрганиши учун зарур чоралар кўриш масаласига бутун жамоатчилик эътибори жалб этилди.

Танқидчи Умарали Норматовнинг «Талант тарбияси» китоби партия қўйган шу улкан вазифани амалга ошириш йўлидаги кичик бир тажрибадир. «Талант тарбияси» ҳозирча бизда нашр этилган бадний маҳоратга оид китобларнинг ҳеч бирига ўхшамайди; унда танқидчи ижод, маҳорат сирлари ҳақида бевосита ижодкорларнинг ўзлари — турли авлодга мансуб ёзувчилар билан баҳс — суҳбат олиб боради, шу йўл билан адибларнинг «дахлиз» дунёсига — ижод лабораториясига кириб боради, уларнинг тажрибаларини умумлаштиради, улардан ёш ижодкорлар учун ибратли сабоқ-хулосалар чиқаради; айни пайтда китобда ёш истеъодлар тарбияси, ижоди, умуман ҳозирги адабий жараён билан боғлиқ муҳим масалалар ёритилади.

И 70200—52 / 72—80 460300000
356 (04)—80

© «ЕШ ГВАРДИЯ» НАШРИЕТИ, 1989

ТАЛАНТ ТАРБИЯСИ

(Шоир Эркин Воҳидов билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. КПСС XXV съездида: «Чиннакам талант кам учрайди. Адабиёт ва санъатнинг талантли асарлари миллий бойликдир»,— дейилди; ёш авлоднинг миллий адабий бойликлар яратишдаги ролига катта баҳо берилди; Л. И. Брежневнинг съезддаги Ҳисобот докладда: «Ижодкор зиёлиларимизнинг ёш авлоди ҳаёт кучоғига тобора дадил кириб келаётганидан хурсандмиз»,— деган сўзлар бор. Ёш талантлар тарбияси ҳақида катта ғамхўрлик қилиняпти. Хусусан, КПСС Марказий Комитетининг «Ижодкор ёшлар билан ишлаш тўғрисида»ги қарори бу масалага бутун жамоатчилик эътиборини жалб этди.

Ҳаммага аёнки, бадний талант туғма бўлади, агар одамда бадний ижодкорлик хислатлари бўлмаса, уни тарбия, ўқитиш йўли билан ҳосил этиш асло мумкин эмас. Бироқ шу туғма талантнинг, кишидаги истеъдод қирраларининг очилишида теварак-атрофдагиларининг, муҳит, шаронининг роли жуда катта. Партия масаланинг худди шу томонига жамоатчилик эътиборини тортаётганлиги тасодифий эмас. Адабий талант тарбияси билан боғлиқ муаммоларнинг барчаси узил-кесил ҳал этилган деб бўлмайди. Айтайлик, боладаги ашулачилик қобилиятини аниқлаш нисбатан осон, унинг овози бор ёки йўқлигини қўпчилик ажрата олади. Телевизорда ўтказилган «Қуйланг, ёш хонандалар!» конкурсида ёшлар

нинг йжрочйлик қобилйятини баҳолаш тингловчйлар оммаси ихтиёрига ҳавола этилди ва табиийки, кўпчилик баҳо беришда янглишмади. Сўз санъатига лаёқатничи? Унга оммавий тарзда объектив баҳо бериш мушкул. Мактаблардаги адабиёт ўқитувчилари орасида ҳам истеъдодга тўғри баҳо бера оладиганлар сийрак учрайди. Хўш, амалда бу иш билан ким шугулланапти?

Менимча, шу мураккаблик туфайли баъзан бу борада чинакам истеъдодлар очилмай қолиб кетади, баъзан эса, бошда тўғри раҳнамо бўлмаслиги туфайли киши узоқ вақт ўз йўлини тополмай довдираб юради, ачинарли жойи шундаки, айримлар шунчаки бир ҳавас билан адашиб адабиёт даргоҳига кириб қолади-ю, бир умр унда «ўртача» ёки «ёш ижодкор» бўлиб қолаверади. Бу ҳол адабиётнинг сифати соҳасига ҳам салбий таъсир кўрсатади, ўртамиёна асарларнинг кўплаб пайдо бўлишига замин ҳозирлайди...

ШОИР. Фузулийда шундай бир мисра бор: «Навбахор ўлгач тикандин барги гул изҳор ўлур». Давримиз шундай даврки, ҳар бир ёш қўлига соз олгиси, қалам тебратгиси келади. Партиямиз, халқимиз эса ҳар бир яхши ниятли қалб эгасини ардоқлайди, меҳрибонлик кўрсатади. Бу айтмаса ҳам ҳамма биладиган ҳақиқат.

Энди гап ўша соз ёки қалам тутгувчининг иқтидорини лаёқатида.

Эсимда бор: эски маҳалламизда каттакоп бир туп тут бўлар эди. Биздан бир-икки ёни каттароқ Фаши деган бола ҳар кун эрталаб ўша тут устига чиқиб ашула айтарди. Аслида ушнинг айтадигани ашула ҳам эмас, гайритабиий бир қийқирик, томоғига дон тикилган хўрознинг қичқирғига ўхшаган бир парса эди. Овози янги раста бўлган бу ўспирининг «пола»си кўпчиликнинг гашига тегса ҳам, қизиғи, ҳеч ким: «Ҳе, бас қил, ўчир овозингни!»— демас эди. Аксинча, ўтгап-кетган: «Яшанг, ҳофиз! Жуфт бўлсин!»— деб қўйишарди. Унга сари ҳалиги бола ашулани баландроқ пардаларга кў-

тарар, овози бамисоли ойнада тирноқ юргандек ғийқиллаб жонга тегар эди.

Ғанивойга ҳамма эҳтиром билан «Дўст!» дейишига бир сабаб бор эди. Уша сабаб бўлмаса-ку, маҳалламиздаги чапани йигитлар унинг овозини ўчириб қўйишар эди. Сабаб шуки, Ғанивой маҳалламиздаги эътиборли бир одамнинг ўғли эди. Бунинг устига у чиқиб ашула айтадиган тут жуда баланд, ундан бутун маҳалла кўринар эди. Ғанивой кимнинг ҳовлисида нима гап бўляпти, ҳаммасини кўриб турар, ҳамманинг сиридан воқиф эди. «Дўст, яшанг!» демай кўринг-чи, бирор сирингизни ашулага қўшиб айтиб юборса — қип-қизил шармандалик-да. Яна бунинг устига Ғанивой ҳар гал ашула айтгани тутга чиққанда қўйинини кесак билан тўлдириб чиқар эди. Қургур ўзи ҳам ёмон мерган эди-да. Не-не шляпаларини учирмаган, не-не саллаларни чуватмаган.

Хуллас, ана шу юқорида зикир этилган сабабларга кўра Ғанивойга ҳамма «балли» деган, ҳатто: «Энди, ҳали ёш-да, тағинам овози очилмаган, худо хоҳласа, Шалаяпин ўзимизнинг маҳалладан чиқади», деб ҳам айтишган. Лекин ундан Шалаяпин тугул ўзимизнинг баъзи ҳофизлар қатори ҳам ашулачи чиқмади.

Нима демоқчиман? Айтмоқчиманки, ашулачининг ҳам, шопринг ҳам, умуман, санъаткорининг катта-кичиги, ёш-қариси бўлмайди. Ёш талант улгайиб катта талант бўлади, ёш қофиябоз улгайиб катта қофиябоз бўлади. Ҳамма гап уларни ёшлигида фарқлай олиш, талантни тарбиялаш, қофиябозга, «қўй, акаси, одамларнинг гашига тегяпсан», деб айта олишда. Бу гапни айта оладиган одамнинг уйда чўчийдиган сирини, бошида омонат шляпаси бўлмаслиги керак. Бундай одам — тапқидчи.

ТАНҚИДЧИ. Сиз-ку болалик хотираларингизни эслаяпсиз. Яқинда ҳузуримга республикамизнинг олис бир районида қалин папка қўлтиқлаган йигит келиб, асари ҳақида маслаҳат беришимни илтимос қилди. Бу

ўртоқ каттагина ҳаётини тажрибага эга, олий ўқув юртини тугатган, ўрта мактабда жамиятшуносликдан дарс берган, ҳарбий хизматни ўтаб қайтган, кўп асар ўқиган, суҳбатда маълум бўлишича, адабиётга ҳавас қўйиб, кўпдан бери қалам тебратадн. Бадний ижод билан астойдил шуғулланиш ниятида у мактабдаги ишни ҳам ташлабди, мана энди кечаю кундуз тинмай ёзар экан, ҳозирга қадар бир неча романни тахт қилиб қўйибди. Қўлёзмаларини адабиётдан хабардор жўраларига кўрсатган, барчаси унга, кўнгил учун бўлса керак, далда беришаверган. Лекин унинг кўп йиллик заҳматлари рўёбга чиққани йўқ, машқларидан бирор сатри ҳам дунё юзини кўрган эмас. Унинг етти қиссадан иборат «романи» билан танишиб чиқдим. Йигитнинг шунчаки кўрган-кечирганларидан иборат бу нарса баднийатдан ниҳоятда йироқ эди. Мен унга ётиғи билан бор гапни айтдим, «асар»нинг икки-уч саҳифасини ўқиб, унинг нуқсонларини тушунтирган бўлдим. Катта умид билан келган йигитни ўкситиб қўймадиммикан, деган хижолатда эдим, аксинча у қувонч тўла кўзлари билан менга юракдан «раҳмат» деди. Ҳозиргача ҳеч ким ҳақиқатни дангал айтмаганидан афсусланди. Қишлоғига бориб-боқ ишга қайтишга, бўш вақтлари кичик жанрларда машқ қилиб кўришга ваъда қилди. Орадан бир ой ўтиб ҳикоя юборибди. Буниси анча дуруст, лекин ҳозирча матбуотга тавсия этиш учун эрта. Мен шу ҳақда ёзиб юборган эдим, яна жавоб келди, қизиғи шундаки, бу сафар у асар юбормабди, ҳикоя устида ишлаётганлигини айтибди, энг муҳими: «Аввал менга асар ёзиш жуда осон туюлар эди, ижоднинг бу қадар мушкул эканлигини энди билипман»,— дебди.

ШОИР. Яхшиямки, кечикиброқ бўлса ҳам ҳақ гап айтилибди, айтилмаганда, эҳтимол, бу аяничли саргузашт умр бўйи давом этармиди... Улуғлардан кимдир айтган экан, «таланти одамларни суяш керак, талантсиз бунга муҳтож эмас, у ўзига йўлни топиб ола-

ди». Шу нуқтаи назардан қарасак ҳам ёш талантлар ёрдамга муҳтож. Сиз ҳақсиз, адабий талант тарбияси билан боғлиқ муаммоларнинг барчаси узил-кесил ҳал этилган, деб бўлмайди. Мен бу ҳақда республика ёзувчиларининг сўнги съездида ҳам гапирган эдим. Такрор бўлса ҳам айтаман. Музикага-ку болани мурғак ёшидан ўргатадилар, саккиз яшарини ҳам кечикибди, дейдилар. Нега энди шоир тарбиясини газетага шеър олиб борганда бошлаш керак? Навоийнинг, Пушкин ва Лермонтовларнинг болалигини эсланг. Улар мурғак ёшдан адабий муҳит ичида бўлганлар. Қайси улуғ шоирнинг ҳаёт йўлига назар солманг, жуда ёшлигидан шеър ёзган, жуда ёшлигидан катта шоирларнинг назарига тушган.

Тарихни варақлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Устоз Ғайратий озгина муддат раҳбарлик қилган «ёш қаламкаш»лар тўғарагидан Хайриддин, Юсуф, Тўлқин, Анвар Эшонов, Анвар Исроилов, Сайёр, қолаверса мен каби бир қатор шоир ва ёзувчилар етишиб чиқди. Биз тўғаракка борганимизда олтинчи-еттинчи синф ўқувчилари эдик. Билимдон устоз йўл-йўриқлари билан ўша вақтларда қилган машқларимиз маҳорат йўлидаги илк қадамлар бўлди.

Боланинг биринчи қадамини назорат қилиш керак. Оёқни қийшиқ босишга ўргангандан кейин уни тўғри-лаш қийин бўлади.

Ҳозир мактаблар, пионер саройлари қошида юзлаб, минглаб адабий тўғараклар бор. Уларнинг қайси бирига атокли шоир раҳнамолик қиляпти?

ТАНҚИДЧИ. Баҳсимиз талант тарбияси устида кетаётган экан, бир оз чеклиниш қилиб, талант табиати, бадний талашнинг энг сеҳрли нуқтаси саналмиш илҳом онлари хусусида Сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим. Бир қатор ёзувчи-ижодкорлар билан суҳбатлашганда шунга иқрор бўлдимки, адибларнинг аксарияти бадний ижодда ихтиёрсиз ҳолатларнинг, интуициянинг

ролини алоҳида бўрттириб кўрсатадилар; бадний ижод сирли, сеҳрли жараён, буни ҳеч ким инкор этолмайди; лекин мен бадний ижод бошдан-оёқ стихияли эканига унчалик ишонмайман, ижодда беихтиёр туғиладиган илҳомнинг, интуциянинг ролини инкор этиб бўлмайди. Айни пайтда ижод онгли жараён. Шунга кўра ёзувчи — шоир учун бадний ижоднинг қонуниятларини, маҳорат сирларини, ўзгалар тажрибасини пухта билиш фақат фойда келтиради. Утмишдаги ва ҳозирги кундаги улкан ижодкорларнинг тажрибаси буни тўла тасдиқлайди.

ШОИР. Мен илҳом деб аталган ҳолатнинг табиати ҳақида кўп ўйлаганман. Бу ғайриоддий ноёб ҳолат. Шоир илҳом дақиқаларидагина ҳақиқий шоир бўлади. Бошқа вақтда у ўзгаларга ўхшаб фикр қилувчи оддий одам. Шоир илҳом онларида битган сатрларига кейин ўзи ҳайрон бўлиши мумкин.

Зўр карвон йўлида етим бўтадек
Илтизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш.

Бу сатрларни битган вақтда Ғафур Ғуломнинг вужудини кафтдаги симобдек қалқиб турганини тасаввур қилса бўлади. Бунақа шеърларни шунчаки ўлтириб, мана энди шеър ёзаман, деб ёзиб бўлмайди. Ҳар қанча материалист бўлсам ҳам илҳом ҳолатининг сеҳрли эканига ишонгим келади. Лекин бу ҳолат осмонга боқиб кутиб ўлтириш билан келмайди. «Фауст»да айтилганидек:

Шеърини кайфиятни тек кутган шоир
Умр сўнгигача кутиши мумкин.

Илҳом узлуксиз изланиш, ўқиш, ўрганиш, меҳнат қилиш натижасидир. Шу маънода у онгли жараён. Талантнинг тўқсон тўққиз қисми меҳнат деган сўзини мен шундай тушунам. Илҳом туйғуларнинг шоир

қалбидан толиши, шоир хаёлида туғилган шеърини янтиятнинг етилиши ва вужудни ларзага солишидир. Фикр ва туйғулар эса изланишдан дунёга келади.

Илҳомсиз ҳам асар ёзиш мумкинми? Мумкин. Лекин бу жуда оғир меҳнат — ёзиш ҳам, ўқиш ҳам. Илҳомсиз ёзилган асар севгисиз олинган бўсадай совуқ бўлади.

ТАНҚИДЧИ. Мен шундай ёзувчиларни биламанки, улар чиндан ҳам ноёб истеъдод эгаси, афсуски уларда профессионал билим, донишмандлик етишмайди. Агар ўша ноёб истеъдодга юксак профессионаллик, билимдонлик қўшилса борми, у яратган асар қанақа юксакликка кўтарилиши мумкин эди!

ШОИР. Ёзувчи бўлиш учун жуда кўп, беқиёс кўп хислатлар бир шахсда мужжасам бўлмоғи керак. Истеъдод, билим, меҳнатсеварлик, замон ва макон туйғуси, закийлик, қатъият, руҳан ва жисман поклик, адолат туйғуси, курашчанлик, фидойиллик, ҳайратланиш ва ёна билиш қобилияти ва ўнлаб бошқа фазилатлар... Шунинг учун ҳам ҳақиқий ёзувчи ҳамма замонларда кам бўлган, шундай маъмур юртда ҳам жуда кам.

Профессионал билимдонлик эса ана шу фазилатларнинг бири бўлиши керак. Фақат бири. Бари бир истеъдод бирламчи, қолган ҳамма фазилатлар, шу жумладан профессионал билимдонлик ҳам, иккиламчи.

Профессионал билимдонликни иккиламчи деганим — уни иккинчи даражали нарса деганим эмас. Адабиётда жиндай қаламнинг синаган, бир-икки асарини китобхонга маъқул қилган ҳар бир шахс ўзига савол бериши керак: «Адабиёт менга ҳунарми ёки ҳаваскорликми?» Шу масалани узи-кеси ҳал қилиб олмагунича у ҳаваскор бўлиб қолаверади. Бундай одам адабиётга астойдил кирмайди, чиқиб ҳам кетмайди. Мен адабиётда ҳаваскорлик эмас, профессионаллик тарафдориман. Адабиёт ёзувчининг эрмағи эмас, ҳунари, яшаш тарзи, оши ҳалолли бўлса дейман. Чунки адабиётнинг оммавийлигини оммавий ёзувчилик деб тушунмаслик зарур.

ТАНҚИДЧИ. Тўғри, истеъдодсиз киши сўз санъатининг қонуниятларини қанчалик чуқур билгани билан ҳеч нарсага эриша олмайди. Биз адабиётшунос-танқидчилар бунни эътироф этамиз-у, лекин профессионал билимдонлик туфайли талантли ёзувчи нималарга эришганини етарли равишда кўрсатиб бермаётимиз. Марказий Комитет қарорида ёшларга профессионал тарбия бериш, уларнинг профессионал маҳоратни, Ватанимиз ва жаҳон маданияти тажрибасини ўзлаштириши учун зарур чоралар кўриш лозимлиги таъкидланади. Шу мақсадда 30-йилларда машҳур бўлган «Литературная учёба» журналинини яна чиқара бошлашни мақсадга мувофиқ деб топилди.

ШОИР. Бу ўз вақтида айтилган зарур гап, ниҳоятда муҳим тadbир... Ўз-ўзини танқид яхши хислат. Танқиднинг «етарли равишда кўрсатиб бермаётган» ишлари анчагина бор. Танқидчиларимиз машҳур лупаларинини йўқотиб қўйганга ўхшайдилар. Бадний асарни сўзмасўз, жумлама-жумла таҳлил қилиш, шоир ёки ёзувчининг заргарлик хислатинини ўрганish ва назорат қилиш етишмаяпти.

ТАНҚИДЧИ. Бир вақтлар адабий асарни форма томонидан текширишни биринчи планга қўйиш ҳоллари бўлган, бу ҳақли равишда қораланган. Кейинги пайтларда сўз санъатининг комплекс тарзда — ҳам шакл, ҳам мазмун компонентларининг бир бутун ҳолда текшириш одат тусига кира бошлади. Бироқ бу ҳол шакл масалаларининг мазмундан, асар контекстидан ажратмаган ҳолда алоҳида текширишга монелик қилмаслигини керак. Қаранг, ҳозирги шеърятимиз ҳақида кўплаб мақолалар чиқяпти, лекин шеърятнинг шаклий томонлари ҳақида бирорта ҳам махсус жиддий мақолани кўрганимиз йўқ. Шеърнинг ички тўқимаси, тузлиши, ҳиссий оҳанги, ритми, қофияланиш тартиби, шеърда маъно ва мантиқ йўналиши, бир сўз билан айтганда, шеърини асар поэтикаси, ундаги мутаносиблик қонуния-

ти конкрет равишда таҳлил этилмаяпти. Шуниси ачи-
нарлики, энг яхши шеърӣ асарларимизда ҳам поэтик
яхлитлик, мутаносиблик жиҳатидан қандайдир қусур
топилади. Бу ҳолатни кўпинча биз «одатдаги қолип-
лардан, схемалардан қочиш» деб талқин этамиз. Эҳти-
мол, меъдага теккан, оригиналликка, новаторликка, ҳа-
ётӣликка монелик қиладиган схемалардан қочиш та-
биӣдир. Аммо ана шу шнор остида мутаносиблик қону-
нийларидан чекинш баднийликдан чекинш демак-
дир. Чунки табиатнинг, ҳаётнинг ўзи ақл бовар қилмас
даражада мутаносиблик қонунияти асосига қурилган.
Табиатнинг ажойиб мўъжизаси саналмиш сўз санъати
эса бу қонуниятдан четда туролмайди.

ШОИР. Биз бадний адабиётни сўз санъати деймиз.
Улуғ ёзувчиларимизнинг, шоирларимизнинг сатрлари-
дан санъат намунаси сифатида баҳра оламиз. Лекин
ҳозирги замон асарларини шу жиҳатдан кам ўрганамиз,
кам кузатамиз. Ҳаттоки бунга иккинчи даражали маса-
ла деб қараймиз. Натижада кўпгина ёш шоир ва ёзув-
чиларда, яшириб нима қиламиз, катталарда ҳам ўзига
талабчанлик туйғуси камайиб кетяпти. Газета ва жур-
налларда босилаётган, китоб бўлиб чиқаётган шеърӣ
оқимда хотирда қоладиган, биз билан яшайдиган мис-
ралар кам кўрiniaпти.

Гап яна айланиб аввалги масалага — талантни ёш-
ликдан тарбиялаш, ёшликдан заргарликка ўргатиш,
қунт ва чидамни сингдириш масаласига қайтяпти. Мен
вазифа тақозоси билан ҳам кўп шеърӣ китоб қўлёзма-
ларини кўраман, кўп ёш шоирлар билан суҳбатлаша-
ман. Булар орасида шубҳасиз талант эгаси бўлганлари
ҳам талайгина. Лекин бу талант эгаларининг орасида
шеър техникасининг ибтидоий талабларига ҳам рноя
қилмайдиганлар бор. Шеърда ҳаяжон бор, шавқ бор,
лекин шеърӣ маданият йўқ. Шоир шеърни бир масала
билан бошлаб, тамоман бошқа масала билан тугатади,
сўзларни ўзи тушунган маънода, ўзига мақбул бўлган

инверсияларда, ўзи тасаввур қилган уйғунлик қондаси асосида ишлата беради. «Устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар»,— деб шунни айтсалар керак.

Мен бир нарсага ажабланиман: рассомлик мактаби бор, музыка мактаби бор, раққосалик, киночилик, актёрлик —хуллас ҳамма санъат турларининг мактаби ва олий ўқув юрти бор. Нега энди шоирлиқнинг, ёзувчиликнинг мактаби йўқ? Биргина Москвадаги Горький номи адабиёт институтидан ўзга ёзувчига профессионал билим берувчи мўътабар даргоҳ борми? Бундай даргоҳ республика адабиёт институтини бўлиши керак. Бу мўътабар даргоҳ талантлари адабиёт тўғаракларида бошланғич маълумот олишлари, профессионал ёзувчилар назорати остида таҳсил кўришлари лозим. Бу бўлиши керак бўлган, вақти билан бўладиган иш. Ҳозирча бу вазифани танқидчилар «бажариб туришига» тўғри келади. Ёш ёзувчини «суяги қотмасдан» бадий мантиққа, ички мусиқа туйғусига, ритм ва қофия санъатига ва бошқа битмас-туғамас бадийлик қонунларига ўргатмоқ танқидчиликнинг вазифасига кирди.

ТАНҚИДЧИ. Мана энди суҳбатимиз энг қалтис ва мураккаб муаммога келиб тақалапти. Сўз ўзгалар тажрибасини ўрганиш, адабий ворислик, анъаналарга муносабат устида бораётир. Сизнинг традицион жанр — аруздаги асарларингиз теварагида қизгин баҳслар бўлди. Баҳслар ҳамон давом этяпти. Шунга қарамай, Сиз арузда ижод этишни тўхтатганингиз йўқ. Айни пайтда, Сиз классик ғазалиёт билан жиддий шуғулланаётирсиз — телевиденнедаги «Ғазал оқшоми»ни бошқариб бораётирсиз. Сиздаги ғазалга шайдоликнинг босини билсак бўладими?

ШОИР. Мен ғазалга мурожаат қилиб кўп мақтов ҳам эшитдим, «калтак» ҳам едим. Мақташ кимга ёқмайдию калтакланиш кимга алам қилмайди? «Ёшлик девони» баҳона бўлиб аруз вазни, ғазалчилик атрофида кўп ширин-шакар ва аччиқ-чучук гаплар бўлди. Мен

бу гапларга аралашмадим. Сабаб: биринчидан, мен «манфаатдор шахс» сифатида бу масалага объектив муносабат билдиrolмас эдим, иккинчидан, арузни ижод билан ҳимоя қилолмаган одам уни сўз билан ҳимоя қилолмаслигини билардим, учинчидан, аруз вазни томонидан туриб, уни ҳимоя қилишга ўзимда маънавий ҳуқуқ сезмадим. Баҳс қизиган пайтда энг зўр ва ҳақ гапни Жамол Камол айтди: «Арузда яхши шеър ёзмаган бўлса Эркин Воҳидов айбдор,— аруз эмас!» Адолатли гап. Шоирдан вазни ҳимоя қилиш керак!

Энди ўша савол: нега мен арузга қўл урдим?

Инқилоб йиллари солонлар шеърларига қарши, танланган, олий табақа учун ёзилган шеърятга қарши ишчи-деҳқон шеърятни, саводсиз ва чаласавод халқ оммаси учун битилган содда, тушунарли шеърят — Демян Бедний, Ҳамза, Айнийларнинг шеърятни вужудга келди ва миллионларни адабиёт майдонига, маданиятга тортди. Уша улуғ ишнинг натижасини бугун кўриб турибмиз: «Ҳой-ҳой отамиз, тошни кесар болта-миз»ни ўқиб шеърят билан танишган халқ бугун Навоий ва Бедний шарҳ қиладиган, «Фауст» ва «Илоҳий комедия»ларни ёд биладиган даражага етди. Бугун содда, жўн шеърятга эмас, юксак ҳислар, нозик санъатлар, «тагдор» мисралар билан тўлган шеърятга талаб пайдо бўлди.

Солштиринг:

Қирқ центнердан олдинг
ҳар гектар ердан,
Юртимиз миннатдор
сендек мард эрдан.
(*Номаълум шоир*)
Мени мен истаган ўз суҳбатида
аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатни
кўнглим писанд этмас.
(*Навоий*)

Бу икки мисра ўша гектаридан қирқ центнердан ҳосил кўтарган мардга ўқилса, аминманки, унга кейин-

гиси маъқул бўлади. Чунки кейинги мисраларда чинакам бадийят бор, инсон қалбининг ҳолати бор. Уни ўқиганда ҳар ким ундан ўз ҳолатига мос туйғу топади.

Юқоридаги мисол аруз билан бармоқни эмас, бадийликни солиштириш учун келтирилди. Арузда ҳам жуда жўн, бармоқда ҳам жуда юксак шеърлар яратиш мумкин. Бунга мисоллар кўп.

ТАНҚИДЧИ. Бир вақтлар «содда», «равон», «тушунарли» деган тушунчалар бадийликнинг муҳим шарти саналар эди. Эндиликда «мураккаблик» ҳам бадийликнинг муҳим фазилатларидан бири бўлиб бормоқда. Демак, Сизнингча, арузга мойиллик шеъриятимиздаги шу тенденциянинг бир кўриниши экан-да.

ШОИР. Мен арузга мурожаат қилганда бир неча мақсадни кўзда тутган эдим.

Биринчидан, ўзимни янгилаш, одатий фикрлаш услубидан, одатий вазн ва қофиялардан узоқлашиш.

Иккинчидан, классик шеърят мактабини ўрганиш, шеърга қуюқ ранглар бериш, образли фикрлаш, санжоб мисралар тузиш санъатига яқинлашиш.

Учинчидан, шеърятдаги буюк соддалик йўлида шоир дастлаб оддийликдан мураккабликка қараб юради. Мақсадим — шу босқичга қадам қўйиш ҳам эди.

Тўртинчидан, ҳозирги ёшлар классик шеъриятимиздан бир оз узоқлашиб қолдилар. Навоий, Бобир, Огаҳийларнинг фақат номини биладиган ёшлар кам эмас. Маданий мерос эса катта бойлигимиз. Бу бойликни ташлаб юборишга ҳаққимиз йўқ. Фақат мерос бўлгани, асрлар давомида яратилгани учунгина эмас — бугунги фозил инсонга хизмат қилиши мумкин бўлгани учун. Арава юз йиллар хизмат қилган... лекин аруз арава эмас.

Халқнинг дидига ишонганимиз керак. Ғазал халққа манзур бўляпти. Албатта, яхшиси. «Ғазал оқшомни» телекўрсатувига келаётган сон-саноқсиз хатлар буни тасдиқлаб турибди.

Итилар борлиқни нисон
 Баркамол этмоқ учун,
 Не ажаб, нисонни борлиқ
 Баркамол этган эмас.
 Менда на борлиқ хаёли,
 Менда на йўқликка ғам,
 Манглайимга чунки шеърдан
 Узга зар битган эмас.
 Вақт келур, меҳнат битар,
 Бўлгуси фурсат бемалол,
 Чунки у дунёга ҳеч ким
 Иш олиб кетган эмас.

Бу ғазал бугунги кишиларнинг кайфиятини нфода қиладими? Ҳозирги тилда ёзилганми? Ғазалда айтилган фикрларга қўшилиш ё қўшиямаслик — пккичи масала.

ТАНҚИДЧИ. Яшириб нима қиламиз, шу ғазалдаги фикрлаш тарзингизда ҳам анъанавийлик устувроқ...

Сизнинг ғазалларингизни бармоқдаги шеърларингиз билан қиёс қилганда ғалати бир ҳодисага дуч келганман: ғазалларда традицион образлар кўп, шеърний нутқ ҳам, ундаги фикр ҳам бир оз китобийроқ; айтайлик, «келади» ўрнига атайин «келур», «бўлади» ўрнига «бўлур», «билан» ўрнига «бирлан» дейсиз. Бармоқдаги шеърларингизда, масалан, «Ҳозирги ёшлар»да бирорта ҳам бунақа традицион образ, китобийлик йўқ, ҳаммаси бошдан-оёқ ҳаётний, табний.

Ёки:

Сенга бахтдин тахт тиларман,
 толедин бошингга тож.
 Мулки ҳуснингга омонлик,
 тожи тахтингга ривож..

деб бошланадиган ғазални эслайлик. Илк мисралардаёқ бугунги одамлар тилида, муомалада учрамайдиган традицион образлар қалашиб келади. Мен аминманки, шу фикр, шу туйғу бармоқ ёки сарбаст шаклига

солниса тамомла бошқача, ҳаётнироқ, табиийроқ образлар қаланиб келган бўларди...

Шу ҳам маълум даражада арузнинг чекланганлигини тасдиқламасмикан?

ШОИР. Йўқ, бу «чекланганлик» аломат эмас; буни ўзига хослик белгиси дейилса тўғрироқ бўлар. Адабиётшунослик шеърини нутқнинг жўн, оғзаки нутқдан фарқ қилишини (вазидан қатъи назар) эътироф этади. Шунинг учун ҳам Гафур Ғулом «Менинг оғам рус бўлур» дейди. Бу шеър бармоқда ёзилган. «Билан» ўрнига «бирла», «бориб» ўрнига «борароқ» ва жуда кўп келишк қўшимчаларининг қисқартирилган формаси бармоқда ҳам, арузда ҳам ишлатиб келинади. Бу бир. Иккинчидан, ҳар бир адабий жанрнинг ўз хусусияти бўлганидек, ҳар бир вазининг ҳам ўз табиати, баён усули бор.

ТАНҚИДЧИ. Шеърини нутқнинг оғзаки нутқдан фарқ қилиши табиий ҳодиса. Бироқ арузнинг бармоққа, сарбаст шаклига кўра безакдорликка мойиллигини ҳам рад этиб бўлмайдиган факт. Сиз айтган арузнинг ўша «ўз табиати, баён усули» ҳам сўзларга, жонли сўзлашув нормаларига кўпроқ ўзгартриш киритишни тақозо этади.

ШОИР. Биз реалистлармиз, бироқ романтик кайфият реалистлар учун ёт эмас. Аруз, хусусан ғазал шахсан менга романтик кайфиятларни ифода этиш учун жуда қулай восита. Романтик кайфиятлар пайтида, табиийки, киши жиндай замидан юқорироқ кўтарилади, образли қилиб сўзлашга, баландроқ нардаларда кўйлашга мойилроқ бўлади. Эҳтимол, ғазалда кўтаринки, традицион образларининг ўз-ўзидан қаланиб келиши шунданidir. Бадий фикр ўзининг шакли билан тугилади. Боя сиз тилга олган ғазалдаги поэтик фикрнинг кайфиятини мен бармоқда ёки сарбастда беролмас, «ҳаётнироқ», «табиийроқ» образлар билан ифода қилай олмас эдим.

ТАНҚИДЧИ. Шеъриятимизнинг яқин кечмишида характерли ҳодисани кузатиш мумкин. Ойбек билан М. Шайхзода классик шеъриятимизни жуда чуқур билганлар, умр бўйи уни тадқиқ ва тарғиб этганлар. М. Шайхзоданинг Навоий поэтикасига доир кузатишлари адабий жамоатчиликка маълум. Лекин Ойбек ва М. Шайхзодалар шеъриятида классик адабиёт анъаналаридан кўра рус ва жаҳон реалистик поэзияси тажрибаларига мойиллик кучлироқ. Классик шеър санъатларини жуда пухта билган, нозик ҳис этган М. Шайхзода ижодиди айтарли бу хил санъатлар учрамайди, учраганда ҳам тамомила бошқача реалистик асосда қайта ишланган ҳолда намоён бўлади. Бундай хусусият Ғ. Ғулом шеърларида яна ҳам ёрқинроқ кўзга ташланади. Сизнинг бармоқдаги асарларингизда ҳам шундай. Бундан чиқадиган хулоса шуки, аруз классик шеъриятининг поэтик анъаналарини бевосита давом эттиришга ундаса, бармоқ ва сарбаст уларни ижодий, реалистик асосда қайта ўзлаштиришга йўл очади...

ШОИР. Ижодий ўрганиш, анъаналарни давом эттириш хилма-хил кўринишда содир бўлади, уларни бир қолипга солиш мумкин эмас. «Ешлар ҳақида ўйлар» мақолаингизда ўзингиз ҳам шу хусусда гапиргансиз. Мен гарчи бу ерда «аруз ҳимоячиси» сифатида кўринаётган бўлсам ҳам, аслида шеъриятда хилма-хиллик, услубий ранг-баранглик тарафдориман, қаламкаш дўстларимнинг, ешларнинг ижодий, услубий изланишларини, янги тажрибаларини синчиклаб кузатиб бораман.

ТАНҚИДЧИ. Ешларнинг изланишлари масаласини яхши эслатдингиз. Шеъриятга, шеъриятдаги ижодий-услубий изланишларга юксак маданият, нозик дид, катта билимдонлик, бағри кенглик билан муносабатда бўлиш бугунги соғлом адабий муҳитнинг муҳим аломатларидан бири. Янги шеърини шакллар қидираётган шоирларни шошмашошарлик билан «формалистлар»га

чиқариб қўйиш ёки, аксинча, традицион шакллари бугунги шеърятга хизмат этириш учун итиллаётганларни «консерватизм»да айблаш ҳоллари секин-аста барҳам топиб бормақда.

Ёдингизда бўлса керак, бундан бир неча йил бурун Союзимизда поэзия муҳокамасига бағишланган, ўзингиз ранслик қилган бир йиғилишда шеърятдаги экспериментлар ҳақида жиддий баҳс бўлган эди. Шунда, таажжубки, анча таниқли бир шоир ёшларнинг, аниқроғи Р. Парфи, М. Қўшмоқов каби истеъдодли қаламкашларнинг тажрибаларига эътироз билдирган, ҳатто уларни «традицияларни инкор этиш», «отасини танимаслик» деб атаган эди...

ШОИР. Шупақа воқеалар бўлган, лекин улар орқанда қолиб кетди. Худди ўша гапни айтган шоир — дўстимизнинг ўзи ҳам бугунги кунда ўша ёшларнинг изланишларига баъзида ҳавас билан қараётир. Тажриба шунни кўрсатаётирки, партия шунга даъват этаётирки, биз ижодий изланишларга эътибор бериб ва эҳтиёткорлик билан ёндашмоғимиз лозим. Токи изланаётган ёшларни боягидек кескин сўзлар билан чўчитиб қўймайлик. Ижод ўз табиати билан эксперимент, тажриба демақдир. Ахир ҳар қандай улкан кашфиёт тажрибадан бошланади-ку! Чингиз Айтматовнинг «Дружба народов» журналидаги суҳбатда айтган, «адабиёт ўзининг экспериментал цехига ёки, агар хоҳласангиз, қандайдир эшелонлаштирилган отрядига эга бўлиши керак» деган гапларига тўла қўшиламан.

ТАНҚИДЧИ. Дадил айтиш мумкинки, ёшлар шеърятда шаклий изланишларга итиллиш кучли. Бироқ бу итиллиш аввало миллий анъаналарга, биринчи навбатда, совет даври ўзбек шеърятни тажрибаларига таянган ҳолда боряпти, аини пайтда, ёш шоирларимиз рус ва қардош халқлар, жаҳон прогрессив адабиёти ютуқларидан баҳраманд бўлишга, замон синовларидан ўтган ёки ўтаётган мақбул янгича усулларни ўзбек

шеъриятига тадбиқ этишга интилаётирлар. Ёшларнинг шеърӣй тўпламларида классик адабиётимизнинг газал, мухаммас, рубоӣй, туюқ каби шеърӣй шаклларини, хилма-хил поэтик санъатларини ҳам, ғарб, ҳаттоки ҳозирги япон шеъриятининг сонет, романс, элегия, танка (учлик) сингари турларини ҳам, халқ оғзаки ижоди усулларини ҳам, бармоқ вазнининг ранг-баранг ҳижо-ларини ҳам, сарбаст ва оқ шеър формаларини ҳам, сарбаст вазнининг ўзимизда — Ҳамза, Ғ. Гулом, Ҳ. Олимжон шеърларида шаклланган кўринишларини ҳам, шу билан баробар Нозим Ҳикмат, Пабло Неруда, Г. Лорка ёки Андрей Вознесенский сингари ижодкорлар қаламига хос бўёқ ва ритмика таъсирини ҳам кўриш мумкин.

ШОИР. Эксперимент, тажриба деганда нуқул миллий шеърятга аввал кўринмаган шакллар, ифодаларни олиб киришинигина тушуниш бирёқламалик бўлади, мавжуд традицияларни янгилаш, бойитиш, унинг янги имкониятларини қидириб топиш ҳам экспериментнинг бир кўринишидир.

ТАНҚИДЧИ. Худди шу фикрингизни ёшларнинг бугунги тажрибаси ҳам тасдиқлайди. Маъруф Жалил, Абдулла Шер, Машраб Бобоевлар кўпроқ анъанавӣй шеърӣй шаклларда — Октябрдан кейин ёзма шеърятнинг етакчи вазин бўлиб қолган бармоқда ва халқ оғзаки ижоди шаклларида, қисман арузда қалам теб-ратаётирлар. Рауф Парфи, Муҳаммадали Қўшмоқов, Ҳалима Худойбердиевалар эса ўзбек шеърятини учун исбатан ёш бўлган сарбаст шаклида, сарбаст вазнининг ҳам авваллари бизда одат тусига кирмаган янги-ча, ўзига хос кўринишларида ижод этаётирлар.

М. Жалилнинг «Сени ўйлаб» тўплами шундай сатрлар билан бошланади:

Паризодим, сени излаб тоғларга бордим,
Айтолмадим юракдаги саволларимни.
Аmmo, тоғиб юлангани, деб қўйиб юбордим —
Тоғ бургути каби ўжар хаёлларимни...

Дарҳақиқат, шоир бутун китоб давомида ўзини шу қадар эркин тутиб куйлайдиги, унинг сўзлаш тарзини халқ бахшларининг куйлаш усулига қиёс қилиш мумкин. Унинг бармоқдаги, аруздаги мисраларидан ҳам, ҳатто сочмаларидан ҳам халқ қўшиқларининг садоси эшитилиб туради. Шоирнинг «Сўзсиз қўшиқ» деган бир шеъри бор, унда талқин этилишича, йиғит қўшиқ айтяпти, қўшиқда катта фикр, кучли туйғулар мужассам-у, аммо қўшиқнинг сўзи йўқ... Авторнинг ўз шеърларида ҳам қисман шу ҳолат мавжуд; сизни аввало мисралардаги мусиқийлик, куй қанотига жо этилган фикр ва туйғулар асир этади. Маъруф Жалил шеърлари беихтиёр рус шоири Кольцов тажрибаларини ёдга туширади. Шуниси муҳимки, ёш шоирнинг фольклор аъъаналари руҳида битилган мисраларида шу куннинг нафаси уфуриб туради, лирик қаҳрамон бугунги кун даражасида туриб, фан-техника революцияси даври кишиси савиясига мос фикр юритади.

Абдулла Шер шеърлари ўзининг изчил реализми, конкрет заминга, кундалик ҳаётга яқинлиги, воқеабандлиги билан қисман Ойбек, қисман Миртемир аъъаналарини эслатади. У қишлоқ манзараларини, деҳқон меҳнатини қаламга олганда, юмористик лавҳалар чизганда кўпроқ Миртемирга, лирик кайфиятлар тасвири, ҳаёт фалсафаси таҳлили пайтида эса Ойбекка эргашаётгандай бўлади. Бироқ шу аъъаналар доирасида ёш шоирнинг шаклланиб келаётган ингоҳини, ўзига хос овозини пайқаб олиш мумкин. Хусусан, «Баҳор айбдор», «Уруш», «Шоир», «Қуёв» каби шеърларида ёш автор бармоқ вазнининг ҳозирча бизда кенг расм бўлмаган имкониятларидан яхши фойдаланган, традицион шеърний ритмиканинг янги жилоларини яхши тона олган.

ШОИР. Қаранг, инкаала автор ҳам «традициялар доирасида» изланаётир, уларнинг бирида романтизм

устивор, иккинчисида изчил реализм. Лекин иккаласи ҳам биз учун бирдек азиз, мароқли.

ТАНҚИДЧИ. Рауф Парфи ўзбек шеъриятида ҳеч кимникига ўхшамаган овоз билан куйлай бошлаган эди; у ҳар бир шеърда одамнинг мураккаб руҳий дунёсидаги бирон конкрет ҳолатни тутиб олиб суратга туширишга, ҳолатларни тинчсоллар орқали, ҳаракатдаги деталлар орқали ифодалашга тирришарди. Рауф Парфини дастлаб нима ҳақида сўзлаш эмас, балки қай тарзда сўзлаш, аниқроғи шеърний шакл масаласи кўпроқ қизиқтирар эди, кейинги «Тасвир», «Акс садо» тўпламлари эса эндиликда у шеърларнинг мавзу мундарижаси устида ҳам жиддий бош қотираётганлигидан далолат бериб турибди. Тўпламдаги лирик қаҳрамон фақат ўзига хос овозга эга оригинал куйчигина эмас, айни пайтда ўз авлоди, тарих, замон ва келажак ҳақида, жаҳон тақдир ҳақида фикр юритувчи, астойдил қайғурувчи гражданин тарзида кўринади. «Энг узоқ ёзилган таржиман ҳолим», «Луис Моран», «Вьетнам ҳақида қўшиқ» сингари публицистик шеърлар шундан далолат беради.

Муҳаммадали Қўшмоқовнинг изланишлари бир қараганда Рауф Парфи шеърларини эслатса-да, аммо миллий заминга яқинлиги билан улардан ажралиб туради. М. Қўшмоқов ўзбек шеърияти учун янгилик бўлган шеърний шаклларда она юрт қиёфасини, халқимиз ҳаётининг бетакрор тароватини гавдалантиришга интилади, унинг шеърларида «қуёшни ёқалаб тушган ҳовлилар»ни, жангда шаҳид бўлган тоға «сурати оснғлиқ, беҳи ҳиди анқиган хона»ларни, «далаларга кетган тупроқли йўлда трактордан қолган яп-янги излар»ни, «иккита тутга омонат, бир неча дақиқага арқон-ла тортилган беланчаклар»ни, қисқаси, бугунги ўзбек қишлоғининг шу каби таниш лавҳаларини, бетакрор ифодасини кўраминиз. Еш шоир, иккинчи, томондан, янги-ча поэтик усулларни миллий шакллар, айниқса, халқ

оғзаки ижоди мотивлари билан қўшишга уриняпти. У «Богда булбул чаҳ-чаҳлар» шеърида халқ лапарларига, «Богда сайр этади расида қизлар» мисраси билан бошланган яна бир шеърида «Бойчечак» қўшиғи усулига мурожат этади, «Тоҳирнинг сўнгги қўшиғи», шунингдек, «Қўшиқ», «Мунисхон гиряси», «Осмонда осмон йўқ, қора кўз» сингари машқларида бу фазилат янада кучлироқ намоён бўлаётир.

ШОИР. Муҳаммадалининг изланишларидаги кам-кўстлардан ҳам кўз юммаслик керак.

ТАНҚИДЧИ. Очиғини айтиш керак, Муҳаммадали Қўшмоқовнинг қатор шеърларида ҳозирча янгича шакл билан фольклор усули бир-бири билан қовушмайроқ турибди, бироқ «Қўшиқ» шеъридаги муваффақият ёш шоир изланишлари истиқболга катта умид уйғотади. «Қўшиқ»да лирик қаҳрамон — фидойи ошиқнинг кайфиятлари қандайдир янгича — кутилмаган ташбеҳлар, фавқулода қабарлиқ образлар орқали ифода қилинади, айни пайтда, улар худди халқ қўшиқлари каби янграйди:

Мен гугуртдек ўз-ўзимни ўтга чоғлайман,
Ҳаёлларим гирдобила йўлим боғлайман;
Қулогимда янграй бошлар нечун жонбаста,
Ушга азиз, беҳаловат навоки, ҳаста:
«Сим-сим дедим, симлар дедим, симлар қўйнимда,
Зарра гуноҳ менда бўлса, қилч бўйнимда».

Ниҳоят, икки оғиз сўз Ҳалима Худойбердиева ҳақида. Шоиранинг «Оқ олмалар», «Чаман» тўпламларига кирган шеърлари, гарчи бармоқ ўлчовида тартиб берилган бўлса-да, мен уларни бемалол сарбаст вазни намуналари деб атай оламан. Чунки унинг фикр, туйғулари ҳар қадамда бармоқ ҳижолири оқимини бузиб, тошиб туради. Шоира шеърлари орқали ўзбек шеър-иятида сарбаст вазнининг ёш граждани аёл овози пардаларида янграган янги бир кўрниниши тугилаётгандек туюлади.

ШОИР. «Шоирнинг ўзи қанақа бўлса, услуби ҳам шунақа бўлади», деган нақл бор. Биз назарда тутган ёш шоирлар гражданин сифатида эндигина шаклланиб келяпти. Шубҳасизки, улар улғаяди, ўрганadi, изланади, бой ҳаётий тажриба тўплайди, шу жараёнда улар ижоди ҳам тўлишиб, услуби, поэтик овози сайқал топиб боради. Мен ёшлар шеърятини шаклий жиҳатдан ранг-баранг бўлиши билан баробар, улардаги ижтимоий мотивларнинг, гражданлик туйғуларининг янада бардам, жарангдор янграшини истар эдим.

ТАНҚИДЧИ. Яна ўз ижодингизга, ижодингиз билан боғлиқ бир масалага қайтсак. Сиз кўпдан бери оригинал ижодни шеърини таржима билан қўшиб олиб борасиз. М. Светлов, Р. Гамзатов, хусусан С. Есениндан қилган таржималарингиз адабий ҳаётимизда катта ҳодиса бўлди. Сўнгги йилларда «Фауст» таржимаси устида жиддий иш олиб бордингиз. Расул Гамзатов республикамизда РСФСР адабиёти ва санъати кунлари Ёзувчилар Союзида ўтказилган учрашувда «Илоҳий комедия» билан «Фауст»нинг ўзбек тилига таржима қилинишини катта тарихий ҳодиса деб атади. Бунга шакшубҳа йўқ. Бироқ, Сизнинг яқин ҳамкасаба дўстларингизни бошқа бир нарса ташвишига соляпти — айни кучайратга тўлиб-тошган, ишлаб, оригинал асарлар яратиб қоладиган бир пайтда бутун илҳом, ижодий саҳоватни таржимага бахш этиб қўяётганлигингиздан улар андак афсусланапти. Таржима, хусусан, шеърини таржима шоирнинг оригинал ижодига монелик қилиши мумкинлигини жуда кўп улкан шоирлар эътироф этганлар...

ШОИР. Худди аруз устида бўлгани каби таржималарим туфайли кўп мақтовлар билан бирга таъналар ҳам эшитдим. Таржимага «вақт исроф қилганим» учун ҳатто шеърятимизнинг энг зукко заҳматкашларидан бири дашном берди. Ростини айтсам, бу менга бир оз малол келди. Шахсан мен бадий таржимани, унинг

миллий-маданий тараққиётдаги бебаҳо қадр-қимматидан ташқари, Марказий Комитет қароридан айрилган «профессионал» маҳоратни чуқур ўзлаштириб олишнинг, «Ватан ва жаҳон маданиятини ўрганиш»нинг беқиёс воситаси деб биламан. Жаҳон ва қардош халқлар адабиётларидаги буюк сиймолар тажрибаси ҳақида ёзилган энг ёрқин тадқиқотлар ҳам шонр ёки ёзувчига бевосита таржима билан машғул бўлишда олган сабоғу билимлардан ортқроқ нарса беролмайди. Ахир шоҳ асарини таржима қилаётганда, озгина бўлса-да, руҳан унинг автори даражасига кўтариласан ёки ўша автор ролига кирасан, Данте, Шекспир, Гёте, Толстой, Чехов, Есенин бўлиб гапирасан. Нақадар масъулиятли ва мароқли машғулот!

Энг муҳими, таржима ижодкорининг масъулият туйғусини оширади, ўз бўй-бастига жаҳон маданияти чуққилари билан қиёс қилишга чорлайди, бинобарини, ижодкорини оригиналда ҳам асарлар ёзишдан сақлайди.

Ҳамкасаба дўстларимнинг таъна-дашномлари сампий эканига шубҳам йўқ. Дарҳақиқат, таржима, айниқса шеърини таржима кўп вақт олади. Ингитлик умрининг энг аъло дамлари таржима учун сарф бўлди. Бунга унчалик афсусланмайман. Чунки оригиналда ўртачароқ асар ёзиб юргандан кўра жаҳон ва қардош халқлар маданиятининг подир намуналарини она тилимда янграйтиш завқи менга таскин беради.

Мазкур к. й. 2-ге 1977 йил январь, декабрь.

Алиш Шайхон
 «Дураган кўрали», 78, 60

ИЖОДКОРНИНГ «ДАХЛСИЗ» ДУНЁСИ

(*Ёзувчи Асқад Мухтор билан суҳбат*)

ТАНҚИДЧИ. Ҳозирги адабий-бадий тараққиётнинг характерли белгиларидан бири шуки, ёзувчи билан китобхон муносабати тобора кўп қиррали бўлиб борапти. Бугунги китобхон босилиб чиққан асарни шунчаки ўқиб қўя қолмайди, шу асарнинг яратилиш тарихи, жараёни, ижод психологияси, баднийат сирлари билан ҳам қизиқади. Яхши асар пайдо бўлиши биланоқ ёзувчи номинга хатлар оқими қўйилади, хат эгалари асардан олган таассуротларини айтади, баъзан автор билан баҳслашади, айни пайтда авторни саволлар билан кўмиб ташлайди. Хуллас, оддий китобхон ҳам ҳозирги кунда анчайини танқидчи бўлиб қолган. Китобхонларнинг савияси, диди бир хил эмас, албатта. Бадний асар ҳақида ўта жўн фикр юритадиган китобхонлар ҳам анчагина. Бироқ кенг китобхон оmmasининг бадний ижодга астойдил қизиқиши, ёзувчи билан актив муносабати — бу, қувончли бир ҳодиса. Ёзувчи билан китобхоннинг юзма-юз учрашувлари, янги асар муҳокамасига бағишланган китобхонлар конференциялари ҳам одат тусига кириб қолди. Китобхон билан ижодкор орасидаги бу хил муносабатлар ҳам янги, қадимда кўринмаган ёки сийрак учрайдиган ҳодиса.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, китобхонлар конференцияларида асосий гап-сўзлар, саволлар яна ўша ёзувчи лабораторияси, бадний ижод психологияси, сирлари масаласига бориб тақалади.

Ижод психологияси фақат китобхонларни эмас, ада-

биётшуносларни ҳам қизиқтиряпти, у ҳақда хилма-хил баҳслар бўляпти. Баъзи адабиётчилар ижод психологиясини ўрганиш фойдали, самарадор деб ҳисоблайдилар; айрим адабиётчилар эса, бадний ижод индивидуал, субъектив характерга эга, у — дахлсиз дунё, шунга кўра адабиётшунослик ижодий жараён натижаси — конкрет асарни таҳлил этиш билангина шуғуллангани маъқул, ёзувчининг шахсий, «дахлсиз дунё»сига, ижод сирларига бош суқмаган дуруст, дейдилар...

Бу ҳақда Сиз нима дейсиз?

ЁЗУВЧИ. Леонид Ильич Брежнев айтганидай, бизнинг мамлакатимиз энг китобхон мамлакат. Бунга яна қўшимча қилиш мумкинки, бизнинг китобхонимиз энг манфаатдор китобхон. У адабиётгимизнинг бадний юксалигидан, гоаявийлигидан, ҳаққонийлигидан манфаатдор. Шунинг учун китобхон ёзувчилар ишига қизиқади, хат ёзади, мулоҳаза билдиради, баҳслашади. Ўзини адабий жараённинг иштирокчисидай ҳис қилади. Самимий бўлишни истайди. Шундай бўлгандан кейин, биз нимани яширишимиз керак экан? Биз самимиятга самимият билан жавоб беришимиз керак. Бунинг учун китобхонлар билан бўладиган мулоқотларга: хатлар, учрашувлар, конференцияларга биз жуда кўп вақтимизни сарф қиламиз. Чунки, биламизки, асарни ёзиш билангина иш битмайди. У ўқилиши керак. Ёзилган сатр токи ўқилмас экан, у — ўлик. Унга ўқилгандагина жон киради.

Бадний ижод психологияси, албатта, катта, мураккаб масала. Бунга ҳозир катта илмий текшириш ишлари ҳам бағишланяпти. Яъни бутун бир фаан десак бўлади.

Уни ўрганишнинг қийин томони шуки, у аввало, ҳали Сиз айтгандай, жуда шахсий, индивидуал, субъектив бир нарса. Иккинчи томондан эса асар ёзиш — биринчи галда снёсий иш, ижтимоий иш.

Ёзувчиликни кўплар касб эмас, талантли шахснинг яшаш тарзи деб ҳисоблайдилар. Бунда жон бор. Бадний

Ижод чиндан ҳам ҳеч қайси жиҳатдан бошқа касбларга ўхшамайди. Унинг оддийгина томонларини олайлик: ҳамма касбларга ўқилади, ёзувчиликнинг эса мактаби йўқ. Ҳамма касбдагилар мактабин битиргач, маълум ёшда меҳнат фаолиятини бошлайди, ёзувчилар эса 4 ёшда ҳам, 50 ёшда ҳам бошлаши мумкин. Ҳамма касбдагилар маълум ёшга борганда пенсияга чиқиб, иш фаолиятини тугатади, ёзувчи эса айни шу ёшда стилади. Бошқа касбдагилар отпускага чиқиб дам олади, ёзувчилар айни отпускага чиққанида ишлайди. Умуман, ёзувчи энг «бекорчи» пайтларида: суҳбатда, касал вақтида, чойхонада, сайр этиб юрганда, дам олгани ётганда, ишламаган пайтларида ишлайди.

ТАНҚИДЧИ. Ҳатто уйқусида, тушида ҳам.

ЁЗУВЧИ. Ҳа, борингки, уйқусида ҳам. Чунки, кузатиш, ўйлаш, ҳис қилишни ҳеч қачон тўхтатиб бўлмайди. Ёзувчи учун эса бу жуда муҳим иш.

Одамни ёзувчиликка ўргатиш мушкул. Агар у аслида ёзувчилик табиатига эга бўлса, унга ёзиниши ман қилиш ҳам мушкул.

Албатта, бу соҳани жуда ваҳимали, сирли қилиб кўрсатишга уришиш ҳам тўғри эмас. Бу ҳам асосан меҳнат. Лекин унинг юқоридагидай парадокслари кўп. Шунинг учун уни ўрганиш қизиқ.

ТАНҚИДЧИ. Демак, Сизнингча, ёзувчининг китобхондан, адабиётшунослардан сир тутадиган алоҳида гаплари йўқ экан. Бадний ижод сирларига, ижод психологиясига қизиқиш оммавий маънавий эҳтиёжга айланиб қолган экан, уни ўрганиш фойдали. Адабиётшуносликнинг асосий мақсади бадний ижод қонуниятларини очиб экан, ёзувчи лабораториясини ўрганиш ҳам шу мақсадга хизмат этади.

Ўзбек адабиётининг характерли бир традицияси бор. Улкан санъаткорлар бир эмас, бир неча жанрларда қалам тебратганлар. Навоний аввало шоир, айни пайтда моҳир прозаик, етук адабиётшунос эди. Бобир ҳам шун-

дай . Шу ҳодиса совет даврида ҳам бошқачароқ тарзда давом этди. Ажойиб драматург Ҳамза аввало шоир эди, ўзбек насри усталари Абдулла Қодирӣ, Ойбек, Ғ. Ғулом ва А. Қаҳҳор бадний ижодии шеърингдан бошланганлар. А. Қодирӣ билан А. Қаҳҳор кейинчалик шеърингнинг тарк этган бўлсалар ҳам насрда шоирлигича қолаверганлар. Ойбек, Ғ. Ғулом, С. Зуннуовалар эса умр бўйи шеъринг билан прозани қўшиб олиб бордилар. Шу анъанани Ш. Рашидов, Ҳ. Ғулом, Мирмуҳсин каби ҳозирги насримизнинг пешқадам вакиллари ҳам давом эттиряпти. Бу ҳолни Сизнинг ижодингизда ҳам кўриш мумкин. Яқинда нашр этиб бўлинган 4 томлик асарларингизнинг бир томини поэзия ташкил этади.

Ўёгини сўрасангиз, адибларимизнинг ижоди бундан ҳам кўп қиррали, улар поэзия, проза билан кифояланмай, драма, адабиётшунослик, публицистика, бадний таржима, киносценарий ва ҳоказолар билан ҳам шуғулланишди.

Бу ўринда бизни бир масала — проза билан поэзиянинг муносабати қизиқтиради. Ҳар ҳолда проза билан поэзия алоҳида-алоҳида олам. Прозанинг ҳам, поэзиянинг ҳам ўз талаб, қонуниятлари бор. Ўз тажрибангиздан келиб чиқиб, бу икки соҳанинг ўзаро муносабати ҳақида сўзлаб берсангиз.

ЕЗУВЧИ. Сиз ўзимизнинг адибларимизни айтдингиз. Лекин айтгани керакки, жаҳон адабиётида ҳам шеър ёзмаган, поэзия билан шугулланмаган адибни топиш қийин. Проза билан поэзия жанр қонуниятлари нуқтаназаридан балки, сиз айтгандай, бошқа-бошқа оламдир. Лекин менинг назаримда, поэзиясиз проза йўқ. Оламни поэтик қабул қилиш, инсонга, табиатга шоир кўзи билан қарай билиш прозаник учун жуда муҳим. Акс ҳолда проза оддий беллетристика, баён, ҳиссиз таъкидлашдан иборат бўлиб қолиши мумкин. Тилнинг, манзаранинг, композициянинг ўз поэзияси бор. Пушкин прозасида, Тургенев, Лермонтов прозасида сиз ажойиб поэтик ҳассос-

ликни кўрасиз. Айниқса, лирик проза, фалсафий изҳори ҳол романлар рамзий поэтик деталларсиз сира бўлмайди.

Шунингдек поэзия ҳам, айниқса, ҳозирги реалистик поэзия прозаик деталларсиз, прозаик ҳаётийлик, прозаик лавҳалар, портретларсиз бўлмайди.

Мен жуда кўп жанрларда ишлашга унча тарафдор эмасман. Ўзи бир жанрнинг маҳоратини камолга етказиш учун ҳам бир кишининг умри камлик қилади. Ўзини ҳар жанрга уриб, шогирдликдан нари ўтолмай, умрини майдалаб тугатиш ҳам ярамайди.

Мен айтмоқчиманки, прозаик, агар ўзи шеър ёзмаса ҳам, поэзия сирларидан хабардор бўлиши шарт. Проза асари яратиш ҳам гўзаллик яратишдир.

Мен китобхонларга, агар бу масалани чуқурроқ билишни истасалар, Виктор Шкловскийнинг «Тош гул» деган китобини ўқишни тавсия этардим.

ТАНҚИДЧИ. Сиз проза билан поэзияни қўшиб олиб боришининг ижобий самаралари ҳақида тўхталдингиз. Уларнинг бир-бирига монелик қиладиган томонлари ҳам борми? Ҳар ҳолда поэзия кўтаринки, романтикага мойилроқ. Проза эса кўпроқ заминга яқинроқ бўлишни, реализмни тақозо этади. Шундан келиб чиқиб, баъзи адабиётшунослар ҳозирги прозаинидаги айрим камчиликлар илдизини, насрдаги беллетристикадан чекиниш ҳолларини, тил — ифодадаги орнаментализм кўринишларини поэзиянинг таъсири билан изоҳлашга интиладилар. Аксинча, шеъринидаги прозаизмни насрнинг таъсири деб атайдилар.

ЕЗУВЧИ. Менимча, тилдаги орнаментализм, баланд-парвозлик, предметсиз ҳавоийлик — булар поэзиядан эмас. Булар қуруқликдан. Айтадиган фикр бўлмаганидан, фикрий қашшоқликни яшириш учун кимдир шалдироқ аравани олиб қочар экан, бунга поэзия айбдор эмас. Ҳақиқий поэзия прозаининга эмас, ўзини ҳам ердан узмайди.

Икки жанрда ишлайдиган одамга қийинчилик томони фақат шуки, бу икки соҳанинг жаҳоний чўққиларидан, янги тенденцияларидан орта қолмаслик керак. Бу эса оғир. Мен гоҳо каттароқ прозаик асарларга киришиб кетганимда, поэтик дунё янгиликларидан узоқ вақт узилиб қоламан.

Икки жанрнинг бир-бирига халақит бериши фақат шунда.

ТАНҚИДЧИ. Яна бир савол. Ойбек ҳар гал роман ёзишдан олдин кўпинча шеърят орқали бўлғувси насрий асарни мавзунга гўё разведка қилиб олар эди. Чунончи, «Уч», «Темирчи Жўра» поэмалари «Қутлуг қон» учун, Навоий ҳақидаги дoston «Навоий» романи учун, «Қизлар», «Ранса» асарлари «Олтин водийдан шабадалар» учун ўзига хос бир репетиция бўлган эди. Бунинг ёзувчининг ўзи ҳам эътироф этган. Сизда ҳам шундай ҳоллар бўлганми?

ЁЗУВЧИ. Ойбек ака ижодидаги бундай параллеллар тасодиф бўлса керак. Чунки катта проза асарига шеър тематик разведка бўлиши қийин. Ойбек аканинг Сиз айтган шеърини «танаффуслари» разведка эмас, кайфият учун увертюра бўлса эҳтимол. Чунки романнинг разведкаси — қора тер, меҳнат, аynиқса тарихий романнинг разведкаси архив тўзонлари орасида ўтган кўп йиллик заҳматдир.

Тўғри, ёзувчида тематик фасллар бўлади. Чунки бир-биридан узоқ темалардан бирданига сакраб ўтиб бўлмайди шекилли: бир неча йиллар бир темага мойил бўласиз, шу темада ҳар жанрда асарлар пайдо бўлиб қолади. Менда ҳам шундай бўлган.

ТАНҚИДЧИ. Қўлимда китобхонларингиз йўллаган бир неча мактуб бор. Улардан биридаги саволни Сизга ҳавола этмоқчиман. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, донгдор ишчи Буолма Жўраева шундай ёзади: «Биз Сизни шоир ва прозаик сифатида танир эдик. Кейинги йилларда драматург сифатида ҳам кўриндингиз. Ҳамза те-

атри сахнасида «Самандар» пьесангиз қўйилди, теле-экран орқали «Тонг билан учрашув» асарингизни томоша қилдик. «Ўзбекистон маданияти» газетасида Юсуфжон қизиқ ҳақидаги драмангиздан парча ўқидик. Сизни драматургияга ўтишга нима мажбур этди, бундан кейин ҳам драма билан машғул бўлиш ниятингиз борми? Шунини билмоқчи эдим...» Маълум бўляптики, синглизмининг саволлари ҳам биз баҳслашаётган мавзуга алоқадор экан.

ЁЗУВЧИ. Драматургиядаги ниятларим ҳақида даядил бир нарсая дейишга журъат этилмайман. Драматургия — менимча, сўз санъатининг юксак нуқтаси. У билан мендек йўл-йўлакай шугулланиш эмас, бутун умрини бағишлаш керак.

Мактубда тилга олинган асарлар эса материал жиҳатидан шу жанрга мос бўлгани учунгина драма бўлиб чиқди. Биласизми, гоҳо мундарижа ўз шакли билан бирга туғилади. Мана, Юсуфжон қизиқ ҳақидаги асарини олайлик. Унинг туғилиш тарихи ҳам қизиқ. Бу ажойиб одамнинг ҳаёти драматик қарама-қаршиликларга тўла, бу ҳаётни томошабиндан, сахнадан, жонли диалоглардан ажратиб бўлмайди. Бу материал ўз драматик шаклини талаб қилиб турибди. Шунинг учун шу шаклга тушди, шаклланишнинг ҳаммаси яхши, лекин ёзувчи унинг энг табиийсини, энг мосини танлайди.

ТАНҚИДЧИ. Биз жанрлар муносабати устида баҳслашяпмиз, бадий адабиёт билан санъатнинг бошқа турлари орасидаги муносабат проблемаси ҳам бор. Маълумки, шеърини ва насрий асар аввало ўқиш учун яратилади. Биланмики, ўқиш учун яратилган асар кўпинча сахна, музика, балет ва опералар учун асос бўлган. Радио, кино ва телевидениенинг пайдо бўлиши билан бу хил муносабатлар даяраси яна ҳам кенгайди. Ҳозирги кунда яхши роман, повесть асосида опера, балет, драма билан бир қаторда унинг радиопостановка, телеспектакль, кино, телефильм вариантлари ҳам пайдо

бўлаётир. Чунончи, Сизнинг «Чинор» романингиз асосида аввал радиопостановка, сўнг кўп серияли телеспектакль ҳамда телефильмлар яратилди...

Ҳозирги кунда шу хусусда жиддий баҳслар бўляпти. Бу ҳақда Сизнинг фикрингиз қандай?

ЕЗУВЧИ. Кино, маълумки, синтетик санъат. У бошқа санъатлар билан бирга адабий материалга ҳам муҳтож. Унинг тайёр адабий асарларга мурожаат этиши табиий. Лекин бу ишда жуда эҳтиёт бўлиш керак. Ҳар қандай адабий асарни бошқа санъат жанрига ўтказиш — бу жиддий операция. Операция вақтида эса кўнгилсиз ҳодисалар ҳам бўлади.

Асар ўз жанр хусусиятлари билан бирга туғилади. Туғилиб бўлгандан кейин эса, қизни — ўғилга ёки ўғилни қизга айлантирилмайди. Шунинг учун асосий эътиборни экранлаштиришга эмас, кинематографиянинг ўз адабий асоси — оригинал бадний сценарийлар яратишга қаратиш керак.

Қатта романлар экранлаштирилганда кўпинча асар ютқазади. Лекин менинг ташвишим бундагина эмас. Ҳозир ёшлар орасида «Уруш ва тинчлик», «Тинч Дон» сингари буюк эпопеяларни ўқимай ўтиб кетаётганлар кўпаяётир. Чиндан ҳам, бир ҳафта ётиб тўрт жилдни ўқиб чиққандан кўра, 50 тийин тўлаб, икки соатда кино кўриб чиқиш осонроқ-да. Гоҳо шундай асарлар ҳақида имтиҳон топширишда ҳам китобни ўқимай, кино кўриш билан қаноатланадиганлар бор.

Бу ўшандай ёшларни сўз санъати завқидай буюк давлатдан маҳрум қилади. Бу асарлар эса — жаҳоннинг бадний ривожига буюк қадамлардир.

Экранлаштиришда кўпроқ кичик жанрларга мурожаат қилиш қулай. Чунки кинематограф деталлаштиришда, типиклаштиришда ўз санъати билан иш кўради ва бу билан асар ҳам ютади. Йирик асарларни экранлаштиришда эса, аксинча, проза имкониятлари ҳам, кинематограф имкониятлари ҳам чегараланади, қаш-

шоқлашади. Чақалоғингизга чакмонча тикниш учун хотинингизнинг шубасини тилкаламайсиз-ку...

ТАНҚИДЧИ. Сизнинг ташвишларингизга мен ҳам қўшиламан. «Уруш ва тинчлик», «Қутлуғ қон», «Ўтган кунлар», «Синчалак» сингари асарларни ўқимай, киносини томоша қилиб имтиҳонга келадиган талабаларни мен ҳам тез-тез учратиб тураман. Бироқ бадний асар асосида радиопостановка, телеспектакль, кинофильм яратиш анъана тусини олиб қолди, бунинг йўлини тўсиш мумкин эмас. Биз бадний асар асосида яратилган энг яхши радиопостановка, телеспектакль ва кинофильмлар ҳам асар аслига тенг келолмаслиги, унинг ўрнини босолмаслиги, бадний асар билан яккама-якка учрашувдаги завқ, ҳаяжонни ҳеч нарса билан алмаштириш мумкин эмаслиги устида кўпроқ гапиршимиз керакка ўхшайди.

Ҳозир китобхонларнинг талай қисми буни тушуниб олаётганга ўхшайди. Радио, кино, телевидение ҳаётга чуқур кириб борган ҳозирги шаронда ҳам бадний асарларга эҳтиёж ортиб бораётгани шундан далолат беради. Масалан, ўн беш йил бурун телевидение ҳаётга энди кириб келаётган бир пайтда адабий журналимиз «Шарқ юлдузи»нинг тиражи 20 мингга етмас эди, бугунги кунда унинг тиражи 140 мингдан ошиб кетди. «Ўтган кунлар»нинг биринчи наشري бор-йўғи 5 минг нусхада чиққан эди, кейинги наشري 150 мингга етди...

Яна бир мактубдаги саволга эътиборингизни жалб этмоқчиман, Тошкент Давлат университетининг талабаси Сурайё Хўжаева Сиздан шунини сўрайди: «Бадний асарни ўқиётганда қаҳрамонлар ҳаётининг энг ҳаяжонли дақиқалари тасвири пайтидаги ёзувчи ҳолати масаласи мени жуда-жуда қизиқтиради. Мен «Туғилиш» романини ўқиётганимда Луқмончаниннг ўлими тасвирига келганда ўзимни қўярга жой тополмай қолган эдим.

Асқад ака, ўша ҳаяжонли дақиқалар тасвири пайтида қандай ҳолатга тушгансиз, эслай оласизми?»

ЁЗУВЧИ. Асарнинг китобхон учун таъсирли жойлари ёзувчининг ўзини ҳам шунчалик таъсирлантиради-ми? Бу ҳақда ҳар хил афсоналар бор. Микеланжело ўзи яратган ҳайкал тирикдай кўриниб, қўрқиб кетганмиш; Бальзак қаҳрамони ўлганда инфаркт бўлиб қолганмиш...

ТАНҚИДЧИ. «Ўтган кунлар»даги Кумуш ўлими тасвири пайтида Абдулла Қодирийнинг йиғлагани ҳақида ҳам гаплар бор...

ЁЗУВЧИ. Булар — ижод психологияси нуқтани назардан ҳақиқатан ҳам афсона.

Ижодкор бундай таъсирли тасвирлар пайтида заҳмат чекади. Тўғри, илҳом билан заҳмат чекади, лекин уни кўпинча ҳаяжон эмас, қаноатсизлик ҳисси қийнайди. Чунки қоғозга тушган нарса одатда ёзувчи ўйида тутилган ўзига хос мураккаб муносабатлар оламига нисбатан жуда кичик бўлади. Ёзувчи тасаввуридаги ажойиб дунё қоғозга ҳеч вақт тўлалигича тушмайди. Тасаввур сўздан бой. Шунинг учун ўша, Сурайёхон айтган тасвирларда ҳам мени биринчи галда қаноатсизлик ҳисси қийнаган. Чарчаганман, маза қилиб ухлаганман. Назаримда шу ҳис бўлмаса, борди-ю, ёзувчи ўзи ёзганидан ўзи мамнун бўлиб завқланаверса — асар яхши чиқмайди.

ТАНҚИДЧИ. Суҳбатимиз ҳақиқий маънодаги ижод психологияси масаласига келиб тақалаяпти. Шу муносабат билан мен бир нарсани сўрамоқчи эдим. Бу ўринда ҳаётний факт ва ёзувчи фантазияси, бадний тўқима масаласини назарда тутяпман.

«Чинор»да 1916 йилги Жиззах қўзғолони воқеаси тасвир этилган. Айни «Чинор» билан бир пайтда яратилган Н. Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим» асарида ҳам шу воқеа кенг тасвир этилган. Н. Сафаровга-ку нисбатан осон, у бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган, автор кўрган-кечирганларининггина қаламга олган. Сиз қандай йўлдан боргансиз. «Чинор»даги тасвир нуқул

фантазия маҳсулими ёки реал фактларга асосланганми?

ЁЗУВЧИ. Тўғри, Назир ака у вақтларни кўрган. Лекин унга ҳам буни тасвирлаш осон бўлган деб бўлмайди. Чунки фактни, ҳаётни билиш бошқа, уни ёзувчи кўзи билан таҳлил этиш, умумлашмалар ясаш, моҳиятини очиш қобилияти бошқа. Уша воқеаларни Назир акадан ҳам яхши билган, ўз кўзи билан кўрган қарияларимиз бор, лекин воқеанинг моҳиятини ёзувчиларча очиб берган — Назир ака бўлди.

1812 йил воқеаларини Толстой ҳам кўрмаган. Пугачёвни Пушкин ҳам танимас эди. Агар адибни кўрган воқеаси билангина чегаралаб қўйсақ, биз бадний ижоддаги қудратли бир қонуниятни инкор қилган бўлардик.

Ёзувчи ҳамма нарсани билиши керак. Лекин энциклопедистлар даври ўтиб кетган. Ҳозирги даврда бир кишидан оламшумул қомус бўлишни талаб этиб бўлмайди. Мана шу жойда ёзувчини бир нарса қутқасади — ҳаётни ёзувчи кўзи билан кўриб, уни бадний-фалсафий таҳлил қила билиш қобилияти.

ТАНҚИДЧИ. Ҳар ҳолда реалистик адабиётда бевосита кўриш, кузатишнинг, ёзувчи ҳаётний тажрибасининг роли, аҳамияти катта. Реалист ёзувчи ўзи кўрмаган ҳодисаларга ҳам ўзининг кўрганлари, кузатганлари, шахсий-ҳаётний тажрибалари асосида ёндашади. Агар Л. Толстой Севастополь жангларини кўрмаганда, эҳтимол 1812 йилги уруш воқеаларини бу қадар реал, жонли тасвирлай олмаган бўларди, дейишади.

Модомки ҳаётний факт ва ёзувчи фантазияси ҳақида сўз очилган экан, яна ўша «Чинор»даги бир тасвир тарихини аниқлаб олмоқчи эдим. Асар персонажларидан бири Абдулаҳат қорининг Лев Толстой билан учрашув картинасини назарда тутяпман. Асарнинг шу боби, янглишмасам, илк бор «Гулистон» журналинда эълон қилинган эди. Уни ўқиб дастлаб кўплар ҳайратга тушган, бу воқеани шунчаки тўқима, фантазия деб ўйлаган эди.

Кейин маълум бўлишича, бу тасвирнинг ҳам ҳаётий замини мавжуд экан. Л. Н. Толстой музейи директорининг ўринбосари Наталья Азарова «Литературная газета»да босилган мақоласида «Чинор»даги ўша тасвир ҳаёт ҳақиқатига хилоф эмаслигини таъкидлаган эди. Буни Н. Азарова Л. Толстойнинг 1910 йил 24 сентябрдаги кундалигида қайд этган «Мулла Абдул Ваҳид Қары» деган бир жумла сўзи орқали исбот этади.

Асқад ака, шу воқеа тасвирида яна нималарга таянгансиз, бу ерда реал факт билан ижодий фантазиянинг муносабати қандай?

ЕЗУВЧИ. Бу ҳикоятда ўша Толстой кундалигидаги бир жумладан бошқа реал факт йўқ. Шундан келиб чиқиб, мен мулла Абдул Ваҳид қорининг биографиясини ўргандим. Асарда Абдулаҳат қори деб берилган. У тошкентлик, қариндошлари ҳам бор. Думага аъзо бўлган, подшога ёзган бир эҳтиётсиз мактуби учун Тула губерниясига сургун қилинган. У ҳақда доғистонлик шерикларидан бирининг китоби ҳам бор. Унинг ҳужжатларини, дунёқарашини, даврни, Толстойни, унинг ижоди ва ўйларини, ўша вақтдаги кайфиятларини, Ясная Полянави, тарихий тақозоларни билишим менга бадний тасаввур йўлидан боришга ёрдам берган. Бу одамлар учрашганда гап фақат шу ҳақда бориши мумкин эди. Шунга ич-ичимдан аминлигим — шунини ёзишга мажбур этди.

ТАНҚИДЧИ. Демак, Абдулаҳат қори бор шахс. Айни пайтда бу образ ижодий фантазия маҳсули, у ёндош фактларни ўрганмиш, кузатиш, изланиш асосида майдонга келган экан. Айниқса персонажлар орасидаги суҳбат, баҳс, уларнинг руҳий олами ифодаси хаёлларингиз маҳсули экан. Бироқ бу ерда, бари бир, ижодий фантазия заминида реал факт, аниқ шахс ётибди.

Асардаги бошқа образлар, чунончи Очил бобо тасвирида қандай йўл тутгансиз? Шоир Миртемир бир мақоласида бу образ хусусида шундай деган эди:

«Асқад қаҳрамонлари ҳаётнинг нақ ўзидан. қайноғи»

дан, гирдобидан. Шу важдан ишонгулик. Очил қарияни эслайлик-чи жилла бўлмаса. Нақадар таниш ва суюкли сиймо бу чол. Шунчалик танишки, китобни ўқиётиб: «Ҳу ўша Олмосдаги чол-да!» дейсиз. Ё бўлмаса: «Бу чол, умринг узун бўлгур, Учқўрғонда ўтган Тожимат зовур-ку!» дейсиз. Ё бўлмаса: «Мирзачўлда кўрган эдим, ўша!» дейсиз. Ҳамма ўз Очил қариясини эсга олади ўқиганда. «Бузрук бобо эмасми ўзи!» дегувчилар ҳам топилб қолади. Шахсан мен Очил боболарни кўп учратганман».

Худди шунга яқин бир гапни ленинградлик китобхон Валентина Чечулина Спизга йўллаган, «Ўзбекистон маданияти» газетасида эълон қилинган хатида ҳам айтган эди. Чечулина бир вақтлар республикамизда истиқомат қилган. У «Чинор»даги Очил бобо билан танишганда ўзи яшаган маҳалладаги таниш сиймо, нуруний чол Файзи ота деган одамни кўз олдига келтирган. У фахр билан: «Ҳа, мен Очил бубаларни кўрганман». деб ёзади... Очил бобонинг ҳаётини замини қаерда, асл прототиби борми?

ЁЗУВЧИ. Адабиётшуносликда «прототип» деган сўз жуда шартли тушунча. Бунини жуда ҳам луғавий маънода тушунмаслик керак. Биттагина соф прототип ҳеч қачон бўлмайди. Яъни ёзувчи ўз қаҳрамонининг ички дунёси, таниш қиёфаси, ҳаёти ва барча саргузаштларининг ҳеч қачон ҳаётдаги битта шахсдан кўчириб ололмайди. Унда адабиёт ўз вазифасини бажара олмас эди. Миртемир аканинг бир сўзига эътибор қилинг. «Очил боболарни кўп учратганман», дейди. Шу сўзини ленинградлик муаллима Чечулина ҳам такрорлайди. Мен ҳам айтишим мумкин: Очил бубаларни кўп кўрганман. Акс ҳолда менинг Очил бувам дунёга келмасди. Образ ҳамма вақт фокус нуқтасидир.

ТАНҚИДЧИ. Сўз санъатининг қудрати шундаки, у ҳаётда айнан бўлмаган нарсаларга, ҳодисаларга жон киритиб юборади, бошдан-оёқ тўқима образ минглаб

ҳаётӣ шахсларнинг тимсолига айланади. Аксинча, нўноқ қаламкашнинг қўлига тушса, ҳаётдаги тирик одам мурдага айланади, бўлган воқеаларга ҳам киши ишонмайди.

Ижод жараёнидаги жиддий муаммолардан бири — традиция ва новаторлик проблемаси бўлса керак. Ёзувчи, бир томондан, сўз санъатининг, Навоий ибораси билан айтганда, улкан бўстони саҳнида, ўзгалар таъсирида қалам тебратади, иккинчи томондан, у шу улкан бўстон ичида йўқолиб кетмаслиги, ўз гули, гулининг ранги, ҳинди билан бошқалардан баралла ажралиб туриши, яъни ўз овозига, ўз услубига эга бўлиши лозим.

Услуб масаласида ҳам ҳар хил қарашлар мавжуд. Ёзувчининг ўзи қандай бўлса, услуби ҳам ўшандай бўлади, деган нақл бор. Бундай қараш замирида услуб объектив, ихтиёрсиз тарзда шаклланади деган фикр ётади. Бошқа бир гуруҳ адабиётчилар, услубнинг шаклланишида ёзувчининг субъектив хоҳиши, истаклари, онгли равишда олиб борадиган экспериментлари ҳал қилувчи роль ўйнайди, деган фикрни илгари сурадилар.

Шахсан Сиз бу ҳақда қандай фикрдасиз?

ЁЗУВЧИ. Одамни ўз ўйлаганидан кўра бошқача ўйлашга, ўзи ҳис қилганидан бошқача ҳис қилишга, ўзи ёзганидан кўра бошқачароқ ёзишга мажбур этиб бўлмайди. Шунинг учун энг яхши услуб — табиий услуб. Бу масалада зўракилик — худди қўпол ямоқдек дарров кўзга ташланади.

ТАНҚИДЧИ. «Опа-сингиллар», «Туғилиш» романи шакл, услуб жиҳатидан традиционроқ эди. «Давр менинг тақдиримда», хусусан, «Чинор» ўзбек романчилигида шакл жиҳатидан жиддий янгиллик бўлди. Унда биз рус, қардош халқлар, қолаверса, ғарб прогрессив адабиётининг энг сўнгги тажрибалари таъсирини кўрамиз. Айни пайтда, замонавий шаклда ёзилган бу икки асарда қадимий шарқ адабиёти, фольклор традициялари ҳам кучли. Сўз санъатининг сўнгги тажрибалари

билан қадимий адабий анъаналарнинг қўшилиб кетиши қизиқ бир ҳодиса. Шу жараён қай тариқа юз берди? Шунни билмоқчи эдим.

ЕЗУВЧИ. Услуб — доимий нарса ҳам эмас. Ҳар бир китоб авторни ўзича тўлқинлантириши мумкин. Бир авторнинг ҳамма китоблари бир услубда ёзилса ҳам яхши бўлмасди.

Дейдиларки, битта китоб ёзган автор ҳали ёзувчи эмас.

Иккита китоб ёзган автор-чи? Учта, тўртта китоб ёзган автор-чи? Езувчимми?

Менимча, ҳар бир янги китоб бошланишида янги ёзувчи туғилади.

Ҳар бир китоб тугаганда — кўнгилда қандайдир бўшлиқ юз беради. Ҳувиллаб қолгандай бўласиз.

Китоб бошлаш эса — ҳаётнинг қайта бошланишидек: фаол, онгли ҳаёт.

Ёзяпман, барҳаётман.

Қаллада янги китоб ҳақида фикр бўлмаса — бу сўлғинлик.

Мен бошимда кезиб юрган беш-олтита китобни ҳикоя қилиб беришим мумкин. Қайси бири пишадн, қайси бири мени астойдил қийнай бошлайди — билмайман.

ТАНҚИДЧИ. Сўнгги пайтларда «йиғирманчи аср услуби», «янгича стил» ҳақида кўп гаплар бўляпти. Умуман ҳозирги прозадаги, шеърятдаги услубий-шаклий изланишларга қандай қарайсиз?

ЕЗУВЧИ. Изланиш яхши. Лекин экспериментни асосий машгулот қилиб олиш керак эмас. Новаторликни ўйлаб чиқариб бўлмайди. У энг яхши анъаналардан табиий ўсиб чиқиши керак.

Яқинда Москвада бўлган ёшлар кенгашида бир йиғитнинг хикояларини муҳокама қилдик. Фёвл ишлатилмапти. «Мозанка», дейди. «Бу қизиқ ўйин экан, лекин туйғулар бутунлиги йўқ-ку», десак: «Мен эксперимент

қиляпман, одам доим парвозда бўлиши керак, занг босмайди», дейди.

Парвоз яхши, учиш керак. Лекин — қаёққа? Буни аниқлаш ҳам керак-да. Жарликка, йўқликка учиб кетаётган бўлсанг-чи?

Классикани, бутун адабиёт тажрибасини билмай туриб эксперимент қилавериб новаторликка олиб келмайди.

1975 йил, май.

ҲАЁТИЙ ТАЖРИБАДАН БАДИИЙ ҲАҚИҚАТГА

(*Езувчи Мирмуҳсин билан суҳбат*)

ТАНҚИДЧИ. Мирмуҳсин ака, руҳсатингиз билан баҳсимизни кейинги пайтларда кўп тилга олинаётган, бир қарашда оддий, аслида эса хийла мураккаб бўлган «ижобий» ва «салбий» қаҳрамон устидаги мунозарадан бошласак. Сиз бу масалага, яъни «ижобий» ва «салбий» қаҳрамон тушунчасига — қаҳрамонларни қатъий равишда «оқ» ва «қора»га ажратишга қандай қарайсиз?

Баҳсимизни шу масаладан бошлаганимизнинг иккинчи сабаби бор. Биринчидан, Сизнинг деярли барча эпик асарларингизда, айниқса романларингизда етакчи ижобий қаҳрамонлар худди ўша мураккаблиги, ижобий қаҳрамон ҳақидаги одатдаги андазаларга сиғмаслиги билан ажрალიб туради. Бундан 30 йил муқаддам пайдо бўлган Уста Ғиёсдан тортиб Умид, «Дегрез ўғли»даги Арслон, «Меъмор»даги Нажмиддин Бухорийгача — барчаси, таъбир жонз бўлса, зиддиятли характерга, мураккаб тақдирга эга бўлган қаҳрамонлардир. Иккинчидан, Сизнинг номингизга китобхонлардан келган бир қатор мактублар билан танишиб чиқдим, уларнинг деярли барчасида бир фикр учрайди — «Умид ижобийми ёки салбийми?» — «Арслон ижобий қаҳрамонми ёки салбий қаҳрамонми?» деган савол қўйилади. Бу ўринда биргина мактубдаги саволни эслатиб ўтаман. Бухоро область, Ғиждувон район, Қалнини колхозининг аъзоси Азамат Аб-

дуллаев ўз хатида «Умидни мен на салбий, на ижобий дея оламан. Сиз-чи?» деб сўрабди.

Бизнинг бу хусусдаги баҳсимиз китобхонларнинг шу хилдаги саволига ҳам жавоб бўлар деган умиддаман.

ЁЗУВЧИ. Ҳар қандай қаҳрамон ҳам биринчи галда инсон боласи. У қанчалик катта ва фавқулудда қаҳрамонлик кўрсатмасин, бари бир умум инсонлар учун хос бўлган хислатлар, яъни одамийлик унинг қонида, танида сузиб юради. Шунинг акси ўлароқ, нуқсон, яъни янглишиш ҳам унга ёт эмас. Инсон боласи фаришта эмас деган гапда ҳикмат кўп. Бадний асар қаҳрамони янглишиши мумкин. Уни кескин «оқ» ва «қора» қилиб қўйиш унча тўғри эмас.

ТАНҚИДЧИ. Яна шундай мактублар борки, уларнинг муаллифлари қаҳрамон характери ва тақдириданги мураккабликларни тўғри тушунади, қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатларини ўзинча таҳлил этади, унга худди ўз сафидаги тирик одамдай қарайди, камчиликларини қоралайди, хато қилиб қўйганда, адашганда ачинади, тўғри йўлдан борганда астойдил қувонади... Умуман олганда қаҳрамонни «мураккаблиги», «зиддиятлари», аниқроқ қилиб айтганда, кам-кўстлари билан кўрсатиш тенденциясининг кенг тус олаётганлиги ижобий ҳодиса. Бу китобхоннинг савияси кўтарилганлигидан, адабиётда реализмнинг чуқурлашиб бораётганлигидан бир далолат.

Бироқ бу ҳол «ижобий қаҳрамон», «идеал қаҳрамон» тушунчасига соя туширмаслиги лозим. Айрим адабиётчилар «идеал қаҳрамон» уёқда турсин, умуман «ижобий қаҳрамон» тушунчасига ҳам шубҳа билан қараётдилар. Менинг назаримда бу ҳам бир ёқламалик. Модомки ҳаётда кеча ва кундуз, нesiқ ва совуқ, нур ва соя, эътиқод ва имонсизлик, одамийлик ва қабиҳлик сақланиб қолар экан, ижобий ва салбий қаҳрамон тушунчаси ҳам сақланиб қолаверади. Инсоният юксакликка кўтарилган сари, ҳаёт яхшиланиб борган сари у ҳаётини

ҳам, ўзини ҳам янада яхшироқ, мукамалроқ кўришни
истайди. Демак, идеалнинг мавжудлиги ҳам ижобий
қаҳрамон, идеал қаҳрамон тушунчасининг барқарорли-
гини тақозо этади. Бунинг устига қаҳрамоннинг ибрат
кучи, жозибаси муҳим масала. Фақат романтик адиб-
лар эмас, улкан реалистлар ҳам ижобий қаҳрамон
проблемасига алоҳида эътибор берганлар. Ҳатто инсон
характерини бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан
кўрсатиш санъатининг чўққисида турувчи адиблардан
бири Ф. Достоевский «гўзал ижобий қаҳрамон» образи-
ни яратиш идеясини илгари сурган эди. Машҳур сати-
рик Гоголь Тарас Бульба типидagi романтик қаҳрамон
яратган.

Социалистик реализм адабиёти «гўзал ижобий қаҳра-
мон»ларнинг бутун бир галереясини берди. Тўғри, ижо-
бий қаҳрамон талқинида бир вақтлар баъзи бир ёқла-
маликлар бўлган, нуқул омади келаверадиган, йўлдаги
ғовларни бир ҳамла билан бартараф этиб юбораверади-
ган, сира хато қилмайдиган, адашмайдиган, ижобий
хислатларнинг қурамасидан иборат сохта «қаҳрамонлар»
ҳам пайдо бўлган эди. ~~Социалистик реализм~~ бу хил
нбтидийлик билан асло келиша олмайди. У ўтмиш ре-
ализмининг ҳаётга, инсон шахсига хилма-хил томондан
ёндашишдан иборат энг яхши традицияларига содиқ қо-
лади. Хусусан ~~(стук, ривожланган социализм даврига~~
келиб бу масала алоҳида актуаллик касб этаётир. Чун-
ки ~~ривожланган социализм шароитида~~ инсон ҳаёти ғоят
кўп қиррали бўлиб, унинг манфаатлари доираси кенга-
йиб бормоқда. Қисқаси, ҳозирги асарларимизда қаҳра-
мон характерини бутун мураккаблиги билан кўрсатиш-
нинг чуқур ҳаётний асослари бор.

Бироқ шу характерли тенденциянинг маълум кам-
кўстлари кўзга ташланиб қолаётир. Қаҳрамонга хилма-
хил томондан ёндашишга интилиш туфайли баъзан ун-
даги етакчи томон, бош ирода йўналиши хира тортиб
қолмаётганмикин? Шу ҳол қисман «Дегрез ўғли» даги

Арслон талқинида ҳам кўринади. Гап келганда отангни аяма, деган нақл бор. Пайти келиб қолди, икки оғиз танқидий фикр айтишга рухсат этасиз. Сиз Арслонни ҳаётнинг гоят хилма-хил жабҳаларни, сўқмоқларида, турли-туман, мураккаб, зиддиятли ҳолатларида кўрсатасиз. Баъзан шу чигалликлар ичида қаҳрамон қалбидаги нур кўринмай қолади.

ЁЗУВЧИ. «Идеал қаҳрамон» тушунчасини ҳимоя этиясиз. Бу керакли гап. Ижобий қаҳрамон бўлиши керак, узоқ тарих ҳам буни исботлаган. Гарчи баъзи инсоний нуқсонлари бўлса ҳам мана мен деган зўр қаҳрамон бўлиши керак. Юрт олдидаги фавқулодда қаҳрамонликлар турганда кичик нуқсон кечирилади. Адабий қаҳрамон тақдир билан танишиб, унинг аччиқ дардига шерик бўлиб йнглаган китобхонларни кўп кўрганман. Бу — нброт намунаси, ижобий қаҳрамоннинг таъсир кучидан бир далолат. Тўғри, «оқ» ва «қора» бор гап. Баъзан асал билан заҳар ёнма-ён туриб қолиши ҳам мумкин.

«Дегрез ўғли» романи ва шу асардаги Арслон образи баъзи танқидчиларнинг тилини қичитяпти. Ёзувчи учун ҳамма асари ҳам фарзандидек азиз. Мен, бирини ундоқ, бирини бундоқ деёлмайман. Гарчи «Умид», «Меъмор» устида чапак кўпроқ бўлаётганига қарамай, шахсан мен учун «Дегрез ўғли» азизроқ, чунки бу асар ҳаётимнинг яхлит бир бўлагини. Эҳтимол, Арслон образида «ижобий» ва «салбий» хислатлар меъёри бир оз бузилгандир. Сизлар «меъёр» масаласига кўп эътибор бера-сизлар, балким бадният нуқтан назаридан бу тўғридир, ammo ҳаётда ҳамиша ҳам меъёр посонгиси бирдек бўлавермайди. Сиз бир мақолангизда, ижобий қаҳрамон ҳамиша ҳам ёзувчи идеали даражасида туриши шарт эмас, дегансиз. Ҳақ гап. Арслон шундай хатти-ҳаракатлар қиладикни, шахсан мен буни асло хоҳламас эдим. Мен унинг ноҳўя хатти-ҳаракатларини кўраман, биланман, лекин буни сира ошкора айтмайман, унинг хатти-

ҳаракатлари устидан узил-кесил ҳукм чиқаришни одил китобхон ихтиёрига қолдираман. Баъзи ~~қуртоқлар~~ шундай ҳукмни мендан талаб этишаётирларки, бунга қўшила олмайман.

Яна шуниси ҳам борки, асарда Арслондан бошқа менинг идеалимга яқинроқ одамлар бор. Кекса ишчи Нишон ака, ~~коммунист~~ Саидбеков, гўзал Барчиной, жангчи Боймат, ишчи Нургалиев, Субҳия, Эркин, Дилбарлар билан бирга ҳаммасини қўшган ҳолда Арслон — Арслон. Мен ўз гоյа-ниятларимни улар ҳаракати, кураши орқали ифодалашга интилганман. Улар Мусоват қори, Зиё Афанди, Қизил махсум, Баён болалар билан курашда ўзларини кўрсатадилар. Биргина Арслонни ушлаб олиб, асар қаҳрамонни устида ҳукм чиқариш унча тўғри бўлмас деб ўйлайман.

Умарали! Мана, кўриб турибсиз, ўз асарим ҳақида гапириб, мен ҳам жиндай мақтандим. Наинки асардаги «ижобий қаҳрамонлар», бир ёзувчи дўстингиз ҳам мақтанди. Бу — ижобий фазилатми? Ёки салбий фазилатми? Албатта салбий. Айбсиз парвардингор, дейдилар, бу албатта мистик маънода эмас. Демак, биз — оқ сут эмган ҳаммамизнинг ҳам ўзимизга яраша камчиликларимиз бор. Агар келгусида ёзувчи — шоирлар мавзуида бирор нарса ёзадиган бўлсам, асосий конфликт — мақтанчоқлик ва ҳасад асосига қурилган бўларди...

ТАНҚИДЧИ. Қаҳрамонни мураккаблиги, зиддиятлари билан кўрсатиш ҳам бирдан-бир муддаога айланиб кетмаслиги, бу ҳол унинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлигига путур етказмаслиги лозим. Қаҳрамон — давр типи. Агар ёзувчи реализмнинг «типик характер», «типик шароит» принциpidан келиб чиқиб иш кўрса, қаҳрамоннинг ибрат ва жозиба кучи ҳам сақланаверади, мураккаблиги ҳам ҳаётий, табиий бўлиб чиқаверади. ~~Чапасев, Давидов, Ғофир, Йўлчи, Фозилхўжа, Саида, Ойқиз, Олимжон каби турли давр адабий қаҳрамонларининг характерини эслашлик. Уларда биз даврнинг ўзи тақозо этадиган ҳам~~

кучли, ҳам ожиз томонларни учратамиз. Айтайлик, айни Гофирдаги соддалик Олимжонда бўлиши мумкин эмас.

ЕЗУВЧИ. Қахрамон — давр тип... Сиз келтирган рўйхатни Гулсара, Нурхон, Хуррият, Алишер Навоий, Жўрабоев, Анвар, Умурзоқ оталар ҳисобига давом эттиравериш мумкин.

Илгариги адабиётга қарасангиз Рустам, дон Кихот, Фарҳод, Мажнун, Лайли, Ширинлар... Шу ўринда мен бир нарсани айтиб кетмоқчиман. Умарали, Сиз, яхши асар яраллиши учун адиб ҳаётни билиши керак, деган гапни ҳаммавақт айтасиз. Ҳаммамиз ҳам айтаемиз. Бу тўғри. Лекин шу кифоями? Сиз айтгандек, қахрамонлари давр тип бўла олмаган асарларнинг дунёга келиши учун яна бошқа омиллар ҳам бор: билиш, ўрганишдан ташқари, ўша заминни, ўша халқни севиш, урф-одатларини фақат билиш эмас, севиши, шу халқ хурсанд бўлса хурсанд бўлиб, шу замни яшнаса астойдил яшиаб-барқ уриши керак адиб! Кўзига тупук суриб йиғлаган хотинга ўхшамай, йиғлайдиган бўлса астойдил йиғлаши керак!

Ғафур ака ҳикоялари шундай самимий меҳр самараси эди. «Ўғригина болам»ни олдинг. Унда нақадар катта ҳақиқат ва оддий одамларга нисбатан улкан меҳр муҳассам! «Босиблар» ва «Бўридан кучли» романларидан Ойқиз образини эслайлик. У — типик образ. Сиз бу образ ҳақида «Шарқ юлдузи»да яхши ёзгансиз. Ойқиз — давр типига айланган. У на Дилдор, на Хуррият ва на Кумушу Раънога ўхшайди. У — бетакрор. Ойқиз — пахта далаларимизнинг кўрки ва фахри — юзмингларча турсуноғчилар, Тожихонлар, Саодатларнинг муҳассам тип. У даламизда чаққон, топқиллаб ишлаб юрган, шу юрт учун жонини ҳам аямайдиган, қайноқ қалб мард бир қиздир. Шерининг эркағи ҳам, она шер ҳам шер. Атрофидаги улкан кишилар, деҳқонлар Умурзоқ ота, Муродали, Жўрабоев, кекса коммунистлар таъсири остида ўсиб юксалади, наинки юртни, балки даврни ҳам

эгаси бўлиб қолади. Ойқиз — янги йнсон. Унинг ички дунёсидан ташқари, сиртқи портрети ҳам жуда усталлик билан чизилган. Сунъийлик, ясамалик йўқ. Ойқизлар даламизда жуда кўп. Уйлайманки, бу образ адабиётимиздаги кашфиётлардан биридир, балки энг сарасидир.

ТАНҚИДЧИ. «Бўрондан кучли», «Ғолиблар» автори ўз қаҳрамонларидаги кучли, иборатли хислатларни оқиш билан баробар ундаги айрим камчиликларни ҳам қайд этади. Кучли характер эгаси Ойқиз гоҳ пайтларда хатога йўл қўяди, бошга кулфат тушганда ўзини тўхтатмай фарёд чекади. Бироқ буларнинг барчаси табиий, айни пайтда, ундаги етакчи хислатга асло соя туширмайди.

Танқидчи Энди бевосита Сизнинг ижодий лабораториянгизга оид баъзи саволларга кўчсак.

Қаҳрамоннинг, қолаверса умуман бадий асарнинг туғилишида ёзувчи ҳаётний тажрибасининг роли ниҳоятда катта. Ҳар бир асарда, ҳар бир қаҳрамонда ёзувчи биографиясига оид материаллар у ёки бу кўринишда намоён бўлади. «Тўқима», «Йиғма», «умумлашма» тушунчалари нисбий. Мен Ленинградда бўлганимда Пушкин, Достоевский асарларида тасвирланган манзаралар шундоқ ҳаётнинг ўзидан олинганлигини кўриб ҳайратда қолган эдим. Кавказ сафари пайтида «Замонамиз қаҳрамони» воқеалари юз берган жойларни кўрсатишди, мен кўрган манзаралар, ҳатто Печорин билан Грушницкий дуэль ўтказган қоя асарда айнан ифода этилган. Мен аминманки, ҳар қандай «тўқима» адабий фонинг, персонажнинг ҳам ҳаётда маълум асоси, прототипи бўлади. Ёзувчи қандайдир таниш манзарани, таниш шахсни кўз олдига келтириб туриб қалам тебратди... Мен ижодда фантазиянинг родини инкор этмоқчи эмасман, лекин ҳар қандай дадил фантазиянинг заминида ҳам ҳаётний тажриба, реал фактлар, манзаралар ётади.

Бироқ асарни ҳаётнинг айни кўчирмаси, бадий образни прототипнинг асл нусхаси деб тушуниш, бадий

ифодани ҳаммша аслига тенг қилиб қўйиш ҳам нотўғри. Бадий ижоддаги энг мураккаб муаммо ҳаёт ҳақиқатининг, реал фактнинг бадий ҳақиқатга айланиши жараёни... Шу ўринда бир факт ёдга тушиб қолди. Ч. Айтматов Низомий номидаги пединститутда бўлган учрашувда «Оқ кема»да биографик элементлар мавжудлигини, бироқ улар «жиддий таҳрир» билан асарга киритилганлигини айтган эди.

Мирмуҳсин ака, ҳаётний фактларнинг, биографик элементларнинг бадий ҳақиқатга, образга айланиш жараёни кенг китобхонларнигина эмас, адабиётшуносларни ҳам ғоят қизиқтиради. Шу жараёни ўрганишда ёзувчининг гувоҳлиги, иқдорномаси ниҳоятда қўл келади. Фурсатдан фойдаланиб ижодингизга онд баъзи нарсаларни аниқлаб олмақчи эдим.

ЕЗУВЧИ. Марҳамат.

ТАНҚИДЧИ. Қаламкаш дўстингиз Саид Аҳмад «Умид» ҳақидаги мақоласида:

«Романда тасвирланган кўчаларда ёзувчининг ёшлиги ўтган. Уқувчи ниҳоятда севиб қолган Чўтир хола билан автор кўп гаплашган, лапанглаб турган омонат зинапоядан бир қўлини белига тираб чиқиб келаётганлигини деярли ҳар кун кўрган.

Ёзувчи Чўтир холани тасвирлаётганда шундоқ уни кўриб, овозини эшитиб турган. Салимхон Обидийни Мирмуҳсин танийди. Тўғри, ёзувчи таниган, тасвирлаган олимнинг исми ҳам, фамилияси ҳам бошқа. Аммо қиёфаси ўша. У Салимхон Обидийни тўғрига ўтқазиб қўйиб суратини чизганга ўхшайди. Бутун қиёфаси, қилқлари, қош-кўзлари, юриш-туришлари ўқувчига кўриниб турибди», — деб ёзган эди.

Бу ҳақда ўзингиз нима дейсиз?

ЕЗУВЧИ. Ҳар бир асарда, ҳар бир қаҳрамонда ёзувчи таржиман ҳолига тааллуқли гаплар аралашади, ҳар турли кўринишда пайдо бўлади. «Умид» — ўзим ёки яқин кишимнинг деярли умумлашган биографияси.

Ёзувчи қанча кўпни кўрса, пешонасига ажин қанча кўп тушса, шунча етилади. Яхши кулол қўлидан ёмон идиш чиқмайди. Қанчалик ишлов берсанг лой ҳам чини бўлур, дейди кулоллар. Лекин сартарошлар етилиб, чинакам уста бўлганда қўли қалтироқ бўлиб қоларкан. Қўли қалтироқ сартарош учун қулоқни кесиб қўлга бериш ҳеч гап эмас... Ёзувчи ҳам кексайганда етилади-ю, аммо юрак нағма чиқариб, паришонхотирлик бошланади. Шунинг учун ўша «нағма»га етмасданоқ, оғир, жиддий ишларни ишлаб қолиш керак. У «нағма» чиққач, мемуар, эсдалик ёзиш бошланади... Гапни дўнда қилиб айтганда, наники «Умид»да, ниманки ёзган бўлсам ҳаммасида, ҳатто кичкинтойларга аталган ҳикоячаларимда, Мардону Ҳасан-Ҳусанларда ҳам каминанинг биографияси бор. Бу гап илмийми ёки ноилмийми, билмайман. Ҳар қалай, ёзувчи биографияси аралашмаган дунёда ҳеч бир асар йўқ. Онегинда Пушкин бор ва ҳоказо.

Салимхон Обидийнинг ким эканлигини айтмай қўя қолганим маъқул, бу одам ҳозир ҳам ҳаёт, айтсам малол келиши мумкин. Қолаверса, Обидий фельетон қаҳрамони эмас, у роман қаҳрамони, обидийларнинг умумлашмаси, прототиپига қараганда ўзгачароқ...

ТАНҚИДЧИ. Гап «Умид» устида кетаётган экан, кўп сонли китобхонлар мактубидаги яна бир саволга эътиборни жалб этиб ўтмоқчиман. Улар Умид билан Ҳафизанинг галдаги тақдир, бугунги ҳаёти ҳақида маълумот беришни Сиздан илтимос қилишадди. Сиз «Китобхон дўстларга мактуб»ингизда: «Агар жуда зарур бўлса, хат ёзган дўстларимнинг кўнгиллари тиңчимаётган бўлса, келгусида шу ишнинг бир йўлини қиламиз»,— деган эдингиз. Мана, шундан бери бир неча йиллар ўтди, орада бошқа иккита роман ёзилди. Лекин «Умид» қаҳрамонлари тақдирига қайтганингиз йўқ.

Китобхоннинг асар қаҳрамонларини аини ҳаёт ода-

ми сифатида қабул қилиши, бир томондан, қувонарли ҳодиса, айни пайтда, менимча, қисман адабий тажрибасизлик оқибати. Шу хусусда Сиз нима дейсиз?

ЁЗУВЧИ. Дастлаб шундай гап бўлган эди. Кейин ўйлаб қарасам, бу нарса шарт эмас экан. Романга айни пайтида охириги нуқта қўйилганини билиб қолдим. Эҳтимол, мен асарни давом эттирганимда китобхонларимдан шу кунга қадар бу хилдаги мактублар келмас, қаҳрамонлар тақдири қизғин баҳсларга, мулоҳазаларга асос бўлмас эди. Сиз танқидчилар ҳам мени савалар эдингиз. Хулласи калом, Умид ва Ҳафизалар тақдирига қайтмоқчи эмасман.

Китобхоннинг асарга баҳо беришига келсак, уларнинг савияси ҳар хил. Шундай бўлиши табиий. Бироқ кенг китобхонлар оммасининг бадний асарни катта ҳаётнинг бир бўлаги сифатида тушуниши қувонарли ҳодиса.

ТАНҚИДЧИ. Яна асарнинг, қаҳрамоннинг ҳаётини асоси масаласига қайтайлик. «Дегрез ўгли»даги Арслон деярли Сизнинг замондошингиз. Менимча, биографик фактлар «Умид»дагига қараганда «Дегрез ўгли»да яна ҳам кўпроқ. Асарда ҳаётда бор шахсларнинг номини ўзгартирмай айтавергансиз.

ЁЗУВЧИ. Шундайку-я, лекин «тўқима», «йиғма», «умумлашма»лар ҳам бор, фантазия ҳам оз эмас. Романда акс этган воқеалар ичида бўлмаганимда, эҳтимол шундай асар яратилмас эди.

ТАНҚИДЧИ. Демак, ҳаётини тажриба ёзувчи учун бамисоли хазина — кон. Шуниси борки, хазина — кон, ҳатто олтин ҳам соф ҳолда камдан-кам учрайди, бир грамм соф олтинни олиш учун қанчалик меҳнат, тонналаб рудаларни саралаш зарур бўлгани сингари ҳаёт факти ҳам катта меҳнат, заҳмат эвазига бадний ҳақиқатга айланади.

Биз ҳозирча замонавий материални бадний ўзлаштириш хусусида фикр олишдик. Тарихий материални ўрга-

ниш, ўзлаштиришнинг ўзига хос томонлари ҳам кўпчиликни қизиқтиради.

Тарихий материални бадний ўзлаштириш бобида ўзбек совет адабиётининг маълум тажрибалари, традициялари бор. Кўпчилик асарларимизнинг, чунончи, «Навой», «Алишер Навоий», «Муқанна», «Мирзо Улуғбек», «Улуғбек хазинаси», «Абу Райҳон Беруний» каби роман ва драмаларимизнинг марказида тарихий шахслар образи туради. Демак, уларда асар сюжети маълум биографик фактлар асосига қурилади. Иккинчи тур асарлар ҳам борки, уларнинг марказида аниқ тарихий шахслар эмас, умумлашма образлар туради. «Ўтган кунлар» билан «Меҳробдан чаён»да шундай. Лекин бунинг бошқа томони бор. А. Қодирий ўз асарларини ўтмишдан олиб ёзган бўлса-да, уларда яқин ўтмиш — бор-йўғи ярим аср бурунги воқеалар қаламга олинган эди. Ҳабибулла Қодирийнинг гувоҳлик беришича, бу романлардаги умумлашма персонажларнинг ҳам ҳаётда прототиплари бор бўлиб, уларнинг кўпи асар ёзилган пайтларда ҳали ҳаёт эдилар... Сиз «Мъмор»да қисман А. Қодирий йўлини тутгансиз. Асар марказида тарихий аниқ шахс эмас, балки умумлашма образ тақдирини ётади. Тарихда айни Нажмиддин Бухорий деган шахс ўтган-ўтмаганлиги номаълум. Аммо А. Қодирийдан фарқли ўлароқ, Сиз узоқ ўтмиш воқеаларини қаламга олгансиз. Беш аср бурунги тарихий воқеаларни умумлашма образ асосида гавдалантиришнинг ўзига яраша қийинчиликлари ҳам бўлса керак. Бош қаҳрамоннинг ҳаётини асосини қаердан олгансиз?

ЁЗУВЧИ. Тарихий асарда қаҳрамон биографиясини яратиб жуда мураккаб, масъулиятли масала. Қаҳрамон тақдирини фақат давр эмас, тарихий ҳақиқат, фактлар ҳам акс этиши керак. Мен Нажмиддин Бухорий биографиясини XV асрнинг бўлиб ўтган тарихий воқеалари силсиласида, фониди беришга интилдим. Уша тарихий воқеалар фониди айни шундай қисматлар бўли-

шига тўла имон келтирган ҳолда қалам тсбрат-
дим.

ТАНҚИДЧИ. Замонамизнинг машҳур меъмори Қо-
диржон ота Ҳайдаров Сизга йўллаган мактубида: «Меъ-
мор» худди менинг аجدодларим ҳақида айнан ёзилган
асардай туюлди»,— дейди ва асар қаҳрамони бобосига
исмдош эканлигини, тақдирларида ўхшашлик борлиги-
ни айтади. Бу ҳол тасодиқийми ёки унинг бирор замин
борми?

ЕЗУВЧИ. Жуда кўп меъморлар тақдирини ўрганган-
ман. Менинг аجدодларим кулол ўтган. Бинобарин, улар-
нинг тақдири меъморлар тақдирига яқин. Мен Қодир
отанинг ажойиб санъатини, доврўгини яхши билар
эдим-у, бу одамнинг шахсий ҳаёти, аждодлари тарихи-
дан беҳабар эдим. Отанинг мактубидаги баъзи гаплар,
ростини айтсам, бир чеккаси, мени қувонтиради, иккин-
чи томондан, бадниятнинг сеҳрли бир кучи олдида лол
қолдиради. Сен бир одам тақдирини ҳикоя қиласан, бу
тақдирда ўнлаб, юзлаб одамлар ўз тақдирини, фақат
тақдирини эмас, ўйларини, ўзининг кучли ва заиф то-
монларини кўради...

ТАНҚИДЧИ. Адабиётнинг умумлаштирувчи кучи,
образинг типиклиги шунда-да.

ЕЗУВЧИ. Тарихда меъмор Бухорийлар жуда кўп
бўлган. Худди шундай Самарқандий, Ҳиравий, Шошна,
Фарғоний, Балхий, Хоразмийлар ҳам жуда кўп бўлган.
Аммо «Меъмор»да уларни умумлаштириб Нажмиддин
Бухорий деб олдим. Бу биринчидан — ҳамма Бухорий-
ларга бир ном, уларни жамлаш ва иккинчидан — ёзув-
чининг баъзи фантазия, қўшимча сифатлар қўшиши, ўз
мақсадини ифодалашда эркинроқ ҳаракат қилиши учун
шароит яратиш демакдир. Мен XV асрда яшаб, катта
ишлар қилган Бухорийлар образини жамладим. Улар-
нинг аксарига муштарак бўлган қисматни, ўша давр-
да — «сув келтирганлар хору кўза сийдирганлар азия»
бўлганини тасвирладим.

Хасанов

- **ТАНҚИДЧИ.** Гарчи «Меъмор»нинг марказида тўқима, умумлашма образ турса-да, унда қатор тарихий шахслар образи ҳам бор. Гарчи эпизодик бўлса-да, Улуғбек ва Лутфий образлари талқини муносабати билан бир масалага Сизнинг муносабатингизни билмоқчи эдим. Сиз машҳур тарихий шахслар ҳаётининг бадний талқинида «тўқима»нинг роли, ўрнига қандай қарайсиз?

Бир неча ойдан бери «Литературная газета» саҳифаларида биографик жанр устида қизгин мунозара бораётир. Унда тилга олинган кўпгина гаплар ўзбек адабиётига ҳам дахлдор. Айрим ўртоқлар тарихий шахсларни, фактларни айни ўзидек беришни, тарихийлик принципига изчил рия этишни қатъий туриб ҳимоя этадилар. Бошқа бир гуруҳ ҳамкасабаларимиз эса тарихий шахслар, фактлар орқали янги гап айтишни муҳим деб биладилар. Бир вақтлар ёзувчи Ойбек ҳам шундай фикрни илгари сурган эдилар. «Мен,— деган эди у,— ёзувчи қайси бир тарихий даврга мурожаат қилмасин, мабодо у даврнинг ғайри ёки ҳаттоки ғалати кўринган барча хусусиятлари орасидан ўзига таниш бўлган ҳис-туйғулар ва фикрлар изласа, пировардида мутлақо хато қилмайди, деб ўйлайман».

Шу хусусда Сиз нима дейсиз?

ЁЗУВЧИ. Тарихий шахслар талқини мураккаб масала; А. Толстойнинг «Улуғ Пётр» романидаги Пётрнинг ўғли Алексей билан тўқнашув картиналари — тарихий факт. Лекин ёзувчи шу аниқ фактга ўз ватани, халқни, Россия манфаатларини кўзда тутиб ёндашган, ўзгартирган, реал фактдан ижодий фойдаланган. Бу менга ёқадди. Ойбек ҳам «Навоий»да, А. Қодирий ҳам «Утган куйлар»да шундай қилган. «Меъмор» романи муносабати билан шу тарихийлик масаласида бир нима дейишимни сўраяпсиз. Биз ~~Совет~~ ёзувчилар, албатта, тарихий фактга Жон Стейнбек ёки Веркор нуқтан назаридан қаролмаймиз. Тарихий ҳужжатга юрт ва халқ манфаати нуқтан назаридан ёндашамиз. Шу юртнинг эгаси ва шу

К

тарихий ёдгорликларни ўз қўли билан қурган киши сифатида қараймиз.

Сўз санъатида «тўқима»сиз ҳеч қаерга бориб бўлмайди. Академик Королев ихчам, хушфёъл ва камгап одам экан. Лекин бу буюк олим образини ҳайкалтарош жуда баҳодирона қилиб яратган. Илмнинг қудратини, космос буюклигини унга қўшган. Шу керак.

Ойбек домланинг тарихий ҳужжатлардан ёзувчи қалбига яқин фикр ва туйғулар қидириш хусусидаги фикри жуда маъқул, ундан ошириб бир нима деёлмайман. Улуғбек, Лутфий образлари талқинида, бир томондан, аниқ ҳужжатларга таянганман, иккинчи томондан, ҳужжатлар бағрида йилт этган, узоқ тарих тўзонлари ичида қолган учқунлардан фантазия кучи билан аланга чиқаришга ҳам уринганман.

ТАНҚИДЧИ. Қаҳрамон устида ишлаётганда, қаҳрамонининг туғилиши ва шаклланишида ўзгаларнинг, биринчи галда устозлар яратган қаҳрамонларнинг таъсирини сезганмисиз, онгли равишда ўзгаларга эргашганмисиз?

ЁЗУВЧИ. Ҳа, албатта. Йўлчининг эволюцияси, дунёни тушуниши, характериининг бетакрорлиги менда катта таассурот қолдирган. Умуман мен Ойбекнинг маҳорат ҳақидаги суҳбатларида кўп бўлганман. Ғ. Ғўлом, Я. Колос, А. Фадеев, Ойбек, Н. Тихонов, Ўйғун ака, Яшин ака, Шароф ака, шунга ўхшаш катта санъаткорларнинг маҳорат зиёсидан кўп баҳра олганман.

Илгари айтганимиздек, Ойқиз образининг яратилиши, унинг юксалиши, ~~социалистик~~ дала характери, Виктор Гюгонинг Жильяти ёки Анна Каренина, «Тоғ оралиқлари романи»дан Саидали образи ёки Елена /И.Тургенев/, ёки Раъно ва Анвар /А. Қодирий/, ёки Том Сойер ёки Раскольников /Достоевский/... Мана шу бетакрор ва ноёб образлар галереяси қаттиқ таъсир қилган. Устозларим кўп, мен бир оғиз сўз билан ҳаммаларини айтол-

майман. Омонлик бўлса, кейинчалик ёзиб китоб қиламан.

ТАНҚИДЧИ. «Умид» қаҳрамонининг «Қотил» /У. Назаров/, «Одам бўлиш қийин» /У. Умарбеков/ қаҳрамонлари билан баъзи муштарак томонлари тасодифийми ёки бунинг башқа сабаби борми? Умуман олганда турли қаламкашлар асарларида учрайдиган муштарак томонлар ва ҳар бир ёзувчининг ижодий индивидуаллиги масаласи хусусидаги фикрингизни билмоқчи эдим.

ЁЗУВЧИ. Муштараклик ҳақида бир нима деёлмайман. «Умид»даги воқеалар боя айтганимдай, китобдан таъсирланиш оқибати эмас, ҳаётни кузатиш самараси. Бу роман оз вақтда ёзилган бўлса ҳам, унда узоқ йиллик ҳаётний тажрибаларимни, кузатишларимни ифода этганман. Балки ҳаётнинг ўзидаги ўхшашликлар турли авторларнинг асарларида ўхшашликни келтириб чиқарар.

ТАНҚИДЧИ. Менга қолса айнан ўхшашликлар бўлмагани маъқул. Лекин турли асарларда учраб қоладиган сиртқи ўхшашликлардан шошмашошарлик билан хулоса чиқаравермаслик, уни тақлидчиликка, китобийликка олиб бориб тақайвермаслик керак. Қўпинча шундай бўладикки, сиртдан айрим ситуациялар, образлар бир-бирига ўхшаб кетса-да, моҳият жиҳатидан улар бир-биридан жуда кескин фарқ қилади.

ЁЗУВЧИ. Маъқул гап.

1976 йил, март.

МАЗВУ, ҚАҲРАМОН ЖОЗИБАСИ

(Ёзувчи Ҳамид Гулом билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. Мавзунинг катта-кичиги йўқ, бутун гап унга қандай ёндашишда, деган қараш кенг тарқалган. Худди шундай фикр кўпинча қаҳрамонга ишбатан ҳам айтилади — бадий ижодда қаҳрамон танлаш эмас, балки унинг талқини муҳим, қабилидаги мулоҳазаларни тез-тез учратиб турамиз. Бу хил гапларда маълум асос бўлса ҳам, менимча, уларда қандайдир бир ёқла-малик, ҳеч бўлмаганда ижодкор билан ижод манбаини бир-биридан ажратиб қўйишига мойиллик бор. Аслида мавзу, қаҳрамон билан ижодкор ажралмасдир; мавзунинг катта-кичиги, муҳим ёки номуҳимлиги, қаҳрамонининг қандайлиги хусусидаги баҳслардан кўра мавзу, қаҳрамон (ижобий ёки салбий бўлишидан қатъи назар) жозибаси, яъни ёзувчи қалбига яқинлиги, уни ўзига мафтун этиш сирини, мавзу, қаҳрамон қай тарих ва қай даражада ёзувчининг кўнгил мулкига айлани олгани ҳақида гапириб маъқулроқ, деб ўйлайман. Мавзу, қаҳрамон ёзувчининг чинакамига кўнгил мулкига айланган тақдирдагина бадий кашфиёт — ҳаёт ва шахснинг оригинал бадий концепцияси учун йўл очилади.

Мавзу, қаҳрамон танлаш деган ибора менга эришроқ туюлади. Ахир мавзу, қаҳрамон бозорда сотиладиган ашё эмаски, уни танланса, Ижодкор сифатида ўзини яхши биласиз-у, ҳар ҳолда мен ёзувчининг «мавзу, қаҳрамон танлашини»га ишонавермайман, ҳар ҳолда қай-

ноқ ҳаёт кўйида юрган адибни мавзу, қаҳрамоннинг ўзи мафтун этса керак, деб ўйлайман. Бадний ижоднинг табиати ҳам шуни тасдиқлайди, жаҳон адабиётидаги энг нодир асарлар кўпинча ёзувчининг шахсий ҳаётида жуда чуқур из қолдирган, уни ларзага солган, унга тинчлик бермаган, унинг қалб мулкига айланиб қолган воқеа ва ҳодисалар асосида майдонга келган. Ҳатто ёзувчининг шахсий ҳаётига алоқаси йўқдек туюлган мавзулардаги, чунончи, олис тарихдан ҳикоя қилувчи асарлар билан ҳам ёзувчининг шахсий ҳаёти орасида қандайдир боғланишлар бўлади.

ЁЗУВЧИ. Дарҳақиқат, биз кўпинча айрим ибораларни одатга кўра такрор-такрор ишлатаверамиз-у, уларнинг маъноси, яъни шу иборалар тубидаги маъно ҳақиқатга қанчалик мос тушиши-тушмаслиги устида ўйлаб ўтирмаймиз. «Мавзу, қаҳрамон танлаш» деган иборага келганда ҳам шуни айтиш мумкин. Бир қарашда баҳслашиб ўтиришга ҳам арзимайдигандек туюлади-ю, лекин чуқурроқ ўйлаб қаралса бу иборادا бадний ижод табиатига унчалик мос тушавермайдиган маъно мавжуд. Бу хил чалкашликларни бартараф этишнинг бирдан-бир йўли, менимча — бевосита бадний ижод тажрибасига таяниш, ижодий жараёнининг ўзидан, ижод психологиясидан келиб чиқиб иш кўришдир. Амниманки, қайноқ ҳаёт ичида юрган, кўни кўрган, кўп билган, ўқиган ёзувчи учун мавзу, қаҳрамон қидириб узоққа боришининг ҳожати йўқ, бой таассуратлар, кўнгилдаги гаплар, таниш чеҳралар унга тинчлик бермай, ёзишга чидайверади.

ТАНҚИДЧИ. Сизнинг барча насрий асарларингизни асосан икки мавзу теварагида жамлаш мумкин; улардан бири — тарихий революцион тема, иккинчиси — Мирзачўл, чўлқуварлар ҳаёти. Икки китобдан иборат «Машъал», кейинги романингиз «Маиғулик» инқилобнинг дастлабки йиллари ҳақида ҳикоя қилади. Гарчи «Тошкентликлар»да Улуг Ватан уруши даври гавда-

лантирилса-да, у мантиқан «Машъал»нинг давомидек туюлади, «Тошкентликлар»даги воқеанинг бир учи «Машъал»га бориб тақалади; «Сенга интиламан», «Би-нафша атри» романлари, «Олтин» тўпламига кирган та-лай ҳикояларнингиз Мирзачўлни ўзлаштираётган замон-дошларимиз ҳаётидан баҳс этади. Ижодингиздаги шу икки етакчи мавзунинг манбалари, аниқроқ айтганда, мазкур мавзуларнинг Сизни ўзига мафтун этиш сирри, сеҳри ҳақида гапириб берсангиз.

ЕЗУВЧИ. Ёзувчи ижодини, ижодидаги етакчи мав-зунин, қаҳрамонларини унинг биографиясидан ажратиб қараш асло мумкин эмас. «Ҳаммаси болалиқдан бошла-нади» деган оддийгина, лекин доно бир нақл бор. Бу ерда Сиз тилга олган асарларнинг мавзу, қаҳрамонлари аввало болалик хотираларим билан боғлиқ.

Мен отадан жуда эрта етим қолиб, бобом қўлида тарбия топганман. Бобом — мулла Фулом мени ҳам ада-биёт оламига, ҳам бевосита қайноқ ҳаёт қучоғига олиб кирган муҳтарам зот эди. Бобом ишдан бўш пайтлари нуқул китоб мутолаа қилар эди. Уйимиз тоқчасида де-вонлар, баёзлар тизилиб турарди. Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулiston»и, Навоийнинг «Ҳамса» ва «Ҳазониул маъний»си, Ҳофиз, Бедил девонлари, Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун»и, «Бобирнома», «Девони Машраб», яна бир талай китоблар бўларди. Ҳали ҳарфларга ти-шим ўтмаган пайтларимдаёқ бобом меҳмонхонасида бу китоблар устида кетган суҳбатлар, улардан ўқилган сатрлар мени ўзига мафтун этиб қўйган, кўнглимда сўз сеҳрига шайдолик уйғотган эди...

Бобомнинг асл касби мироблик, ҳозирги иборалар билан айтадиган бўлсақ — халқ ирригатори бўлган. У Чирчиқ дарёсида тўғон ишлари билан шуғулланган. У доимо сафарда юрар, Қўйлиқдан то Хумсонга қадар тинмай кезар эди. Шу хил сафарларда кўпинча мени ҳам ўзи билан бирга олиб юрарди. Ҳоят нотинч, аммо юртда буюк инқилобий ўзгаришлар содир бўлаётган

йиллар эди. Гражданлар уруши тугаб, одамлар энди-гина енгил нафас ола бошлаган. Лекин босмачилар ўт қўйган қўралардан кўтарилган дуд сўниб битмаган, сўқмоқларда босмачилар оти туёғидан қолган изларни ҳали қор босмаган, олис даралардан гоҳи-гоҳида беҳос отилган ўқлар қалдироғи қалбларни зирқиратарди. Бобомнинг таниш-билишлари, улфатлари кўп эди. Сафар пайти биз кирган хонадонларда кўпинча босмачиларнинг ваҳшийликлари, ёвуз кирдикорлари ҳақида сўз борарди, баъзан давраларда босмачилар изига тушиб, уларнинг додини берган халқ ботирларини кўриб, уларга ҳавас ва мароқ билан тикилар эдим...

Болаликда мана шу кўрган-кечирганларим хотиримга мустаҳкам ўрнашиб қолган экан, кейинчалик қўлимга қалам олиб, унча-мунча машқлар қилишга киришганимда улар менга тинчлик бермай қўйди, шу тариқа биринчи йирик асарим «Машъал» болалик таассуротларидан ўсиб чиқди. «Мангулик» манбалари ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин.

ТАНҚИДЧИ. Деярли барча йирик асарларингизда нуроний қариялар образи учрайди. Эҳтимол Чўли бобо, Раҳим боболарни яратишда ўша бобонгиз сиймоси қўл келгандир.

ЕЗУВЧИ. Албатта. Сиз тилга олган образларда бобомнинг ҳам қандайдир «улуши» бор.

ТАНҚИДЧИ. Мирзачўл туркумидаги асарларингизнинг таржиман ҳолингиз билан боғлиқ жиҳатлари қай даражада?

ЕЗУВЧИ. Мирзачўл мавзунга ишқим тушиб қолишнинг тарихи қизиқ. Мен туғилиб ўсган Арпапоя маҳалласига яқин ерда — ҳозирги Марказий телеграф биноси ўрнида Гадейбой деган одам қурдирган ҳашаматли маҳит бўларди, унга ишланган нақшлар кўрганни лол қолдирарди. Кейинчалик у ерлар бузиладиган бўлганда шахсан Усмон Юсуповнинг ўзи ҳақиқий санъат обидаси бўлмиш бу бинони сақлаб қолиш чорасини қилдири

ва унинг ташаббуси билан бино шундогича авайлаб Комсомол кўли ёнига кўчиртирилди. Ҳозирги кунда бу бино илмий-атеистик музей бўлиб турибди.

Бу бинони қурдирган Гадейбойни кўрганман, унинг гаройиб ишлари ҳақида кўп эшитганман. Қордай оқ яктаги устидан малла чакмон, оёғига баланд пошнали ағдарма кўн этик кийган, бошига қирғизча қалпоқ бос-тирган дароз бўйли, чиройли калта соқол-мўйловли, қўйкўзли, юзи қип-қизил бу киши ҳали-ҳали кўз олдим-да шундайгина гавдаланиб туради.

Эшитишимча, Гадейбой Тошкентнинг мардикор бозоридан одам йиғиб, Мирзачўлга олиб борган. Мусофирободда илкбор пахта экиб, у ерларни обод қилган... Гадейбойнинг Мирзачўлдаги ишлари ҳақида эшитганларим, билганларим хаёлимни ўша пайтлардаёқ қандайдир романтик, сеҳрли, мўъжизакор бир оламга тортган эди.

Орадан йиллар ўтди, Мирзачўлни ўз кўзим билан кўрдим, чўлга чинакамига ҳужум бошланди, бу воқеаларнинг ҳам бевосита шоҳиди бўлдим; Мирзачўлнинг тарихи билан қизиқдим, инқилобдан аввал яратилган илмий, жуғрофий асарларни кўздан кечирдим; Мирзачўл ҳақидаги болаликда эшитганларим, билганларимни кейинги таассуротларим билан асло солиштириш мумкин эмас-у, лекин барч бир болаликда кўнгилдан ўрин олган ўша илк ҳайратланиш бўлмаганида, эҳтимол кейинги қизиқиш, мавзуга бу тарздаги мафтунлик бўлмасми?!.

ТАНҚИДЧИ. Бундан чиқди, «Сенга интиламан» романидаги Гадейбой ҳаётда бор одам экан-да.

ЁЗУВЧИ. Ҳа, уни асар сюжети тўқимасига киритганман, характерини ҳаётда қандай бўлса шундайича берганман.

ТАНҚИДЧИ. Бир адабий анжуманда «Машъал» ва «Сенга интиламан» асарларига ҳали охири нуқта қўйилмагани, мазкур асарларни давом эттириш, яъни кейинги китобларини ёзиш ниятингиз борлигини айтган

эдингиз. Очиги, биз галдаги асарингиз «Мангулик» ва «Бинафша атри»ни «Машъал» билан «Сенга интиламан»нинг давоми, янги китоблари бўлса керак, деб кутган эдик.

Қизиқ, гарчи «Мангулик» ҳам, «Бинафша атри» ҳам аввалги асарларга мавзу жиҳатидан яқин бўлса-да, тамомила мустақил асарлар сифатида майдонга келди, бу романларни мазкур мавзудаги аввалги асарларнинг давоми деб бўлмайди.

ЕЗУВЧИ. «Машъал»га ҳали охириги нуқта қўйилгани йўқ. Трилогиянинг учинчи китобидан талай саҳифаларни қоралаб қўйганман. Баъзи тарихий фактларни аниқлаб олишим керак. Шу ниятда Туркияга бориб келмоқчиман. «Мангулик» ҳам, гарчи «Машъал»га асос бўлган ҳаётний таассуротлар заминида яратилган бўлса-да, тамомила мустақил, ўзгача услуб ва усулда ёзилган асардир.

«Бинафша атри»да мен дастлаб «Сенга интиламан»даги воқеаларни давом эттириш ниятида эдим, кутилмаганда у тамомила мустақил асар бўлиб чиқди. Бу ерда Мирзачўл ҳаётининг янги даври қаламга олишган, янги шароит, янги материал, янги одамлар, уларнинг ҳаёти билан боғлиқ муаммолар тамомила янги бир асарни, ўзгача бир талқинни тақозо этиб қолди...

ТАНҚИДЧИ. «Бинафша атри»га кейинроқ яна қайтамиз. Ҳозирча «Машъал» ва «Мангулик» билан боғлиқ баъзи масалаларни ойдинлаштириб олак.

60—70-йилларда яратилган тарихий-инқилобий мавзудаги талайгина асарларда бир муштарак ҳолат мавжуд. Уларда маърифат чиробонларининг инқилобий ҳаракатлардаги, инқилоб ғалабаларини ҳимоя этишдаги иштироки, роли кўрсатилади; бошқачароқ қилиб айтганда онгли, етук инқилобчилар образини яратишга алоҳида эътибор берилади. Ойбекнинг «Улуғ йўл», М. Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча», Й. Шамшаровнинг

«Чироқ» романлари, ниҳоят, Сизнинг «Машъал» асарингизда шу ҳолатни кузатиш мумкин.

Бунинг аҳамияти жуда катта бўлса керак. Адабиётимизда негадир узоқ вақт давомда зиёлиларнинг инқилобий ҳаракатлардаги роли муносиб ифодасини топмай келди, зиёли зоти бўлса нуқул жадид, революция душмани қилиб кўрсатилди. Бу ахир тарихий ҳақиқатга хилоф-ку! Утмишдаги илгор зиёлилар ҳамisha меҳнаткаш халқ орасида, унинг озодлик ҳаракати бошида бўлган-ку! Лоақал Ҳамзани эслайлик. Унинг ҳаёти ва тақдирини буюк инқилобий ҳодисалардан бир қадам ҳам четда тасаввур этиб бўладими? Асло! Адибларимиз шу ҳақиқатни бадний инкишоф этишга бел боғлаган эканлар, буни табрнклаш керак.

ЕЗУВЧИ. Даврлар ўтиши билан тарихга қараш ҳам ўзгариб, аниқроғи тиниқлашиб, чуқурлашиб бораверди. Бунинг устига тарихий темага қўл урган адиб замондошларининг кайфият ва эҳтиёжларини, савияси ва дидини ҳам ҳисобга олиб иш кўради. Бир вақтлар, Сиз айтгандек, инқилобий-тарихий мавзудаги асарларда етук, онгли инқилобчилар тақдир эмас, оддий меҳнаткаш деҳқоннинг инқилобга келиш йўлини бадний тадқиқ этиш кенг тарқалган, асосий диққат-эътибор инқилобдан бурунги халқ тарихининг қоронғи, А. Қодирий ибораси билан айтганда, кир, қора кунларини кўрсатишга қаратилган эди. Давр талаби шундай бўлган. Кейинроқ, аниқроғи, Ватан уруши йилларига келиб тарихимизнинг ёрқин саҳифаларини, ўтмиш зулмати ичидаги нурларни кўрсатиш тенденцияси кучайди. Бу ҳам замон талаби эди. Бироқ инқилоб арафаси, инқилоб йиллари ҳақидаги асарларимизда узоқ вақт аввалгидек, ҳаётнинг ёрқин томонлари, улкан шахслар эътибордан четда қолиб кетаверди. Ахир биз наҳотки инқилобга эски чоригу жулдур чопон билан довдираб келиб қолган бўлсак?! Наҳотки инқилоб арафасидаги оловли йил-

ларда халқ ўзининг онгли , билимдон, стук йўлбошчиларини етиштириб чиқармаган бўлса?!

Мана шу савол кўпгина қаламкаш дўстларим каби мени ҳам ўйга толдирди, юқорида эслатилган хотиралар — ўзим кўрган инқилоб дарғалари, илғор маърифатчилар мени ёзишга илҳомлантирди.

ТАНҚИДЧИ. Ҳозирги кунда, хусусан ёшларда тарихимизнинг маломатли саҳифаларини эмас, ёрқин томонларини кўрсатишга мойиллик кучли. Атоқли адиб Абдулла Қаҳҳор «Ўтмишдан эртақлар»га ёзган сўз бошида ёшлардаги бу хил кайфият босени жуда яхши изоҳлаб берган эди. Ўтмишни қаламга олаётган адиб буни ҳисобга олмай пложи йўқ. Лекин ўтмишнинг ёрқин саҳифаларини кўрсатаман, замондошларимиз кайфиятини ҳисобга оламан деб бошқа бир томонга ўтиб кетиш, ўтмишдаги қолақликни, жаҳолатни, тарихимизнинг маломатли саҳифаларини унутиш, менимча, ҳаёт ҳақиқатидан чекинишга олиб келади.

ЁЗУВЧИ. Модомки социалистик реализм методи ҳаётни бутун мураккаблиги, мусбат ва манфий томонлари, зиддиятлари билан кўрсатишни тақозо этар экан, бу принцип ўтмишни акс эттиришга ҳам бевоёнта дахлдор. Менимча, кейинги йилларда биз тарихий революцион тематикани ёритишда маърифатли инқилобчиларнинг ёрқин сиймосини кўрсатишга жазм қилган эканмиз, фақат адолат юзасидан уни кўрдик — бир вақтлар қисман унутилган ҳақиқатни тиклаш йўлидан бордик. Шуниси қизиқки, «Машъал» эълон этилгач, Абдулла ака бир учрашувда асарни ўқиб мамнуун бўлганлигини айтди ва айни пайтда, инқилобчилар образида бир оз бўртириш борлигини таъкидлади. Биласиз, Абдулла Қаҳҳор ўша пайтга қадар яратган ўтмиш ҳақидаги кўпчилик асарларида асосан жаҳолатда қолган, эзилган, таҳқирланган шахсларни, адибнинг ўз сўзлари билан айтганда, тарихнинг маломатли саҳифаларини гавдалантириш йўлидан борган эди. Орадан кўп ўтмай «Ўтмишдан

эртактлар»да худди ўша маломатли ҳаёт лавҳалари, жаҳолат қурбонлари билан ёнма-ён ўтмиш ҳақидаги аввалги ҳикояларида айтарли кўринмаган янги типлар — курашчи, онгли инқилобчи шахслар образи пайдо бўлди. Бу, менимча, янги давр, янги ҳаётий эҳтиёжнинг ёзувчи ижодий эволюциясидаги акси садоси. Қолаверса, бу билан адиб ҳаёт мураккабликларидан чекингани йўқ, балки бу ҳол адибнинг ҳаётга, ҳаёт ҳақиқатига янада яқинроқ борганлигининг бир исботи. Адиб Сиз эслатган «Ўтмишдан эртактлар» сўз бошида «уйдирмачиликка» берилмасдан, ўз кўзим билан кўрганларимни, кечирганларимни қаламга олдим, деб ёзади. Демак, асардаги онгли инқилобчилар тўқима эмас, ҳаётда бор шахслар.

ТАНҚИДЧИ. Тарихий-инқилобий мавзудаги, хусусан инқилобнинг дастлабки йиллари ҳақидаги деярли барча асарларда ўша даврнинг бир қатор ижтимоий-сиёсий ҳодисалари билан ёндош ҳолда маърифат масалалари катта ўрин олмоқда. И. Шамшаровнинг «Чироқ», Н. Сафаровнинг «Наврўз», Сизнинг «Машъал», «Мангулик» романиларингизда шундай.

ЁЗУВЧИ. Бу ҳол, эҳтимол, социалистик революциянинг Туркистон шаронтидаги ўзига хос томонлари билан изоҳланса керак. Бизда маърифат билан инқилобни асло ажратиб қараш мумкин эмас. Биласиз, инқилоб арафасидаги адабиётда маърифат ғоялари жуда кенг ўрин олган. Илгор қалам аҳли бутун вужуди билан халқ орасида маърифат тарқатишга, халқни асрий уйқудан уйғотиб, жаҳолатдан халос этишга интилганлар. Бу интилиш секин-аста миллий озодлик ва революцион ғоялар билан қўшилиб кета бошлайди. Октябрь революцияси ҳамма соҳада бўлгани каби маърифат соҳасида ҳам халқнинг орзу-идеяларини амалда ҳал этиш йўлини очиб берди. Ўша кезлари маърифат учун олиб борилган курашни социализм учун кураш деб тушунилган, бу йўлда катта қурбонлар берилган, кескин синфий тўқнашувлар мана шу соҳада ҳам жуда ёрқин намоён бўл-

ган. Табиийки, инқилобнинг дастлабки йиллари ҳақида қалам тебратган ҳар бир адиб бу ҳақиқатни четлаб ўтиши мумкин эмас. Қолаверса буни адибларимизнинг ҳаёт тажрибалари, таржиман ҳоллари билан боғлиқ томонлари ҳам бор. Чунки, Н. Сафаров биринчи совет мактабида таълим олган биринчи совет ўқитувчиларидан. Шундай бир одам инқилобнинг дастлабки даврига оид хотираларини ҳикоя қилар экан, унинг асарига маориф, маърифат масалалари кенг ўрни олиши табиий. Менинг «Машъал», «Мангулик» асарларимга келсак, уларда маориф, маърифатга доир саҳифалар ўзимнинг кўрган-кечирганларим, ilk совет мактабида ўқиб юрган кезларим хотиримда қолган таассуротлар асосида гавдалантирилган. Мен ўша йиллар ҳақидаги айрим хотираларимни «Инқилоб ва адабиёт» тўпламига кирган «Янги давр — янги адабиёт» сарлавҳали мақоламда ҳам ёзганман.

ТАНҚИДЧИ. Адабиётимизда илгор зиёлиларнинг инқилобний ҳаракатлардаги фаол иштирокчиларнинг кўрсатилиши, оғли, етук инқилобчилар образининг яратилиши катта ижодий жасорат бўлди; афсуски, адибларимиз, мана бир неча йилдирки, шу «жасорат» доирасидан нари чиқиб кетолмаётирлар, ўз вақтида, айтилган «янги гап»ни, кашф этилган бадийий концепцияни хилма-хил йўсинда қайта ифодалаш билан банд бўлиб қолаётирлар. Биламизки, зиёлилар ҳаёти санъаткор учун ҳаёт мураккаблиklarини ифода этишда, бугунги китобхонни қизиқтираётган маънавий муаммоларга жавоб ахтаришда жуда катта имкониятлар очади; адабиётшунос А. Бочаров «Талабчан муҳаббат» китобида тўғри таъкидлаганидек, кимки даврнинг асаб томирлари уришни ўрганмоқчи бўлса, кўпинча зиёлилар тақдирига мурожаат этади, чунки зиёлилар, хусусан бадийий ижод ва илм аҳли ўта сезгир, асаб сейсмографи, жамият маънавиятидаги энг нозик тебранишларни ҳам ўзида акс эттирадиган бўлади... Бизда худ-

ди мана шу имконият қўлдан бой бериляпти, зиёли қаҳрамонлар тақдири орқали инқилоб йилларининг бадший адабиётда ҳали очилмаган қўриқларига дадил қўл уриш, ўша давр маънавий ҳаётининг бугунги кунгача муаммо бўлиб қолаётган жумбоқларига жавоб излаш журъати етишмай турибди...

ЕЗУВЧИ. Адиб, модомики «ишланган мавзу»га қайта мурожаат этар экан, албатта унинг кўнглида китобхонга айтадиган янги гап бўлиши керак. Тарихий-инқилобий мавзу, хусусан ўша кезлардаги маърифат, маданий инқилоб билан боғлиқ ҳодисаларнинг ҳали бадший кашф этилмаган жиҳатлари беҳисоб, Сиз айтмоқчи, зиёлилар ҳаёти, тақдири бу борада ёзувчи учун бой имкониятлар беради, очиги, шу имкониятлардан керагича фойдалана олмай турибмиз. Мен «Мангулик»да: «Революция, маданий инқилоб халққа нима берди?»— деган саволга ўзимча жавоб ахтармоқчи бўлдим. Менимча, революция халққа ошу нон, ер-сув ҳадя қилиб қолмасдан, энг муҳими, унинг инсоний шаънини, қадрини тиклади. «Қориним учун эмас, қадрим учун йиғлайман» деган чуқур алам-изтироб билан айтилган гап бор халқда. Илк бор Ҳамза Ғофир образида халқнинг шу дарду кайфиятини жуда яхши ифода этган. Маданий инқилобнинг вазифаси ҳам фақат хат-савод чиқаришигина эмас, аввало инсонга ўзлигини танитишдан иборат бўлган. Мен «Мангулик»да Октябрь низоми этган инсон шаънини кўйламоқчи, маданий инқилобнинг бу йўлдаги ролини кўрсатмоқчи бўлдим; бунга мен қанчалик эришдим — буни китобхонларга, сиз таъқидчиларга ҳавола.

ТАНҚИДЧИ. Мана энди «Бинафша атри»га қайтасак бўлар. Бу романининг ютуқлари, кам-кўстлари ҳақида кўп гапирилди. «Бинафша атри» ҳаммадан бурун «ишланган мавзуга» янги томондан ёндашиш жиҳатидан ибратли. Бу ерда гап фақат асар персонажларининг, сюжет тўқимасининг «Сенга нитиламан» романидаги-

дан фарқ этиши устидагина кетаётгани йўқ. Аввало «Бинафша атри»даги бадий концепция ўзгача. Агар «Сенга интиламан» романида қаҳрамонлар характери асосан меҳнат жараёнида, ишлаб чиқариш муаммоларига муносабатда очилса, «Бинафша атри»да биринчи ўринга маънавий-ахлоқий масалалар чиқади, шахсий-оилавий масалалар катта ижтимоий аҳамият касб этади, қаҳрамонлар тақдирда ҳаёт-мамот масаласи даражасига бориб етади. Асарнинг этакчи персонажлари тақдирни орқали бугунги кунда жамиятнинг чинакам аъзоси учун фақат ишчан, ишбилармон бўлишнинг ўзи кифоя эмас, позик қалб, нафис дид-фаросат, юксак маданият, маънавият ҳам ҳаводек зарур, булардан маҳрум одам ҳалокатга маҳкум, деган фикр олиб ўтилади. Ёдимда, шундай бадий концепция «Олтин» тўпламидаги айрим ҳикояларда ҳам ифода этилган эди, «Бинафша атри»да эса роман имкониятлари доирасида кенг кўламда бадий таҳлил этилди. Асарнинг нафис гиёҳ ва унинг ўткир атри номи билан аталгани ҳам тасодифий эмас, асар номида унинг асосий нафоси, концепцияси рамзий тарзда яхши ифода этилган.

ЕЗУВЧИ. Мен «Бинафша атри» романим устида ўйлаб юрган кезларим «Четдан келган киши», «Пўлат қуювчилар» каби асарлар саҳна ва экранга чиққан, улар муносабати билан «ишбилармон кишилар» деб аталган масалалар устида қизгин баҳслар кетаётган эди. Айрим танқидчи ва ёзувчилар, ҳозир ҳиссиётчанлик даври ўтди, эндиликда рационализм, фақат ақл-тадбиркорлик билангина олга бориш мумкин, деган фикрни илгарини сурдилар. Мен янги романимда шу хил фикрлар билан ўзаро баҳсга киришмоқчи бўлдим. Мен жаминманки, фан-техника асрида ҳам инсон инсонлигича қолаверади, юксак билимдон одам учун ҳам ҳиссиёт, ҳайратланиш, нафосат туйғуси сув билан ҳаводек зарур, булардан маҳрум бўлиш инсон учун катта йўқотишдир, ҳаттоки бахтсизликдир. Ҳаёт ҳақидаги куза-

тишларимдан қатъий равишда шундай хулосага келиб, асарни хаёлимда етиштириб қўйган бўлсам ҳам, ҳадеганда ишим юришавермади. Асарни ёзиш учун қандайдир бир туртки, ички бир ҳиссий оҳанг етишмас эди. Шу орада мен Қримга дам олиш ва даволаниш учун бордим. Қаттиқ толиққан эканман, ҳеч нарса ўйламай, ёзмай, фақат ҳордиқ чиқаришни режалаб қўйган эдим. Лекин бўлмади. Бир кун тишиқиб уйқудан уйғонсам, кўнглим ниҳоятда равшан, димоғимни қандайдир таниш, нафис бир ҳид қитиқляпти, бу ҳид юртимизда эрта кўкламда қулф урадиган бинафша атрини эслатиб юборди, кўпдан ўйлаб юрган асарим инсондаги нафосат ҳимоясига бағишланиши керак эди, бояги ҳид, бинафша хаёли бир калит бўлди-ю, гўё бекик ётган илҳом булоғи, қўшиқда айтилгандай, очилди-кетди. Асарнинг номи ҳам, ифода оҳанги ҳам топилди-қолди. Уни ёзишга ўтирдим. Энди мени ҳеч нарса тўхтатолмас эди. Оз фурсат ичида унга охириги нуқта қўйилди... Сиз айтган рамзий деталь — «бинафша атри»нинг сеҳрли кучи, «тарихи» ана шундай.

ТАНҚИДЧИ. Асардаги Аҳмаджон билан Дилдор меҳнатда фидокорлик хислати жиҳатидан бир-бирига яқин келсалар-да, дид, маданият, маънавийт жиҳатидан турли қутбларда турадилар, улар эзгу ният билан бир ёстиққа бош қўйган бўлсалар-да, орадаги маънавий тафовут туфайли бир-бири билан асло қовуша олмайдилар; ҳодисалар ривожини, мантиқини силсиласини бу оқланинг инқирозини тақозо этади, шундай ҳам бўлади. Бироқ негандир асар хотимасида шу икки қутбни бир-бирига яна қайта яқинлаштиришга уриниш, яъни шунга имо-ишоралар бор. Шу ҳол менга бир оз эришроқ туюлган эди, бу ҳақда «Бинафша атри»га ёзилган тақризда ҳам гапириб эдим. Фақатгина «Бинафша атри»да эмас, «Лола кўл», «Ҳаёт шиқи» дostonларинида ҳам ҳикоя персонажлар ҳаётидаги маълум чигалликлардан бошланади-ю, шитоблик билан бахтли хоти-

ма томон ривожланади ва деярли ҳамма ҳолларда чигаллик Сиз хайрихоҳ бўлган персонажлар фойдасига ҳал бўлади.

ЕЗУВЧИ. Гарчи «Бинафша атри»нинг охирида Аҳмаджон билан Дилдор бир-бирларига яқин келганига имо-ишора қилинган бўлса-да, буни ҳали «бахтли хотима» деб бўлмайди. Менинг асарларимда «бахтли хотима» билан баробар, оғир жудоликлар ҳам бор. «Машъал»ни, «Тошкентликлар»ни, лоақал улардаги Эъзозхон, Ойинса қисматларини эсланг. «Мангулик»-чи!

ТАНҚИДЧИ. «Бинафша атри»га оид яна бир эътирозим бор. Аҳмаджон билан Азиз — иккалови ҳам совхоз директори. Сиз уларни икки хил типдаги раҳбар ходим сифатида тилга оласиз, аммо уларнинг касби, меҳнати билан боғлиқ психологиясига у қадар эътибор бермайсиз, ҳар иккала қаҳрамоннинг характери, борлиги кўпроқ шахсий, оилавий можаролар фондида очила боради. Асарда ишлаб чиқариш ва уни бошқариш билан алоқадор шу куннинг жиддий муаммоларини ҳам кўтариш мумкин эди-ку! Шундай қилинганда Сиз асарда кўтарган масалаларнинг кўлами янада ортган, социал салмоғи ошган бўларди...

ЕЗУВЧИ. Шунга йўналиш асарда озми-кўпми бор, лекин уни кенгайтириш имкони бўлмади, аниқроғи, роман поэтикаси, ҳозирги қурилиши бунга йўл бермади.

ТАНҚИДЧИ. Сир эмас, Сизнинг асарларингизда кучли, мардона, курашчи, романтик табиатли, голиб қаҳрамонлар кўп учрайди. Сизнинг насрий асарларингизни лиро-романтик услубий йўналишидаги прозага мансуб дейиш мумкин.

Романтик услуб, табиийки, бир оз кўтаришчи, фавқулодда қаҳрамонликларни тақозо этади. Сўнгги пайтларда негадир кўтаришчи, романтик қаҳрамонларга, умуман романтик талқинга менсимайроқ қараш майли кучайиб борапти. Ёдингизда бўлса керак, таниқли адиб Чингиз Айтматов қатор мақола, суҳбатларида, жумла-

дан, «Вопросы литературы» журналининг 1976 йил 8-сонда босилган «Туташ нуқтаси» сарлавҳали суҳбатида «Жамила», «Бўтакўз», «Биринчи ўқитувчи» сингари романтик жило билан зеб берилган асарларидан ҳозир қоникмаслигини айтади, шу асарларга бугунги кунда қўл урганымда бошқачароқ — ҳаётни ҳам, қаҳрамонларни ҳам мураккаброқ тасвир этган бўлар эдим, дейди. Лекин, шуниси қизиқки, атоқли адибнинг жуда ўткир, мураккаб проблемаларни кўтариб чиққан кейинги қиссалари ҳам романтик жилолардан, романтик табиатли қаҳрамонлардан холи эмас. Демак, романтик жило, романтик табиатли қаҳрамон реалистик санъаткор қўлида ҳаётнинг мураккаблиklarини ифода қилишга хизмат этаверади, романтик жило қаҳрамоннинг ҳаётийлигини таъминлашга монелик қилмайди. Ч. Айтматовнинг «Оқ кема»сидаги бола, «Эрта учган турналар» билан «Олапар» қиссаларидаги Султонмурод ва азамат овчилар, бир томондан, фавқулодда, романтик табиатли шахслар, айни пайтда, ўта ҳаётий, реалистик образлардир.

Севимли, романтик табиатли Эъзозхон, Ойниса, Масъуд каби қаҳрамонларининг туғилиш тарихи ҳақида гапирсангиз. Умуман романтик табиатли қаҳрамонлар масаласига қандай қарайсиз?

ЁЗУВЧИ. Лев Толстойнинг «Тирилиш» романида бир муносабат билан инсон табиати ҳақида айтилган доно гапи бор. «Одамлар дарёдай гап,— деб ёзди адиб,— ҳаммасининг суви бир хил, ҳамма ерда ўша сув, лекин дарё гоҳ кенг бўлади, гоҳ тор, гоҳ тез оқади, гоҳ секин, суви гоҳ тиниқ бўлади, гоҳ лойқа, гоҳ совуқ, гоҳ иссиқ бўлади. Одамлар ҳам шундай: ҳар бир одамда ҳамма инсоний хусусиятларнинг куртаги бўлади. Одам бу хусусиятларнинг гоҳ бириши, гоҳ бошқасини намойиш қилади, баъзан ўша одамнинг ўзи бутунлай ўзгариб кетади». Ёзувчи ўз асарларида худди шу фикрга таянган, инсон шахсиятини бутун мураккаблиги, зид-

днятлари билан бериш йўлидан борган. Улуғ Толстой анъаналари совет адабиёти асосчилари ижодида ҳам давом этди. М. Горькийнинг «Клим Самгиининг ҳаёти», М. Шолоховнинг «Тинч оқар Дон», А. Толстойнинг «Сарсонлик-саргардонликда» сингари 20—30-йилларда яратилган шоҳ асарлари бунинг далилидир.

ТАНҚИДЧИ. Афсуски, бу анъана кейинчалик бир оз эътибордан четда қола бошлади, машъум «конфликт-сизлик назарияси», ҳаётни «пардозлаб кўрсатиш» тенденцияси тўғоноқ бўлди. Бу нарса хусусан адабиётдаги ижобий қаҳрамон проблемасига ёмон таъсир кўрсатди, ижобий қаҳрамон бир ёқлама, нуқул ғалаба кетидан ғалабага эришаверадиган омадли шахслардан иборат бўлиб қола бошлади. 60—70-йилларга келиб аввалги нодир анъана қайта янги куч-қудрат билан намоён бўла бошлади, хусусан ҳозирги рус прозасида ҳаётнинг ич-ичига кириб боришга, уни бор бўйича гавдалантиришга, инсон шахсини, ижобий қаҳрамонни бутун қирралари билан кўрсатишга интилиш кучли. Минг афсуски, баъзан ўша ҳаётни «пардозлаб кўрсатиш» тенденцияси аломатлари гоҳ-гоҳида учраб қоляпти.

ЁЗУВЧИ. Ҳаётни ҳам, қаҳрамонни ҳам бутун борлиғи, мураккаблиги билан кўрсатиш ҳақидаги фикрни қувватлайман. Айни пайтда, совет адабиёти тажрибасидаги муҳим бир фазилатга — ҳаёт мураккаблигини хаспўшламаган, ҳодисалар драматизмининг асло сусайтирмаган ҳолда қаҳрамонлардаги кучли, гўзал хислатларни бўрттириб, қабартириб бериш санъатига тўла тарафдорман.

Ҳаётни, одамларни бор бўйича, мураккаблиги билан кўрсатиш деган гапни бир ёқлама тушунамаслик керак. Менимча, қаҳрамон шахсиятини мураккаблиги билан кўрсатиш шiori остида ҳар қандай одамдан зиддият, нуқсон қидиравериш ўринсиз. Бу ҳам ҳаёт ҳақиқатидан чекинишга олиб бориши мумкин. Бу хусусдаги энг одил судя — ҳаёт ҳақиқати, характер мантиқи. Ўз тажрибам-

дан бир мисол келтирай. Бошда «Бинафина атри» қаҳрамонлари — Азиз билан Аҳмаджонлар қисмати эсар давомида бу қадар мураккаб тус олар деб ўйламаган эдим. Аҳмаджоннинг тақдирини мен кутгандан чигалроқ бўлиб чиқди. Азизни мен ҳар жиҳатдан мукамал бир шахс тарзида тасаввур этган эдим. Лекин унинг характеридаги ўта юмшоқлик туфайли бонинга кўп сазалар тушди. Ёки Нафиса тақдирини ва характерини эслати. Мен уни катта меҳр-муҳаббат билан қаламга олганман, унга ҳеч қанақа ёмонликни раво кўрмаган эдим. Ў ў муҳитида ҳар жиҳатдан етук, гўзал қиз. У улкан бахтга муносиб эди. Лекин менинг хоҳиш-иродамга энг ўнгароқ, унинг тақдирини хийла чигаллашиб кетди. Ахир Нафиса билан Азизнинг севгисига қайсар ота қаршилик қилган бўлса, уни енгил йўли бор эди-ку, Азиз билан Нафиса бош олиб кетишлари ҳам мумкин эди-эр. Бироқ Азиздаги юмшоқлик, бўшлиқ, Нафисадаги сарвадшаллик уларнинг ҳаётини ўта чигаллаштириб юборди. Нафисадек гўзал қизни Қаримдек қабиҳ, ёғилос бир кимса бағрида кўрганымда — ўша сазибаларини ёзаётганимда қандай ҳолатга тушганимни ҳазир гапириб беришим қийин! Очиги, Нафисанинг кейинги тақдирини — боласи билан чўлга кетиб саргардон қришини тасвирлай туриб кўзларимдан ёш чиқиб кетганигини сезмай қолганман...

Кейинги романим «Мангулик» персонажлари, хусусан бош қаҳрамон Масъудни энди мен «Бинафина атри»даги каби «мураккаб», «зиддиятли» қилиб беролмас эдим, шундай қилинганда у асардаги ўз вақифасини адо этолмаган бўлар эди.

ТАНҚИДЧИ. «Мангулик» қаҳрамонлари, хусусан Масъуд характеридаги фавқулодда хусусиятлар айриқўртоқларга ғайритабиийроқ бўлиб туюлади; асар ҳаётининг ўзида Масъудга ўхшаш эрта балогатга эришган универсал — кўпқиррали, ҳамма ни қўлидан келадигандиган шахслар бўлади-ку. Эҳтимол, асарда шу масъуд

лар ифодасида бир оз сохталик, етишмовчиллик бордир, бу хусусда гапирилса бошқа гап. Менимча, Масъуд образи бир оз замонавийлашиб кетган кўринади — у 20-йиллардан кўра шу куннинг ёшларига ўхшаброқ қолган.

ЁЗУВЧИ. Масъуд образининг туғилишида ундаги етакчи ижобий, сиз айтгандай, фавқулодда романтик хислатларни гавдалантиришда мен ҳаётдаги кузатиш ва қиёслардан келиб чиққанман. 1960 йили Кубада бўлиб, Куба революциясининг йиллик тантаналарида қатнашган эдим. Ушанда мени бир ҳолат ҳайратга солди: революция йўлбошчилари ҳам, унинг ҳимоячилари ҳам асосан ёшлар эдилар. Уша кезлари революция дарғаси Фидель Кастро Рус 34 ёшда, Раул Кастро эса бор-йўғи 26 ёшда эди. Ҳали уруш тугамаган, агрессорлар таҳдиди сусаймаган, лекин ёшлар қалби революцион романтик шижоат билан лиммо-лим эди. Ёзувчи Сергей Смирнов билан мени Раул Кастро, Сантьяго-де-Куба Кароиб денгизида ўз катерида сайрга таклиф этди, биз бажонидил рози бўлдик. Соҳил бўйлаб келянимиз, америкаликлар истеҳком — Гуантанамо ёнидан ўтяпмиз, душман автоматлари ва пулемётларининг оғзи бизга тўғрилانган, душманлар катерни Раул Кастро бошқариб бораётганини ҳам сезишган, лекин Раул Кастро бунга асло парво қилган эмас!

Уша сафар пайти 17, 19 ёшли ҳарбий саркардаларни, жангчи қизларни кўп кўрдим. Мен шунда ўйлаб қолдим — ўзимизда ҳам шундай бўлган эди-ку, бизда ҳам ўша кезлари ёшлар жуда эрта етилган эди-ку. Инқилобий ҳаракатнинг кўзга кўринган арбоби Акмал Икромов ўн тўққиз ёшида сиёсий раҳбар сифатида танилган, йипирма уч ёшида Республика Компартияси Марказий Комитетининг масъул секретари қилиб сайланган эди. Миркомил Миршаропов 17-18 ёшида қизил командир бўлиб, революция душманларининг додини берган. Ҳамза ўзбек адабиётида социалистик реализмга асос бўлган асарларини яратиб қўйганида, Абдулла Қодирий би-

ринчи етук ўзбек реалистик романини ёзганида ҳали ўттизга бормаган эдилар. Бунинг устига улар универсал — кўпқиррали шахс бўлганлар. Чунинчи, сиёсий арбоб Акмал Икромов шеърлар ҳам ёзган эди. Мен юқорида эслатилган мақоламда Акмал Икромовнинг шеърларидан бир намуна келтирган эдим; шу муносабат билан ўнлаб мактублар олдим... Ҳамзанинг кўпқиррали фаолияти ҳаммага аён. Мен «Мангулик» устида ишләётганимда, Масъуд образи ҳақида ўйлаганимда шу икки хотиралар, қиёслар иш берди, Масъуд тимсолида ҳаётдаги ўша реал, кўпқиррали шахсларнинг маълум хислатларини ифода этмоқчи бўлдим.

ТАНҚИДЧИ. «Мангулик» бевақт, жуда эрта ҳаётдан кетган ўғлинигиз Фарҳод хотирасига бағишланган. Мен Фарҳодни яқиндан билардим. У ҳар жиҳатдан етук йиғит эди. У рус тилидан ташқари инглиз ва ҳинд тилларини мукаммал билар, спортга, китобга, санъатга ниҳоятда ўч эди. 1974 йилнинг ёзида Қримда — Қўқтебелдаги дам олиш уйида биз Фарҳод билан бирга бўлган эдик. Сафар чоғлари ҳаммага қўшилиб бор овоз билан қўшиқ айтгани, спорт ўйинларида эпчиллиги билан барчани лол қолдиргани эсимда. Бир кун мен ўндан бадний ижодга майлини сўраган эдим, ёзиб тураман-у, лекин ҳали ҳеч кимга, ҳатто дадамларга ҳам кўрсатганим йўқ, деб жавоб қилди... Очиги, мен Масъуд тимсолида Фарҳоднинг айрим хислатларини ҳам кўрдим. Мен аминманки, Масъуд образи устида ишләётганингизда юқоридаги қиёслар билан баробар Фарҳод сиймоси кўз олдингизда турган бўлса керак. Эҳтимол, Масъуд образининг бир оз замонавийлашиб, буғуни кун одамига ўхшаб қолни сабаби шундандир.

ЁЗУВЧИ. Бу томони ҳам бор. Шундай бўлиши ҳам мумкин.

ТАНҚИДЧИ. Сизнинг ижодингизда романтик табиатли кучли шахслар образи билан ёнма-ён бошқа тур — ўта хокисор, содда, самимий, камсуқум одамлар обра-

зини ҳам кўп кўрамир. «Тошкентликлар»даги Муҳаммад Карвон, «Бинафша атри»даги Раҳим бобо, Абдулла Саидович, «Мангулик»даги Қодир самоварчи ва ниҳоят, «Тошболта ошиқ» комедиясидаги Тошболта ошиқ... Буларнинг ҳар бири ўта таниш шахслар, шундайгина «ҳаётдан кўчириб олингандек» туюлади.

ЕЗУВЧИ. Мен хокисор, камсуқум кишилар билан суҳбат қилишни яхши кўраман. Шу хил одамлардан кўп улфатларим бор. Бундай бегубор, содда, самимий шахслар билан бирга бўлиш менга катта маънавий озиқ беради. Кўнглимдан чуқур жой олган шу хил одамлар сиймосини илк бор «Тошболта ошиқ» комедиямда гавдалантиришга жазм этган эдим, кўнгилдагидек чиқди, бу образ халққа ҳам маъқул бўлиб қолди. Кези келганда айтиб ўтай, «Тошболта ошиқ» эндигина саҳнага чиқиб, томошабинлар оғзига тушган кезлари таниқли бир адиб менга таъна-дашном қилиб: «Комедияда диндорларга қарши курашни енгилроқ ҳал этибсиз-ку, Тошболта типидagi одамларни кескинроқ қоралаш керак эди»,— деб қолди. Бошқа адиб шундай қилиши мумкин, ammo мен ундай йўл тутолмас эдим, Тошболта хилидаги одамлар қаттиқ қоралашга эмас, менимча, енгил, беозор кулгига лойиқ.

ТАНҚИДЧИ. Тошболта фанатик диндор эмас, у тушуниб-тушунмай, шунчаки бир одат туфайлигина диний таомилларни адо этади, лекин ҳаёт гўзаллиги, лаззатлари олдида диний ақидаларни тамомила унутиб юборади... Тошболта худди шу содда, самимийлиги, ҳаётийлиги, гўзалликка ташналиги билан одамларга ёқиб қолган бўлса ажаб эмас.

ЕЗУВЧИ. «Бинафша атри»даги Абдулла Саидович ҳам нақд «ҳаётнинг ўзидан» олинган. Маҳаллаимизда шундай одам бор эди. Оламдан ўтиб кетди. Унинг хотирасини романга кўчирмоқчи бўлдим. Китобхонлардан келаётган мактублардан кўриниб турибдики, бу самимий, ҳалол, принципиал одам ҳам уларга ёқиб қолибди.

Яқингинада мен янги бир комедия ёзиб тамомладим. Ўзим билган камсуқум одамлардан бирининг тақдири унга асос бўлса ҳам, унда кўпдан бери мени ҳаяжонга солиб келаётган бир ҳаётний муаммога муносабат билдиришга, ҳозирги турмуш тарзимиз билан боғлиқ кузатишларимни жамоатчилик билан баҳам кўришга жазм этдим. Эл-юртга кўп фарзандлар берган, қариганда кампиридан жудо бўлиб ёлғиз қолган қариянинг ҳолати, ўзига жуфти ҳалол қидириш йўлидаги ҳам аянчли, ҳам кулгили саргузаштларидан, аминманки, томошабинлар қаҳ-қаҳ отиб куладилар, ҳаяжонга тушадилар, ўйга толадилар...

Кўряпенсизми, худди тарихий-инқилобий мавзудаги, Мирзачўл ҳақидаги асарларнинг етакчи, курашчи, романтик табиатли қаҳрамонлари сингари бундай хокисор, камсуқум қаҳрамонларни ҳам ҳаётнинг ўзи менга ҳадя этган, улар мени ўзларига мафтун этмаганида, кўнглимга илҳом солмаганида, табиийки, уларнинг обрازلари ҳам яратилмаган бўларди.

1978 йил, февраль.

ТРИЛОГИЯНИНГ ТУФИЛИШИ

(Езувчи Саид Аҳмад билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. Биринчи бор ўзбек адабиётида бир муқова остида уч китобни ўз ичига олувчи мукаммал бадий трилогия пайдо бўлди. Трилогиянинг туғилиш тарихи ҳам қизиқ. Аввал «Уфқ»нинг қоқ ўртаси — иккинчи китоби ёзилди, сўнг охириги ва биринчи китоблари... Ҳозирда «Ҳижрон кунлари» деб аталган илк китоб чиқиши биланоқ унинг теварагида қизгин баҳслар бошланган эди. «Уфқ бўсағасида», ниҳоят «Қирқ беш кун» китоблари ҳам алоҳида-алоҳида ҳолда босилди ва жиддий мунозараларга озиқ берди; ёзувчи дўстларингизнинг, адабий танқидчиларнинг «Уфқ» китоблари ҳақида айтган гаплари жамоатчиликка яхши таниш, кенг китобхонлар оммасининг «Уфқ»қа берган баҳоси ҳам маълум: «Уфқ» китоблари кўп марта нашр этилди ва жуда тез тарқаб кетди. Мен «Уфқ»қа бағишланган талай китобхонлар конференцияларининг шоҳидиман, ўқувчиларининг асар ҳақидаги юрак сўзларини эшитганман...

Мана энди, ўн беш йиллик ижодий меҳнатни, трилогия устида кетган баҳсу мунозараларни сарҳисоб этиш, у ҳақда Сиздан ҳам сўз эшитиш пайти келди. «Уфқ»нинг туғилишига асос бўлган илк турткидан тортиб, уч китобнинг бир муқова остида чиқишигача бўлган жараён тафсилотлари ҳаммани қизиқтиради. Қисқаси, энг аввал «Уфқ»нинг яратилиш тарихи ҳақида гапириб берсангиз.

ЁЗУВЧИ. Аввал қандай ҳикоя ёзишимни айтиб беришим керак. Шундагина роман қандай ёзилганини тушунтиришим осон бўлади.

Бир адабиётшунос билан ижодий баҳсимида, ёзувчи қўли чарчагунча эмас, руҳи чарчагунча ёзиши керак, деган эдим. Ижодни жисмоний меҳнатдан қанчалик фарқ қилишини айтмоқчи бўлганман.

Бир футболчи матчдан кейин майдондан чиқар экан, бир неча кило оғирлигини йўқотади, дейишади. Ёзувчи ҳам битта ҳикоясини тугатганда анчагина қонини йўқотса керак, дейман. Ўзимдан қиёс, мен ҳикояларимнинг ҳаммасини кечаси, тонг отгунча ёзиб тугатаман. Эртасига қаттиқ ҳориган, толққан бир алпозда юраман. Фақат янги ҳикоя ёзганимнинг завқи, наъбаси мени руҳан ушлаб туради.

Энди саволингизга берадиган жавобимнинг дебодасини бошлайман. Қичкинагина бир ҳикоя шунчалик азоб билан ёзилса, энг камда қирқ-эллик ҳикояга тенг келадиган роман қандоқ ёзилар экан. Шунинг учун ҳам роман ёзишга сира журъат қилолмасдим. Битта роман ёзгандан кейин ўлиб қолсам керак, деб ўйлардим.

Оғир юк кўтарган кишини тасвирлаганимда ўзим ўша юкни кўтаргандек кучаниб, терлаб кетаман. Ўлим манзарасини тасвирлаганимда энг яқин кишининг жасади тепасида тургандек йиғлагим келади.

Хулласи, нимани тасвирласам ўзим ўша воқеанинг иштирокчисига айланаман. Шунинг учун ҳам ҳар бир бобни ёзганда қаттиқ чарчаб, толқиб қоламан.

Кулгилли ҳолатлар тасвирига келганда яйраб кетаман. Сира чарчамайман. Шундай пайтлар ҳам бўлганки, «Муштум» учун бир кечада икки-уч ҳикоя, телеминнатураларининг бутун бир кўрсатувиغا саккиз-тўққиз миннатуро ёзган пайтларим ҳам бўлган. Сира чарчамаганман.

Менинг жиддий ҳикоя ёзишим худди аёл кишининг кўзи ёришидек азобли бўлади.

Мен ҳеч қачон ҳикоями, қиссамни ё романми ёзганим-да сюжетни охиригача ўйламайман. Аввалдан тайёрлаб қўйилган схема қаҳрамонини адаштиради. Қаҳрамон аввалдан чизиб қўйилган чизикдан юрмай, оёғини тираб олади.

Агар ёзувчи ўз қаҳрамонининг кимлигини аниқ билса, хулқи, иродаси, характери, тезлиги, сустлиги, қомати, жисмоний устунлиги ёки заифлиги, сўзамоллиги, журъатсизлиги... шуларининг ҳаммасини билган ёзувчи романининг икки-уч бобидан кейин қаҳрамонни ўз ҳолига қўйиб бериши керак. Ёзувчи уни кузатиши, қилган ишлари, учрашган одамлари, юрган йўлини таҳлил қилиб бориши керак. Агар уни аввалдан чизиб қўйилган йўлдан юришга мажбур қилса, қаҳрамон сунъий, ясама бир одамга айланади. У ўз характерига мос келмаган қилиқлар қилиши, ўзи хоҳламаган гапларни айтиши, қўлидан келмайдиган ишларни адо этиши керак бўлиб қолади. Бундай китоб қаҳрамонининг саргузашти ўқувчини ишонтирмайди.

ТАНҚИДЧИ. Маълум бўляптики, бадний ижод сирли, соҳрли руҳий жараён. Бу ишда олдиндан ҳамма нарса аниқ-равшан режалаб олиш мушкул. Ижод давомида аввалги мўлжаллар бутунлай ўзгариб кетавериши табиий... Шундай бўлса-да, «Уфқ»нинг қоқ ўртасидан бошланиш сабабини билгимиз келади.

ЁЗУВЧИ. Романи икки китоб қилишни мўлжаллагандим. Уруш даври биринчи, урушдан кейинги давр иккинчи китоб бўлиши керак эди. Шундай қилиб ёздим ҳам.

Шу икки китобни ёзми жараёнида Фаргона водийси кишилари, манзаралари мени ўзига жуда-жуда ром қилиб қўйди. Икки китоб қаттиқ ҳаяжон, изланишлар, турли руҳий эзилишлар, қувончлар билан ёзилганидан китоб битгандан кейин ҳам, ўқувчилар қўлига тегиб,

адабий танқид яхши-ёмон гап айтгандан кейин ҳам унинг руҳидан чиқиб кетолмадим. Бирон ҳикоя ёзсам ё шу романга кирмай қолган бобга, ё қаҳрамонларимдан биронтасига ўхшаб қолаверди.

Бундай ҳолат саҳна усталарида ҳам бўлиб туради. Агар актёр бирон роль устида қаттиқ ишласа, узоқ вақт ўша роли таъсиридан чиқиб кетолмай, қандай роль ўйнаса ҳам аввалгисига ўхшаб қолаверади. СССР халқ артисти Аброр Ҳидоятов Отеллодан кейин ўйшаган ҳамма қаҳрамонларини Отеллога ўхшатиб қўяверди. Машҳур артист Симонов Пётр I, Бабочкин Чапаев бўлиб қолаверди. Симонов Пётр I га қарама-қарши Монтанелли /«Сўна» бадий фильми/ ролидан кейингисини ўзини ўнглаб олди.

Мен «Уфқ»га қарама-қарши асарга мавзу қидирмадим. Роман воқеалари юз берган жойларда содир бўлган буюк бир воқеа мени ўзига тортди. Бу жаҳон ирригацияси тарихида ҳеч қачон изи йўқолмас Катта Фаргона канали қурилиши эди.

ТАНҚИДЧИ. «Ўзбекистон маданияти»да босилган бир мақолада Сизни тўлқинлантирган шу қурилиш ҳақидаги асарни алоҳида роман деб атаган эдингиз. Қандай қилиб у «Уфқ»нинг биринчи китобига айланиб қолди?

ЁЗУВЧИ. Аввалига бу мавзунини алоҳида роман қилиш ниятида эдим. Мустақил китоб сифатида бир-икки боб ёзиб кўрдим ҳам. Аммо ҳамон руҳимда «Уфқ» ҳаяжони яшарди. Бўлмади. «Уфқ»дан қутулиш учун янги романини яна бир-икки йил кечиктирмоқчи бўлдим. Шундай қилдим ҳам. Бўлмади. Бу руҳдан қутулиш қаёқда, борган сари янги китобим «Уфқ»га ёпишиб келаверди.

Бундан ташқари, адабий танқид роман қаҳрамонлари Икромжон билан Турсунбойлар характерларининг шаклланишида қандайдир етишмовчилик борга ўхшайди, деб таъна қилган эди. Бирдан менда янги ёзадиган

китобимни «Уфқ»нинг биринчи китобига айлантириш ва ўша характерларида етишмовчилик бўлган қаҳрамонларни киритиш фикри туғилиб қолди.

Даврнинг ёнма-ёнлиги, маконнинг бирлиги ишмни осонлаштирди.

Аммо янги роман янги характерлар яратишни, янги тўқнашувлар бўлишини тақозо қиларди. Шунинг учун ҳам мустақил яшай оладиган, ҳам «Уфқ»қа дебоचा бўладиган китоб ёзиш вазифасини олдимга мақсад қилиб қўйдим.

Ўзингизга маълум, халқимиз ҳаётида сира унутиб бўлмайдиган буюк бир воқеанинг шу пайтгача керагича қаламга олинмаслиги ёзувчилар зиммасида жуда катта қарз бўлиб ётган эди. Канал иштирокчилари йиллар ўтиши билан озайиб борапти. Воқеалар хотирада хира торта бошляпти.

Тошкентда туриб Фарғона кишилари тўғрисида роман ёзиш қийин эди. Атайин Катта Фарғона каналининг Куйганёр тўғонига кўчиб бориб, ўша ерда ёза бошладим. Қаҳрамонларим — канал ветеранлари атрофимда. Воқеа содир бўлган ерлар кўз олдимда. Расомлар «с натуры» деганларидек, мен каналга, одамларга қараб ўтириб китоб ёздим.

Шундай қилиб, икки китобли роман бешхитёр трилогияга айланди.

ТАНҚИДЧИ. «Уфқ»нинг туғилишида аввалги ёзилган ҳикояларнинг, жумладан, «Чўл ҳикоялари»нинг роли ҳақида нима дейсиз. Менга мавзу-муаммолар жиҳатидан ҳам, услубий-таъсирий оҳанглар томонидан ҳам «Уфқ» ҳикоячиликда тўпланган тажрибаларингизнинг синтезига ўхшайди.

ЁЗУВЧИ. Чўл ҳикояларини ёзишдан аввал «Уфқ»ни ўйлаб қўйганман. Аммо чўл романтикасини ҳис қиллолмай гаранг бўлиб юардим.

Ўзингиз ўйланг. Романларда ошиқ-маъшуклар булоқ бўйларида, шаршаралар ёнида бир-бирларига роз ай-

тишади. Гулларга бурканган чаманзорда, булбулнинг тўлиб-тўлиб фарёд уришидан энтикиб-энтикиб, ишқ изҳор қилишади. Тоғлар чўққисида оппоқ булултар сузади. Фонтанлар олдида ошнқ-маъшуқлар сайр қилишади.

Мен нимани тасвирлайман. Менинг ошнқ-маъшуқларим қайси гулга, қайси фонтанга қарайди. Қайси булбулнинг овозини эшитади. Ҳаммаёқ тап-тақир чўл. Бу жойда на бир мусича, на бир қалдирғоч бор. Унинг устига мен гўзал деб тасвирламоқчи бўлган қизнинг қўллари уруш меҳнатидан қадоқ бўлиб кетган, юзларини чўл шамоллари аёвсиз дағаллаштирган. Уларнинг эғнида на бир дурустроқ кийим, на бутун пойабзал бор.

Тасвирланадиган объектда ҳам, одамларда ҳам кўзини ром қиладиган бирон ранг йўқ.

Шунинг учун аввалига разведка — одамлар қалбига разведка маъносида бир неча ҳикоялар ёзишни мўлжалладим. Ёзйвон чўлларида узоқ кездим. Чўлқуварлар изидан юриб, улар тўғрисида бирин-кетин ўнга яқин ҳикоя ёздим. Шу жараёнда ташқаридан қараганда дарров кўзга ташланмайдиган ажиб бир гўзалликларни кашф қила бошладим. Сап-сарнқ файсиз чўлдан тополмаган гўзалликларни одамлар юрагидан топа бошладим. Бора-бора чўлда ҳам ҳеч ким пайқаманган нафислик белгилари кўриниб қолди.

Мана шу чўл ҳикоялари воқеалари романда такролланимаган бўлса ҳам, лекин улар роман учун бир разведка вазифасини ўтади. Шу ҳикояларни ёзмаганимда ё романин ёзолмасдим, ё у жўпроқ бир китоб бўлиб қоларди.

ТАНҚИДЧИ. Ўзбек прозасининг характерли бир анъанаси бор. Талай адибларимизни Фарғона водийси ўзига мафтун этган. Улар гўё «илҳом қидириб» водий томон талпиндилар. А. Қодирий «Ўтган кунлар» билан «Меҳробдан чаён»да, Ойбек «Олтин водийдан шабадалар»да, Ғ. Гулом қатор ҳикоя ва очеркларида шун-

дай йўл тутганлар. Мирмуҳсиннинг «Умид», У. Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романларидаги ҳаяжонли саҳифалар Фарғона колорити билан боғлиқ. Сиз ҳам асл тошкентлик бўла туриб, нуқул Фарғона кишилари ҳақида ёзасиз; аксари ҳикояларингиз, мана энди «Уфқ» бошдан-оёқ Фарғона колорити руҳи билан йўғрилган. Бу ўзингиздаги шахсий майл оқибатимиз ёки насримиздаги маълум анъаналар билан боғлиқми?

ЁЗУВЧИ. Узим тошкентлик бўла туриб, Фарғона кишилари тўғрисида асар ёзишимнинг асл сабабини билмайман. Билмадим, ўзбек халқига хос миллий хусусиятлар, халқнинг анъаналари, манзараларидаги миллий руҳ бу тарафларда кучлилигимиз, манзараларининг гўзаллигимиз, билмайман. Ҳар қалай китоб ёзиниға майл йўқ пайтларида ҳам ўша тарафларга кетиб қолгим келаверади.

ТАНҚИДЧИ. Айрим танқидчи ва ёзувчилар, ҳозир «мини роман»лар даври келди, кўп китоблардан иборат қалин асарлар, йирик эпик полотнолар даври эса ўтди, дейдилар. Бу фикрга қандай қарайсиз?

ЁЗУВЧИ. Бу фикр, менимча, унчалик тўғри бўлмас керак. Мебеллар, радиоприёмниклар, магнитофонлар, телефон аппаратлари ихчамлашини мумкин. Аммо санъат асари ҳажм билан ўлчанмайди. Даврга, модага қараб шимнинг почаси торайини, кенгайини, мумкин, аммо санъат бундай модаларга бўйсунмайди.

Бир пайтлар уч бурчак, тўрт бурчак, олти бурчак шеърлар пайдо бўлган эди. Аммо Пушкин, Лермонтовларининг шеърлари бунақа шаклларсиз ҳам ҳаммон ўз хизматини қилляпти. Ўқувчинини ҳаяжонга соляпти.

Агар роман катта ҳажмин кўтарадиган мазмунга эга бўлмаса, албатта минини бўлгани маъқул. Катта гап айтадиган, катта воқеаларни бағрига жо қилган романлар қанча катта ҳажмда бўлмасин, ўқувчи уларни жон-жон деб ўқийди.

Бу китобнинг мазмунига, ёзувчининг маҳоратига боғлиқ.

ТАНҚИДЧИ. Аслида ҳозир «мини роман»лар билан бир қаторда йирик эпик полотноларга қизиқиш ва эҳтиёж ҳам сусайгани йўқ. Галлингиз тўғри, социологик тадқиқотларга қараганда кейинги пайтларда юнқа китоблардан кўра қалнин, лекнин яхши китоблар кўпроқ ўқиладиган экан.

Биз танқидчиларнинг бу хусусда бошқа бир муаммо ташвишга соляпти. Кўп китобдан иборат романларнинг деярли ҳаммасида барча китобларни тутиб турадиган яхлит гоёвий-поэтик оҳанг, драматик асос, бош ёки марказий қаҳрамон етишмай қоляпти.

ЁЗУВЧИ. Менимча, бу йирик эпик форманинг қусурли эмас, балки эпик маҳорат етишмаслиги оқибати. Шунини ҳам борки, йирик эпик полотноларда барча китоблардан ўтадиган бош сюжет чизилган, қаҳрамонлар бўлишини талаб этиш ҳар доим ҳам ўринли бўлавермас керак. Ўзим тўғримда шундай дейишим мумкин. Уч китобни бошдан-оёқ ушлаб турадиган асосий қаҳрамон йўқ.

Мен атайини шундай йўл тутдим. Ўзингизга маълум, учала романда республикамизнинг уч муҳим даврини тасвирлашга ҳаракат қилдим. Яқин ўн йиллик давр қамраб олинган. Бу давр воқеаларини бир одам тақдирли орқали ўтказишни лозим топмадим. Бу гоёят кескин, ҳар йили янги шиддатли ҳодисалар, янги-янги тақдирлар, қаҳрамонлар тугилган давр эди. Шунинг учун ҳам ҳар бир романга янги қаҳрамонлар ижод қилишни лозим топдим. Аммо уч китобни бир-бирига боғлаб турадиган руҳни назардан қочирмасликка ҳаракат қилдим.

ТАНҚИДЧИ. Асар материалли, гоёвий-бадний йўналишни тақозоси билан шундай йўл тутилса майлику-я, кўпинча қаҳрамонлар гоёвий-бадний юкнинг енгиллиги туфайли иккинчи китобга ўтганда нима қиларини бил-

май қоляпти, кейинги пайтларда «мнн роман»ларимизда ҳам ҳатто бир китоблик юкка эга бўлмаган қаҳрамонлар пайдо бўлиб қоляпти, натижада қисса ёки новеллалардан, баъзан эса новеллабоп характерлар, тақдирлар йиғиндисидан ҳосил этилган романлар ёзиляпти. Буни роман жанридаги изланиш, янгилиниш деб атовчилар топиляпти.

ЁЗУВЧИ. Агар бир китобдан иборат романда асосий қаҳрамон марказда турмас экан, Сиз айтгандай, қаҳрамон романбоп юкни кўтаришга қодир эмас экан, бу ёзувчининг нўноқлиги. Масалан, М. Шолоховнинг «Тинч оқар Дон»ида Григорий тўрт китобда тўлалигича тасвирланган. Шолохов ўзини уёқ-буёққа ташламай, изчил тасвирлай олган-ку. Демак, кўп китобли роман ёзадиган авторда эппк маҳорат ниҳоятда қиёмига етган бўлиши керак экан. Биз мана шу жиҳатдан оқсаб турибмиз.

Биз бу нуқсонларимизни оригиналлик ниқобига яширмоқчи бўламиз. Баъзан оригиналлик маҳорат эмас, ожизликни кўрсатади.

ТАНҚИДЧИ. «Уфқ»қа қадар Сиз асосан лирик ва ҳажвий ҳикоялар устаси сифатида танилган эдингиз. Ҳикояда-ку тасвир оҳангини топиш, таъминлаш бирмунча осон; мавзу-материал, маъно характерига қараб, ўз-ўзидан унинг оҳанги ҳам қўйилиб келаверса керак. «Уфқ» эса гоят кўп планли; ундаги тақдирлар, характерлар, мавзу-материаллар ҳар хил. Уларнинг ҳар бири ўзига мос тасвир оҳангини, усули ва услубини тақозо этади. Бу жиҳатдан ҳам «Уфқ» ўзбек романчилигида ўзига хос ҳодиса. Ҳам майин лирик, ҳам трагик, ҳам юмористик, ҳам сатирик ҳолатларнинг бу қадар кенг кўламда қўшилиб, туташиб келиши авваллари романчилигимизда деярли кўринмаган эди. Бунга эришинида қандай тажрибаларга таянгансиз? Умуман, «Уфқ»нинг майдонга келишида ўзбек, рус ва бошқа халқлар адабиёти роман усталарининг таъсири, тажрибаси ҳақида

гапириб берсангиз. Ижодда мавжуд тажрибаларнинг роли ва ҳар бир ёзувчининг ўз йўли, ижодий индивидуаллиги хусусида нима дейсиз?

ЁЗУВЧИ. Ҳикоячиликда анча пишиб қолган эканман /албатта бу гап билан ҳикоя ёзишда бошқалардан ўтиб кетдим демоқчи эмасман/. Сюжет тузиш, ҳикояни бошдан-оёқ бир оҳангда олиб чиқиб кетиш тўғрисида гапиряпман. Ҳар қалай ҳикоя кичик нарса, уни бир оҳангда тутиш унчалик қийин бўлмайди. Аммо романи бундай қилиш қийин. Аввалига шундай қилишни мўлжаллагандим. Қарасам, жуда қийналиб кетадиганга ўхшадим. Кейин ўйлаб-ўйлаб бошқа бир йўл тутмоқчи бўлдим. Роман персонажларининг ҳар бирига алоҳида оҳанг бермоқчи бўлдим.

Икромжон тасвирида жиддий оҳанг ташладим. Асрора тасвирига келганда бу оҳанг ўзгаради. Иноят Оқсоқол бутунлай бошқа бир нотада ёзилган. Турсунбой тасвирига келганда оҳанг гоҳ зарбли, гоҳ юқори пардага чиққанда бирдан узлиб қолади. Зебиҳонда эса маъини халқ куйлари оҳанги аралашиб туради.

Китобни қўлимга олиб бирон саҳифасини ўқиб қолсам, дарров ёзган пайтимидаги оҳанг қулоғим остида жарағлаб кетади. Билмадим, ўқувчида ҳам шунақа бўлармикини ё ўзимга шунақа туюладими? Сиз шу ҳолатни сезмадингизми?

ТАНҚИДЧИ. Эҳтимол, Сиздаги мусиқий ҳолат ўзгаларда айнан такрорланмас. Шахсан мен асарнинг энг ёрқин, ҳаяжонли саҳифаларини ўқиганимда мавжуд куйлар оҳангини эмас, авваллари сира эшитмаган, бошқаларда учратмаган ҳисси оҳангини туйиб тураман.

ЁЗУВЧИ. Романда, айтганингиздек, персонажлар кўп. Уларнинг ҳар бирини алоҳида тасвирлаш, тақдирларини кўрсатиш, арзигулик бирон вазифани адо этдириши керак. Булардан ташқари улар ўқувчининг хотирида қолиши, уни ҳаяжонга солиши лозим. Бу ёзувчи учун жуда қийин вазифа. Ҳар қалай мен эринмай, улар-

ни батафсил кўрсатишга ҳаракат қилдим. Лекин қанчалик удаладим, аниқ айтолмайман. Буни сиз адабий танқидчилар айтасиз.

Таъсир ва ижодий индивидуаллик масаласига келсак, жаҳон адабиёти яратган подир асарларни ўқимай туриб ёзувчи бўлиш қийин, албатта. Толстойни, Тургеневни, Қодирийни, Ойбекни ўқимай бирдан роман ёзиб бўлмайди. Улардан ижодий сабоқ олмаган ўзбек романчиси йўқ. Мен, албатта, бу устозлар мактабидан ўз билганимча сабоқ олганман. Лекин уларга эргашмаганман. Улар услуби ёки сюжетини такрорламаганман. Мунодоқроқ бўлса ҳам, етук бўлмаса ҳам ўзим янги оҳанг, янги услубда ёзганман.

Ҳар бир ёзувчи воқеага, ҳаёт фактларига ўз кўзи билан қарайди. Ўз фикри билан мулоҳаза қилади. Ҳар бир ёзувчининг кўзи илғайдиган раиғлари бор. Қулоғи эшитадиган оҳанглари бор. Ҳар бир кишининг қалби ҳаёт фактларини ўз ҳиссиётлари орқали кечиради. Бу факторлар ҳақиқий ёзувчинини ҳамкасабаларидан ажратиб турадиган индивидуалликка олиб келади.

Хуллас, мен «Уфқ»да бировга ўхшамасликка ҳаракат қилганман. Ёзаётган ҳар бир жумлани, шу ростми, биров ўқиса ишонадими, деб ўзимдан-ўзим сўраб ёзганман. Биронта ёзувчининг китобидаги тасвир, биронта ўхшатиш бехатиёр кириб қолмаслигини контрол қилиб турганман.

Концертда ажойиб бир хофиз ўзи ихтиро қилган қўшиқни ижро этди дейлик. Томошбинининг чекелз олқишига сазовор бу ижродан кейин яна бир одам чиқиб, худди шу қўшиқни ижро этса, қандоқ бўлади? Ҳар бир санъат асари оригинал бўлиши, бир марта яратилиши керак. Бировнинг қўлисини, бировнинг йиғинсини такрорлаб бўлмаганидек, бошқа бир авторнинг ҳиссиётларини такрорлаб бўлмайди. Ҳатто, ёзувчи ўз ҳисларини бошқа бир пайт ўзи ҳам такрорлаётмайди.

ТАНҚИДЧИ. Асардаги бош қаҳрамонлар — Икром-

жон, Азизхон, Тогаларнинг ҳаётини замани ҳақида таъкидчилар орасида ҳар хил гаплар айланиб юрибди. Уларга аниқлик киритиш учун ўзининининг гувоҳлигини-гиз керак бўлиб қолди.

ЁЗУВЧИ. Икромжон билан Азизхонни ўзим яратганман. Аммо Тоға бор одам. Фарғона областининг Тошлоқ районида машҳур бир колхоз бор /ҳозирги номи «Москва»/, Райимберди Тўхтабосов деган бир киши раислик қиларди. Мен у киши билан кўп гаплашганман. Бир-биримиз билан борди-келдимиз бўларди. У кишини халқ Тоға деб атаарди. Тоға раислик қилган колхоз бутун Фарғона водийсига машҳур эди. Тоға Ўзбекистон ССР Олий Советига депутат бўлган. Қатор ордени, медаллар билан мукофотланган.

Шу колхоз уруш йилларида Ёзёвон чўлларида янги ер очганди. Романда тасвирланган макон географик жиҳатдан аниқ жойлар. Тоға ҳам бўрттирилмасдан, ортиқча бўёқларсиз аниқ кўрсатилган. Икромжон образи ижодий фантазия маҳсули, аммо бу образнинг яратилишига туртки бўлган бир киши бор. Тоға раислик қилган колхозда чўлга биринчи бўлиб чиққан, қамниш куйдириб ер очган Ориф Каримов деган киши Икромжон образига туртки берганди.

Азизхонни ўзим ҳаёлан ижод қилганман.

Азизхон бебош, ерга урса кўкка сапчийдиган, қилтиш-қилмишидан элга наф тегмайдиган бебошвоқ йиғит. Мен уни атайин шундай тасвирладим. Бунга сабаб, Норин дарёсига уни қибё қилмоқчи эдим. Норин дарёси кўпириб-тошиб, экинзорларни пайҳон қилиб оқарди. Шундай беқибё хазинадан наф кам эди. Азизхон ҳам шунақа. Унда фил кучи бор. Аммо бу куч беҳуда ишларга сарф бўлади. Шу икки кучнинг бўйсунишини тасвирламоқчи бўлдим. Бу образнинг прототипи йўқ. «Қирқ беш кун»нинг кўпчилик шитпрокчилари ўз исм-фамилиялари билан аниқ тасвирланган. Дўнан Дўсма-тов, Жўра полвон Ғойипов, Тожимат ота Хидиров.

Инженер Белявский образи ҳам жиндек ўзгартиш билан тасвирланган. Канал проектини тузишда, канал қазииш жараёнида катта меҳнат қилган кекса инженер Қлавдий Синявский бу образга асос бўлган. Мен унинг таржиман ҳолига ўзгартириш киритганим сабабли фамилиясини бошқача қилишга тўғри келди.

Умуман, ҳар учала романда тасвирланган жойлар аниқ, қишлоқлар, маҳаллалар, йўллар аниқ жуғрофий асосга қурилган.

ТАНҚИДЧИ. Айрим танқидчилар «Қирқ беш кун»-да канал қурилишидаги ишлаб чиқариш характеридаги можаролар, конфликтлар қаламга олилмаганининг айтидилар. Канал қурилишининг бевосита иштирокчиси сифатида бу хусусдаги мулоҳазаларга қандай қарайсиз?

ЁЗУВЧИ. Мен умуман яхши танқидга таян бераман. Шуни ҳам айтиш керакки, китобни ҳаётдан узиб олиб таҳлил қилиш менга унча маъқул эмас. Агар танқидчи ёзувчи даражасида бўлмаса ҳам маълум даражада ҳаётни кузатган бўлса, баҳо берадиган китобига бошқачароқ ёндашади. Шу баҳона билан «Қирқ беш кун» атрофида бўлган баъзи танқидий мулоҳазаларни эслатиб ўтмоқчиман.

Катта Фарғона канали қурилишидаги меҳнат жараёни яхши тасвирланган, аммо қийинчиликлар, иш юзасидан майдонга келган жиддий конфликтлар старли кўрсатилмаган, дейилди. Бу хил таъналар кўп танқидчиларнинг матбуотда эълон қилинган мақолаларида қайд қилинди.

Агар Катта Фарғона канали қурилиши жараёни танқидчиларга аён бўлса, оз бўлса ҳам, қурилиш тарихига бир назар ташлаганларида бу хил таъналарга ўрин қолмасди.

Бунга бир мисол келтирмоқчиман.

Қурилиш бошида республикамизнинг жами раҳбарлари туришди. Ўзбекистон Компартиясининг Биринчи

секретари Усмон Юсунов, Давлат Олий сўралиши
зиддунининг Раисин Шўбратин Омуновнинг, Ўзбекистон
сарлар Советининг Раисин Абураҳмонов, вақтинчалик
комиссарларни ўз соҳаси бўйича иш бошчилиги.

Фаргона водийсидаги кичиклик чиқариш кўрсаткичи

Иш эниқ план-проект ҳолатида бундай кўрсаткичи
этарди.

Бу ерда парадокс йўқ. Чиканковча йўқ, Ўзбекистон
йўқ, Угрин йўқ. Гўё қирқ беш кун бу ерда коммунист
қурилгандек эди. Овдат теккан, иш қийинчилиги теккан.
Медицина, маданий хизматлар теккан.

Дангоса йўқ. Ўзбекистон оғир вақурлаш ишдаги йўқ.

Бадний ҳолат ушбу ерда бундай бўлган омиллари то
лиш амридан. Мен қанчалик қилиб сунбий равишда
конфликт яратилиши мумкин. Аслини олганда, мана шу
қийинчиликлар сабабдан бўлса керак, шу пайтгача Кат-
та Фарғона қанчалик қурилгани тўғрисида бирон жиддий-
роқ асар яратилмади.

Агар романига тўқиб чиқарилган конфликтларни
киритганимда қурилганининг оламшумул аҳамиятига
зарар етказган. Шу бундай қурилган фидокорларнинг
нафсониятига теккан бўлардим. Мен айни танқидчилар
тавсия қилган тарздаги конфликтни тўқиб чиқаришим
мумкин эмас эди.

Билмалдим, ҳар қалай мен шундай деб ўйлайман.
Шунинг учун ҳам танқидий фикрларнинг шу қисми
менга унча ўтиришмади.

ТАНҚИДЧИ. Мен аввал ҳам айтган эдим, баъзилар
даъво қилгандек, «Қирқ беш кун»нинг меҳнат тасвири
билан боглиқ камчилиги «қурилишдаги қийинчиликлар,
қўнғилсиз ҳодисалар, салбий томонлар муаллиф ўзги-
боридан четда қолиб кетгани»да эмас, Сизнингча, асли
да ҳаётда айни шу тарздаги ҳодисаларнинг ўзи бўл-
маган экан. Лекин бу билан асар конфликтдан, ҳодиса-
лар драматизмдан холи деган маъно чиқмайди. Меним-
ча, айрим ўртоқларнинг романдаги маъжуд меҳнат тас-

виридан кўнгли тўлмаётганлигини боиси бошқа ерда — Сиз айтган халқдаги ўша мислсиз шижоатнинг маънавий омиллари, ҳаётини замини, уларнинг фалсафий-эстетик маъноси, бугунги кунга алоқадор томонлари етарли даражада чуқур очиб берилмаганида бўлса керак... Шундай қилинганда асар драматизми ҳам ўз-ўзидан янада ўткирлашган бўларди.

ЕЗУВЧИ. Бу томонга бир нарса дея олмайман.

ТАНҚИДЧИ. Бир вақтлар, «Уфқ»даги она образида гражданлик туйғуси етишмайди, деган гап бўлган эди.

ЕЗУВЧИ. Қаҳрамондаги, қолаверса кишидаги гражданлик туйғусини бир хил мезон билан ўлчаб бўлмайди, бу ноёб туйғу гоёт хилма-хил кўринишда намоён бўлиши мумкин. Айрим асарлардаги она образларидан фарқли ўлароқ мен яратган она ўзининг гражданлик туйғусини эл-юрт олдида намоёншкоруна кўз-кўз қилмайди.

ТАНҚИДЧИ. Она ноқобил фарзандидан сўнгги дақиқаларгача кўнгли узолмайди, аини пайтда шу ноқобил фарзандининг ноғўя хатти-ҳаракатлари туфайли эл-юрт кўзига тик қаролмай, ўз дардини ҳатто энг яқин кишига ҳам айтолмай, юрагини ёролмай, ўкинич, гам-аламлар исканжасида оламдан ўтиб кетади. Шунинг ўзи гражданлик туйғуси эмасми?!

Она образининг бошқа бир гоёвий-эстетик функциясини ҳам унутмаслик керак. Онанинг аччиқ қисмати Турсун жиноятининг нақадар мудҳиш эканлигини юракдан ҳис этишга ёрдам беради; бошқачароқ қилиб айтганда, бу аччиқ қисмат китобхон қалбидаги чуқур инсоний, гражданлик туйғусини аланга олдиради. Кейинги йилларда эл оғзига тушган, кўп жиҳатдан «Уфқ»да тасвир этилган ҳодисани ёдга тушурувчи В. Распутинининг «Яшайверу унутма» қиссасидаги Настянинг фожий қисмати тасвири ҳам худди шундай кучга эга...

Кўряписизми, биз танқидчилар Сизни фақат танқид қилиб қўя қолмаймиз, балки асоссиз танқиддан ҳимоя ҳам қиламиз.

Гап танқидий мулоҳазаларга келган экан, яна бир масалада Сиз билан баҳслашмоқчиман. Барча асарларингизда бўлгани каби «Уфқ»да, хусусан «Қирқ беш кун»да бўрттиришга, муболагадорликка мойиллик кучли. Бунда баъзан меъёрни ошириб юборасиз. Ёдингизда бўлса керак, «Уфқ»нинг университет студентлари даврасидаги муҳокамасида Абдулла Қаҳҳор ҳазил аралаш: «Санд Аҳмад баъзан китобхон кулавермаса қитиқлаб кулдирадн, йнглайвермаса кўзига пиёз суртиб йнглатади», деган, бунда шу хил бўрттириш, ошириб-тоширишларни назарда тутган эди.

ЕЗУВЧИ. Ҳажвий ҳикояларимда муболага кўп бўлади. Уқувчи ҳам муболагани хуш кўради. Бирон китобхон, бу муболага-ку, жуда ошириб юборибсиз, деб таъна қилмаган. Романлардаги бўрттиришлар ҳажвчиликдан бехтиёр ўтиб қолган бўлса ажаб эмас. Умуман, муболага бўлса, нима бўпти? Уқувчи ишонмаса, шубҳага тушса бошқа гап эди. Албатта, муболага меъёрида бўлиши керак. Мен муболагани сира меъёридан оширмасликка интиламан. Меъёридан ошган пайтларда ҳажв баҳонаси билан ўқувчини чалғитаман, шу муболагани таҳлил қилишга фурсат бермай, уни бирон қизиқ гап билан овора қилиб қўяман. Бу ҳам бир приём-да!

«Қирқ беш кун»да муболага кўпроқ деган маънода шама қиляписиз. Асло ундай эмас. Қапал қурилишида бир ярим минг процент норма бажарган кишилар бўлган. Мен улар қилган ишларнинг ярмини ёздим. Етти, саккиз юз процент деб кўрсатганман. Агар аслини ёзганимда, билмадим, муболаганинг қанақаси бу, деб ҳайрон бўлардингиз. Андижоннинг Заврак қишлоғидан келган етмиш яшар Тожимат Хидиров деган киши кунлик ер қазиш топшириғини минг процентдан ба-

жарган. Китобда унинг нормасини анча камайтириб кўрсатганман.

Халқ қурилишларидаги кўтаринки меҳнат кишиларини ҳозирги кўп ёшлар ҳатто тасаввур ҳам қилолмайдилар. Ҳақиқатда эса муболағанинг бўйи етмайдиган ғалати ишлар бўлган.

Икки юз етмиш километрлик каналнинг қирқ беш кунда битиши ҳар қандай муболағадан баланд эмасми?

ТАНҚИДЧИ. Шундайку-я, лекин ҳаётдаги мана шу фавқулодда ҳодисаларга, қаҳрамонлардаги ғайритабиий хусусиятларга китобхонни ишонтириш керак-да...

ЕЗУВЧИ. Азизхоннинг фавқулодда кучи Сизни шубҳага солаётган бўлса керак.

Романининг бир печа боби ёзилгандан кейин ўзим ҳам сизга ўхшаб қаҳрамонининг қилаётган ишларига шубҳалана бошладим. Бугунни ёзмай, Азизхонни сал бошқачароқ тасвирласаммикни, деб турганимда Водил қишлоғида қаҳрамонининг ёши билан ёши тенг бир полвон бор экан деб эшитиб қолдим. Водилга борсам, полвон Ҳамзаободга ўйини кўрсатгани кетган экан. Қидириб бордим.

Алижон исмли бу ёш полвон киши ақлини ҳайрон қолдирадиган ўйинлар кўрсатарди. Тогдан думалаб тушган катта харсангтошни саккиз киши араги судраб унинг қорнига қўйишди. Тўрт киши ҳар бири йиғирма беш кило келадиган тўртта болга билан харсангни унинг қорнида майдалашди. Ичи тўла одам автобусни Алижон қорнидан юргизиб ўтказди. Қорнига тахта қўйиб йиғирма кишини чиқазди. Азамат йиғитлар унинг қорнида туриб «Алижон полка»сига ўйини тушинишди...

Мен Азизхоннинг полвонлигини ана шу Алижондан олганман.

Майли, Азизхоннинг полвонлигини муболага дейсизми, ҳақиқат дейсизми, ўзингиз биласиз. Агар ёзувчи сифатида ишонтиролмаган бўлсам айб менда.

Иноят Оқсоқол образи бўрттириб юборилган бўлса,

мен уни атайин шундай қилганман. Азбаройи ўқувчи шунақа одамлардан жиркансин деб бутун нафртимни ўшанга сочгандим. Очиғини айтганда, Иноят оқсоқол образи ҳар қанча муболағани, бўрттиришни кўтаради. Бу муболағалар ўқувчининг гашига тегмаса керак.

Ҳатто китоб босилиб чиққандан кейин ҳам ўқувчилар кўп хат ёзиб, қишлоғимизда фалончи деган хасис бор, мана бунақа ишлар қилган, китобингиз қайта босилганда шунини ҳам қўшиб қўйинг, деб ёзишганди. Кўр-яписими, Иноят оқсоқол образидаги бўрттиришга ўқувчи тўймай қоляпти.

Булардан ташқари, ўзим ҳазил-мутойинбага ўч одамман. Ўзингизга маълумки, ҳажв, ҳазил муболағасиз бўлмайди. Баъзи жойларда меъёрдан чиқиб кетган бўлсам, бу авторлик ҳуқуқимни бир оз сунистеъмол қилишимдан бўлса керак.

ТАНҚИДЧИ. Кейинги пайтларда ибрат бўладиган севги тасвири ҳақида кўп гапириладиган бўлиб қолди. «Ўфқ»даги севги можаролари бир қарашда ундай севгилардан эмас, хийла чингал, мураккаб ва асосан барбод бўлган севги тасвиридан иборат. Бунинг сабабини билсак бўладими?

ЁЗУВЧИ. Менимча, бу тушунчада жиндек англашилмовчилик борга ўхшайди. Текис-сиқлик севги, қаршиликсиз, осонгина ҳал бўладиган севги ибрат бўлолмайди. Инсонда тугиладиган бу энг эзгу ҳиссиёт инҳоятда мураккаб жараён эканлигини тасвирлаш керак. Биз севги жараёнини қанчалик оғир имтиҳонлардан ўтказсак, қанчалик қарама-қаршиликларга учратсак шунчалик ибратли бўлади деб ўйлайман.

Севгини «Аршини мол олон» қилиб кўрсатини оперетталарда дуруст. Аммо жиддий роман севгини бу йўнида тасвирлай олмайди.

Булардан ташқари, биз шарқ адабиёти тасвирида вояга етганмиз. «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Тоҳир ва Зухро»лар руҳимизда, албатта, ўз

таъсирини қолдирган бўлиши керак. Трилогиядаги севги тасвирида ана ўшаларнинг таъсири бўлса ҳам ажаб эмас.

Умуман, бизнинг шарқ адабиётимизда ана шунақа мураккаб севгилар тасвирланган. Тушунчанимизга, қонимизга шуларнинг таъсири сингиб кетган бўлиши керак.

Ўзбек ўқувчиси ҳаётда бахтли севгини, китобда мураккаб севгини ёқтиради. Бу ҳол музикаларимизда, қўшиқларимизда аниқ кўринади. Тингловчи қўшиқни юракни бўшатиш деб тушунади. Бу хислатдан китобхон ҳам албатта холи эмас.

ТАНҚИДЧИ. «Қирқ беш кун»даги меҳнат тасвири масаласига яна қайтиб, бу хусусдаги мунозарали бир гапга эътиборингизни жалб этмоқчиман. Тарихий мавзу деганда биз нуқул инқилоб, жангу жадаллар, тарихий шахслар тақдири тасвирини тушунар эдик, энди бу мавзу доираси кенгайиб, улкан қурилишлар тарихи ҳам адабиётимизга кириб келяпти. «Қирқ беш кун» насримиздаги шу тенденциянинг бир кўрилиши. Шунга кўра бу ерда тарихий ҳужжатларнинг роли ва бадний таъқини алоҳида аҳамиятга эга. Ҳозирча тажрибанинг камлиги оқибати бўлса керак, кўпчилик асарлар қатори «Қирқ беш кун»да ҳам канал қурилиши воқеалари асар учун бир фон бўлиб қолгандек туюлади. Қурилиш жараёни, манзараси бор-у, унинг бутун тарихи тўлалигича бадний таъқил этилмаган...

Сезиб турибман, бош қаҳрамон Азизхоннинг характери шу қурилишда товланди-ку, дея эътироз билдиришмоқчисиз. Тўғри, шундай, лекин Азизхон тақдиридаги энг жиддий ҳодиса, унинг севги фожияси канал қурилиши ҳодисалари билан фақат макон жиҳатидангина боғланган холос. Бу фожиа қурилишдан бошқа ерда ҳам, ё кейин ҳам юз бериши мумкин эди. Бу хил фактларни яна келтиравериш мумкин. Қурилиш асарда асосан фон бўлиб қолган деганда шуларни назарда тутаяман... Яна бир нарсани сўраб олай: «Қирқ беш кун»да-

ги канал қурлиши билан боғлиқ мавжуд тасвирлар аниқ ҳужжатли ёки кўрган-кечирганлар асосида ижодий қайта тавдалантирилган манзараларми? Бу борадаги ҳужжат билан бадвий фантазиянинг муносабати ҳақида гапириб берсангиз.

ЕЗУВЧИ. «Қирқ беш кун» асосан аниқ ҳужжатлар асосида ёзилди. Ўзингиз яхши биласиз, ҳужжатлар, аниқ рақамлар, конкрет шахслар иштирок қиладиган асарда ёзувчи ўзини эркин сезолмайди. Айниқса, бўлиб ўтган воқеанинг иштирокчилари елкандан қараб турганда, бемалол ёзолмас экансан.

Агар ҳужжатлар таъсирига тушиб қолсанг, фалончи муича тупроқ қазидидан нари ўтолмайсан. Ҳар қандай йирик асар учун ҳаммадан бурун инсон тақдир керак. Аммо қирқ беш кунда қандай қилиб тақдир яратиб бўлади?

Бу қийин вазифани Азизхон орқали кўрсатишга ҳаракат қилдим. Бунинг учун мен танилаган қаҳрамон характери бошқачароқ, шиддатли оқимга тушганда тўқнишга қарши дадил суза оладиган бўлиши керак эди.

Азизхонни катта оқимга ташладим. Унинг тақдир жараёнини тезлаштириш керак.

Селекционерлар янги пахта навини яратиш учун унга кеча билан кундузини улаб юборишади. Тунда ҳам сувиёйи қуёш нури орқали кундузги ҳаётни давом эттиришади. Ушун процессини бир дам тўхтатмайди. Мен ҳам Азизхон тақдирини тезлатиш учун ҳар бир дақиқада тўқнашувларга дуч келтирдим.

Шу қирқ беш кун ичида у ўлимни ҳам, севгини ҳам, обрўни ҳам, таъналарни ҳам, юрт муҳаббатини ҳам, ота-она меҳрино зорларини ҳам кўрди. Ут-олов, ҳаётни бир ўйини, эрмак деб тушунган бола юрт кўзида жамиятнинг актив қурувчисига айланди.

Албатта, бир кишининг характерини бутунлай ўзгартириш учун бу муддат жуда оз эди. Шундай қилиш

керакки, ўқувчи айтган гапларимга ишонсин, унинг кўнглида заррача гумон қолмасин.

Бу ерда энди бадий маҳорат иш бериши керак.

Биринчидан, ўқувчи Азизхонни севиб қолсин.

Иккинчидан, ўқувчи ҳаммавақт Азизхон тарафида бўлсин.

Учинчидан, сюжет оқими ўқувчинини шошириб қўйсин.

Агар ана шуларга эришолсам, ўқувчи Азизхонни қирқ беш кунда бошқача одам бўлиб қолганига ишонини мумкин.

Энди аниқ ҳужжатлар масаласига келайлик. Сюжетни фақат ҳужжатлар асосига қуриб бўлмасди. Мен қахрамонларимни сон-санокенз ҳужжатлар орасидан олиб ўтдим. Романда тасвирланган меҳнат кунлари аниқ, қайси кунни қанча тунроқ қазилган, қайси кунни қайси участка олдида, қайси бири орқадалиги ҳам аниқ ҳужжат асосида ёзилди. Ҳатто, қайси колхоз қаерда ишлагани ҳам факт.

Ўзим хаёлан ижод қилган уч-тўрт персонаждан бошқа иштирокчиларининг ҳаммаси ҳам бор одамлар. Уларнинг прототипларининг ҳам, характерларининг ҳам аниқ тасвирлаганман.

Шунинг ҳам айтиб қўяйки, фантазиям маҳсули бўлгани персонажлар ҳам аниқ шахсларининг йиғиндиси эди. Азизхонни Дўнаи Дўсматовни кўз олдимга келтириб туриб ёздим. Эш полвонни қаламга олганда тасаввуримда избосганлик Ўсар полвон гавдаланиб турди. Ўсмон Юсупов, Эшон ака, Жўра полвон, Тешавой Мирзасевларни ўзим шахсан танирдим. Бу образларга ортинча хислатлар қўшмадим. Мумкин қатар улар характери ва фаолиятидан бадий адабиётга мос ҳолатларини танлашга уриндим.

Энди воқеа содир бўлган жойларнинг аниқ объекти тўғрисида бир-икки оғиз сўз.

Воқеа кечган жойларни бир эмас, бир неча бор ке-

зиб чиққанман. Театр режиссёри пьеса ижрочилари сахнанинг қаеридан туриб гапиришини, қайси ишни қаерда қилиши кераклигини машқ қилгандек, мен ҳам ўз қаҳрамонларимни бу йўллар, бу кўчалардан хаёлан неча марталаб юргизиб кўрганман.

Хуллас, бадний фантазия билан аниқ фактларни бир-бирига омухта қилишга ҳаракат қилдим. Агар ўқувчи назарида қурилиш бир фон бўлиб қолган деган фикр туғилган бўлса, демак, мен аниқ фактларни бадний тўқима билан етарли омухта қилолмабман.

Шунинг унутмаслик керакки, Катта Фарғона каналининг тўла бадний тарихини яратиш, бу тарихни қаҳрамонлар тақдирида мукаммал гавдалантириш ҳазнакам иш эмас. Сиз айтгандай инқилоб, уруш воқеаларини қаҳрамонлар тақдирида мужассам этиш борасида катта тажрибаларимиз бор-у, ҳали улкан тарихий қурилишларни ифода этишда тажрибамиз кам.

ТАНҚИДЧИ. «Уфқ»даги энг азиз, қалбингизга яқин персонажлар қайсылар? Танқидчиликда юксак баҳо олган Икромжоннинг тўқайда қочоқ ўғил билан учрашув картинаси қандай туғилган эди, эслай оласизми?

ЕЗУВЧИ. Ой-куни яқин аёлни икки йўл ўртасида туринти, дейишади. Аёл ё бола туғади, ё ҳалок бўлади.

Ана шундай азоблар билан ўнлаб бола туққан хотинлар бор. Шулардан, болаларнингизнинг қайси бирини яхши кўрасиз, деб сўраб кўринг-чи. Бир чеккадан ҳаммасини айтиб чиқади. Она учун боланинг яхши-ёмони бўлмайди.

Езувчи ҳам худди шу онага ўхшайди. Романдаги ҳар бир персонажнинг яратишда қанча кечаларни бедор ўтказганман. Қапчалаб саҳифаларни қоралаганман. Улар билан хаёлан гаплашганман, йиғлаганман. Улар худди қайсар, бебош болалардек мени қанча қийнашган.

Хасис, ярамас Иноят оқсоқолни қандоқ қилиб ёмон кўрай. Ахир уни яратгунча қанча азоб тортганман. Унинг эски бир сўмликларни самоварнинг қорнига

ёпиштириб дазмоллашидан тортиб, милиционер билан учрашишганигача менга қадрли.

Шундоқ бўлишига қарамай, Икромжон образини яратишда қаттиқ қийналганман. Чунки унга ниҳоятда чигал, қийин йўлни танлагандим. Романнинг бошидан то охиригача Икромжон руҳий азоб ўтида ёнади. Салкам етти юз саҳифали китобда шу руҳини ушлаб туриш осон иш эмасди.

Икромжон худди ҳаётда бор одамдек ўн беш йил менга ҳамроҳ бўлди. Китобга сўнгги нуқта қўйганимда бирдан энг қадрдон бир кишимни йўқотгандек кўнглим хувиллаб қолди.

Икромжоннинг қочоқ ўгли Турсунбой билан тўқайда учрашувини қандай ёзгансиз, деб сўрадингиз.

Эрта баҳор эди. Одатда мен кеч соат ўн иккилардан кейин то тонг ёришгунча ишлайман.

Одатим бўйича ўн иккиларда уйғониб, ташқарига қарасам, ёмғир ёғяпти. Иш пайтида кўп чекаман. Уй тутунга тўлиб кетади. Шунинг учун машинкамни кўтариб айвонга чиқдим. Ёмғир шариллаб қуйиб туряпти. Тарновдан қуйилаётган ёмғир сувига тикилиб туриб кўнглимга аллақандай нохуш ўйлар кела бошлади. Ёзавон тўқайларида ҳам шундай ёмғир ёғаётганмикни, деган хаёлга бордим. Назаримда, елкалари ёмғирдан шалаббо бўлган Икромжон қамишлар орасида кетаётганга ўхшади. Дарров машинка олдига ўтирдиму ёза кетдим.

Буёғи эсимда йўқ. Қандоқ ёздим, Икромжонни, Турсунбойни қандай тасвирладим, улар бир-бирига нималар дейишди, сира-сира билмайман.

Машинкага бошимни тираб ухлаб қопман. Кўзимни очсам ёмғир ҳали ҳам ёғяпти. Ҳаво шунчалик нам эдики, машинкадан чиққан қоғозлар худди сувга ботириб олгандек ҳўл эди. Ёзилган беш-олти саҳифани йиғиштириб, панага олдим. Аммо ўқимадим. Ўқигани қўрқардим. Энг ҳаяжонли, масъулиятли ҳодиса тасвири маромиде чиқдимикан, деган андиша мени чўчитар эди.

Тушган кейин қуриб, буралиб-буралиб кетган қоғозларни чўчиброқ ўқий бошладим. Йўқ, ажабтовур ёзилпти. Фақат баъзи жумлалар тўмтоқ, кераксиз, ўрнига тушмаган сўзлар кўп. Машинка ҳарфлари жойига тушмаганидан мутлақо тушуниб бўлмайдиган сўзлар анчагина эди.

Лекин бутун бир бобни аллақандай бир ғамгини музика оҳанги ушлаб турарди. Мен қочоқ ўғил билан отанинг учрашуви учун зарур бўлган бу руҳни кўпдан тополмай юрардим. Бу руҳ қандай келиб қолдикин?

Энди, шунча йиллар ўтиб кетгандан кейин сабабини билаяпман. Уша тундаги ёмғир кайфияти бу руҳни олиб кирган эди.

Уруш йилларидаги ўзбек қишлоқларида узоқ савалаб ёққан ёмғир қандай манзаралар яратишини бир кўз олдингизга келтириб кўринг. Одамлар юпун кийинган, дала йўллари юриб бўлмас даражада лой, ивиган деворлар гурсиллаб қулайди, лой томлардан тинимсиз чакка томади. Боғлар хунук; отлар, сигирларнинг қоринларигача лой, елкаларидан буғ кўтарилади. Одамлар эшик олдида тўпланиб, кўчага чиқолмай ғамгини туришади. Далалар кимсасиз, жимжит. Қабристонларда гўрлар гупиллаб чўкади...

Мана шу манзара, мана шу кайфият роман бобига ғамгини бир оҳанг олиб кирган эди.

Тўғри, бу бобни кейин қанча марталаб таҳрир қилдим. Ота-бола ўртасидаги суҳбат, жумлалар, ҳолат печамарталаб ўчириб тuzатилади. Аммо ўша ёмғир ёққан тун қолдирган ғамгини оҳанг ўзгармади.

ТАЊҚИДЧИ. Бадний ижоднинг туғилиши, илҳом дақиқалари кўпинча беихтиёр кечади дейишади; ижод психологиясида интуициянинг ролини алоҳида таъкидлашади. Сизнинг тажрибангиз ҳам шунини тасдиқлаб турибди.

ЎЗУВЧИ. Бошқалар қандай билмайман. Бўлажак асарим қанақа бўлишини олдиндан етарли тасаввур

этолмайман. Бироқ руҳиятимда ғалати кайфият пайдо бўлиб қолади. Музыка, қўшиқ эшитишга майл пайдо бўлади. Арзимаган кичик кўнглисизлик ҳам менга ёмон таъсир қилади. Арзимаган гапга ҳам кулгим келади. Назаримда, умрим бекорга ўтиб кетаётганга ўхшайди. Нимадир ёзишим керак, деган ички интилиш пайдо бўлади. Ана шундан кейин кайфиятимга қараб мавзу кела бошлайди. Агар ғамгин ўйлар чулғаб олган бўлса — тақдирни оғир кишилар ҳаёти, кайфим чоғ бўлса бахтли тақдирлар кўз олдимдан ўтаверади.

Шуни ҳам айтиб қўяйки, одамлар орасида кўп юрганымдан, яхшини ҳам, ёмонни ҳам кўп кўрганимдан менга одамларни тасвирлаш унча қийин бўлмайди. Сюжет ҳам ўз-ўзидан келаверади. Боя айтганимдек, воқеани охиригача ўйлаб тайёр қилиб қўймайман. Нарн борса асарнинг ярмигача пишиқ қилиб ўйлаб оламан. Баъзан воқеанинг энг охирини ҳам пишитиб қўяман.

Агар ўзим яхши кўрган бирон куй таъсирига тушиб қолсам, шу оҳангни лейтмотив қилиб оламан-у, китоб битгунча ўша куй кўнглимда чалиниб туради. Бу менга худди шеърга ўхшаб вазини сақлашга ёрдам беради. «Хукм» қиссасини ана шундай оҳанг билан ёзгандим. Билмадим, бу қанчалик тўғри, аммо мен шунақа қиламан.

ТАНҚИДЧИ. Эҳтимол, Сизда шундайдир-у, бироқ, менимча, ижодда тасаввур, фантазия ҳамда интуициянинг ролини бир оз ошириброқ кўрсатаётган кўринасиз. Уқиб турибман, Сиздаги ўша ихтиёрсиз руҳий ҳолатлар замирида ҳам аслида ҳаётий тажрибалар, кўрган-кечирганларингиз ётибди.

ЕЗУВЧИ. Дарвоқе, янги асар, асар воқеалари кўнглида беихтиёр тугилгани билан, айтиб қўяй, одатда ўз кўзим билан кўрмаган нарсаларни тахминан ёзолмайман. Бир мисол. Романда тўқайга ўт қўйиши боби бор. Аввалига уни тахминан, тасаввуримга ишониб ёзганман. Роман битгандан кейин қайта ўқиб сира кўнглим тўл-

мади. Тошкент атрофида тўқай йўқ эди. Атайин Мир-зачўлга бордим. Крупская номли колхознинг Сирдарёга туташган бригадасининг ерларида каттагина тўқай бор экан, колхоз раиси ва бригада бошлигининг рухсати билан тўқайга ўт қўйдим. Шундагина аввал ёзган бобимдаги ёнғин тасвири нақадар ғариб эканини билдим.

Қамиш барглари аввал ёниб, учидаги попугига ўтин узатар экан. Барги ёниб бўлган, танасини ҳали ўт олмаган, фақат учидаги попуги худди шамга ўхшаб ёниб тураркан. Ердаги хашаклар билан қўшилиб қамиш танаси ёнар экан. Сал шамол эсса, ўт ёнбошлаб, ерни олов тили билан ялаб, плондек ўрмалаб кетаркан.

Қамишлар орасидан учиб чиққан қушлар фарёд уриб, қора тутун орасида чарх уради. Баъзан қўсними, каламушими ўтдан қочиб чиқади.

Романдаги ёнғин боби шундан кейин бошқатдан ёзилди.

Бундай ҳолатлар кўп бўлган.

1976 йил, октябрь.

РОМАН ТАБИАТИ: ТАЛАБ ВА ИМҚОНИЯТЛАРИ

(Ёзувчи Одил Ёқубов билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. Адабий гурунглардан бирида Чингиз Айтматов ижоди хусусида баҳс очилиб қолди. Даврадаги ёш қаламкашлардан бири: «Хўп аломат ёзувчи-ю, лекин ҳозиргача роман ёзгани йўқ-да»,— деб койингадек бўлди. Ёзувчи — носир таланти, меҳнати даражаси унинг роман ёзган, ёзмаганлиги билан ўлчанмайди, деган эдим, у ҳам бўш келмай, Сиз танқидчилар ҳаминша: «Бугунги кунда роман адабиётининг даражасини, қиёфасини белгиловчи жанр бўлиб қолди»,— деб ёзасизлар-ку.. дея таъна тоши ёғдирди.

Нима ҳам дердим, дарҳақиқат, ўйлаб қарасам, шу иборани биз — танқидчилар кўп ишлатар эканмиз. Бунга маълум асослар бор. Сир эмас, ҳикоя ва повестга нисбатан ҳозирги кунда роман, кўпчилик қардош адабиётларда бўлгани сингари, бизда ҳам олдинги ўринга чиқиб олди. Адабиётимизнинг аввалги тараққиёти босқичларида ҳар ўн йилга ўртача уч-тўрттадан роман тўғри келган бўлса, кейинги икки ўн йиллик давомида ҳар йили тахминан уч-тўрт, балким ундан ортиқроқ роман эълон этилди. Биргина «Шарқ юлдузи» журналининг ўзида 1977 йилнинг биринчи ярмида тўрт азамат адибнинг йирик асари босилди... Бу жанр тараққиётида адабиётимизнинг барча авлоди вакиллари иштирок этапти. «Ўрта авлод» носирлар, шунингдек, «ёш авлод карвон боши» саналмиш Сиз билан Пиримқул Қодиров — ҳаммаларингиз роман хаёли билан бандислар. Яқин-

гинада қисса ва ҳикоялари билан танилган, кенг жамоатчилик эътиборини қозонган Улмас Умарбеков, Худойберди Тўхтабоев, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Омон Мухтор сингари кейинги авлод бу жанрдаги илк асарларини тақдим этдилар, уларнинг изидан бораётган кўплаб ёш прозаиклар ҳам роман устида иш олиб бораётирлар ёки роман шитиёқи билан юрибдилар. Хабари бор, Ёзувчилар Союзига, нашриётларга қалли папкаларга жо этилган роман деб аталган асарлар оқимдек қуйилиб турибди. Шуниси қизиқки, уларнинг авторлари орасида кичик жанрлар — ҳикоя, очерк, повесть уёқда турсин, бадниятда сира машқ қилиб кўрмаган, бирор сатр ҳам асар эълон этмаган шахслар бор.

ЁЗУВЧИ. Бундан бир-икки йил муқаддам бир ёш ёзувчи ўртачагина қиссасига «роман» деб ном қўйиб келганида мен ҳам унга худди шу гапни айтган эдим.

«Укажон, мана камини ҳам бир печта роман ёздим, лекин ҳалиям «косам оқармади», ҳолбуки умрида битта ҳам роман ёзмаган. Айтматовнинг доғи бутун дунёга кетди. Бас, шундоғ экан, сиз «роман» сўзига кўп қизиқарманг. Ҳажми катта ўртача романдан яхши ёзилган кичик қисса юз марта яхши», дедим ёш қаламкаш дўстимга. Лекин, афтидан роман сўзининг сеҳри сабаб бўлса керак, ёш адиб менинг бу маслаҳатимга қулоқ солмади. Асарини қисқартириб, ихчамлаштириб, қаҳрамонлар характерини чуқурроқ очиб, қисса сифатида эълон қилиш ўрнига, «роман» қилиб чиқаришга уришаверди. Чиқарди ҳам. Аммо, надоматлар бўлсинки, натижа мен айтгандай бўлди. Роман, агар бир-икки танқидий мақолаларда номи зикр этилгани бўлмаса, китобхон қалбида ҳеч бир из қолдирмай, қумга сингандек сингиб кетди. Албатта, бу деган сўз, ёшлар роман жанрида куч синая кўришга ҳақлари йўқ, улар қисса жанридан чиқмагани яхши, деган сўз эмас. Зотан адабиётда қайси жанр яхши, қайси жанр устун туради деган «назарий» гаплар батамом бефойдадир. Чунки адабиётда бирор

асарга баҳо берилганда ижодий изланишларга қараб эмас, балки бу изланишларнинг оқибатига қараб баҳо берилади. Шу маънода лашкарбошиларга нисбатан айтиладиган, «голиблар ҳамиша ҳақ», деган иборани адиблар ва санъаткорларга нисбатан ҳам айтиш мумкин. Мисол тариқасида роман жанрига дадил қўл урган Улмас Умарбеков, Уткир Хошимов, Шукур Холмирзаевларнинг ижодларини келтириш мумкин. Улар яратган романлар, гарчи айрим нуқсон ва камчиликлардан холи бўлмаса ҳам, адабиётимизда ижобий ҳодиса деб баҳоланмоғи лозим, шундай баҳоланди ҳам.

ТАНҚИДЧИ. Жанр танлаш ёзувчининг ўз ихтиёрида-ку, лекин, ҳар ҳолда ҳозир романга керагидан ортиқроқ маҳлиё бўлиб кетиш касали борлиги ва унинг ноҳуш оқибати ҳақида жиддийроқ гапиравериш керак. Носирларимизнинг оммавий равишда роман томон талпиниши бир қатор камчиликларга йўл очиб бераётир. Аввало, сўнгги йилларда қисса, хусусан, ҳикояга эътибор хийла сусайиб, бу жанрлар асосан ижодда ҳали суяги қотмаган ёшлар қўлида қолди. Абдулла Қаҳҳор айтмоқчи, ёзувчи жанрни эмас, жанр ёзувчини танлайди. Айтайлик, фикрда қойилмақом қилиб машқ чаладиган созада карнай пуфлай олмаслиги мумкин бўлганидек, табиатан ҳикоя ёки қиссага мойил қаламкаш ўзини зўрлаб роман ёзишга ўтса муваффақият қозонолмаслиги табиий. Афсуски амалда шундай ҳол бўляпти. Гап жанрнинг ёзувчи табиатига, бадий тафаккур тарзига мос келиш-келмаслигидангина эмас, энг ёмони, бир қатор авторларимиз романбон ҳаётий-маънавий, адабий-эстетик тажрибага эга бўлмай туриб бу жанрга қўл ураётирлар, «зўри беҳуда миён мешиканад» деганларидек, зўраки чираниш оқибати ўлароқ талайгина роман деб аталган майиб асарлар пайдо бўлиб қолаётир.

Мана шуларнинг ҳаммаси роман жанри, унинг табиати, спецификаси, талаб ва имкониятлари ҳақида жиддийроқ фикр юритишни тақозо этади. Сизнингча,

романнинг асосий жанр хусусиятлари, талаблари нимадан иборат?

ЕЗУВЧИ. Сиз мени назарий масалаларга буряпсиз. Романнинг «асосий жанр хусусиятлари, талаблари» адабиёт дарсликларида етарлича қайд этилган. Масала бу қонун-қондаларни яна бир бор эътироф қилиб ўтишда эмас, балки адабиётимизда пайдо бўлаётган янги романларни авваламбор ҳаёт мезони билан, қолаверса шу қонун-қондалар мезони билан ҳалол баҳолашдадир. Бунини таъкидлаб айтишимнинг босси шундаки, бундан бир-икки йил муқаддам Ёзувчилар Союзида бўлган кичик бир анжуманда таниқли танқидчиларимиздан бири ҳам худди Сиз айтган гапга ўхшаган бир гапни айтди. «Роман жуда кўпайиб кетяпти, — деди у, ҳаттоки нолиб. — Уларни ўқиб улгуриб бўлмаяпти. Менинг фикримча, бу катта оқимини тўхтатиш керак». Каттакон бир олимпиазининг бу гапи кўпларни, шу жумладан мени ҳам ниҳоятда ажаблантирди. Биринчидан, «роман кўпайиб кетяпти, уларни ўқиб улгуриб бўлмаяпти», деб адабиётимизда пайдо бўлаётган ҳамма романларга бир хилда қора бўёқ чаплаш адолатдан эмас. Иккинчидан, қачондан бери роман ёзишни тақиқлаш билан унинг сифатини оширадиган бўлиб қолдик? Бу йўл ҳеч қачон яхшиликка олиб боради эмас, олиб бормади ҳам.

ТАНҚИДЧИ. Тўғри, ижодий ҳодисаларга бу тарзда ёндашиб бўлмайди. Лекин бунини романлар кўпайиб кетаётганлиги рост.

ЕЗУВЧИ. Адабиётда ҳаминша яхши асар ҳам бўлган, ёмон асар ҳам. Ёмон ва ўртача асар яхши асардан ҳаминша кўп бўлган. Бу ҳаммага маълум ҳақиқат. Ундан ташқари, сўнгги йилларда йил давомида пайдо бўлган қатор романлар, биринчи навбатда Шароф Рашидовнинг кўп тилларга таржима қилиниб, адабиётимизга шуҳрат келтирган «Бўрондан кучли», «Ғолиблар» ва «Қўдратли тўлқин» романи, Назир Сафаров, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулум, Раҳмат Файзий,

М. Исмонлий, Шухрат, Пиримқул Қодировларнинг йирик эпик асарлари реалистик роман жанрининг тараққиётига, шубҳасиз, салмоқли ҳисса бўлиб қўшилганким, буни биз қувонч билан эътироф қилмоғимиз лозим. Бу деган сўз заиф асарлар, ҳаёт ҳақиқатидан йироқ, роман жанрининг талабларига жавоб бермайдиган асарлар йўқ, бу борадаги ишларимиз жуда силлиқ кетяпти, деган гап эмас, албатта. Сиз ва ҳалиги танқидчилик танқидчиликмиз айтганидек, роман талабларига жавоб бермайдиган саёз асарлар ҳалиям оз эмас, лекин роман жанрининг қадрини ошириш учун бу асарларни таққиллаш ё умумий тарзда нолаи фиғон чекмиш йўли билан эмас, балки адабиётимизда пайдо бўлаётган романларни чуқур ва ҳалол таҳлил қилиш, уларга принципиал баҳо бериб, сарлагини — саракка, пучагини — пучакка чиқарини йўли билан эришилмоғи лозим, деб ўйлайман. Бу эса танқидчиларимиз зиммасига жуда масъулиятли вазифани юклайди, адабий танқидчиликнинг ҳалол ва принципиал бўлишини тақозо этади.

ТАНҚИДЧИ. Романининг асосий жанр хусусиятлари, талаблари адабиёт дарсликларида, ҳаттоки махсус илмий ишларда ҳам етарли даражада очиб берилгани йўқ. Буни барча адабиётшунослар яқдиллик билан эътироф этаётирлар. Ҳали бу жанрнинг назарий-илмий жиҳатдан ҳал этилмаган муаммолари беҳал қўн. Бунинг устига жанр доимо ўсиб, ўзгариб борапти. Бу жараҳиларини илмий жиҳатдан ўргангани ва умумлаштириши иши эса адабий тажрибадан орқада қоляпти... Шунинг учун ҳам Сизни атайин назарий муаммоларга тортяпман.

Романининг энг муҳим белгиси асарда романга хос тафаккур (романическое мышление)нинг мавжуд бўлишидир. Бунинг учун, менимча, ёзувчи аввало табиатан шундай хислатга эга бўлиши лозим. М. Шолоховни олайлик. Унинг илк ҳикояларидаёқ қандайдир кенг масштабlilikка мойиллик сезилган эди. «Тинч оқар Дон», «Очилган қўриқ» да бу хислат очилди. Кейинроқ «Инсон

тақдири»ни яратди. Гарчи бу асар шаклан ҳикоя жап-рига мансуб бўлса-да, эътибор қилсангиз, ундаги тафак-кур усули романга мойилроқ. Абдулла Қодирий ижодий эволюциясини эслайлик. «Ўтган кунлар»га қадар ярат-ган қатор ҳикоялари «жанр рамкаси»ни ёриб чиқиб, йирик эпик тур томон тортиб кетган... Умуман, А. Қо-дирий хилма-хил жанрларда ижод этган, бироқ роман-дагина ўзлигини топган, фақат шу жанрда ғоявий-ба-дий мукамалликка, юксак мутаносибликка эришган. Шунга ўхшаш ҳодисани Сизнинг ижодингизда ҳам учра-тиш мумкин. «Муқаддас», «Матлуба» каби қиссаларин-гизни, айрим ҳикояларингизни мустасно қилганда, жа-мики йирик прозаик асарларингизда роман томон оғиш сезилади, ҳусусан «Қанот жуфт бўлади», «Излайман»да бу нарса яққол сезилади, ҳаттоки бу икки асарда фикр тарзи билан бадий жанр шакли орасида маълум эд-дият ҳам юзага чиққан (романга хос тафаккур тарзини Сиз атай қисса шаклига солмоқчи бўлгансиз). Роман-ларингиз эса бу хил эддиятлардан холи, бадий тафак-кур тарзи билан бадий шакл бир-биринга уйғун... Ада-бий тажрибада аке ҳолини ҳам кўриш мумкин. Бугунги кунда номи жаҳонга машҳур Василий Шукшин ҳикоя-лар билан бир қаторда киноқиссалар, романлар ҳам ёз-ган. Бироқ романлардан кўра унинг қисса ва ҳикоялари бадий жиҳатдан етукроқ, адибнинг ижодий имконият-лари кичик жанрда тўлароқ, тираброқ очилади. Ўткир Ҳошимов, Ш. Холмирзаев, Улмас Умарбековлар ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин...

ЁЗУВЧИ. Романга хос тафаккур тўғрисидаги фикр-ларингизга қўшилган ҳолда бу жуда мураккаб масала эканини таъкидлаб ўтганини истардим. Албатта, Василий Шукшин авваламбор ҳикоянавне сифатида танилди, бу жанрда чинакам санъат асарларини яратди. Айни за-монда у роман жанрида ҳам ўзига хос йўл тутиб, бош-қа адиблардан фарқли ўлароқ ўзига хос романлар ярат-ди. Ҳусусан унинг «Мен сизларга эрк бергани келдим»

деган романини юксак баҳоламоқ керак. Бу роман шуни кўрсатаётирки, агар бу улкан истеъдод эгаси ҳаёт бўлганда эпик жанрда ҳам баркамол асарлар яратиши муқаррар эди. Шунинг учун ҳам бу ҳақда фикр юритганда, айниқса инсбатан ёш ёзувчиларнинг илк романлари тўғрисида фикр юритганда ниҳоятда эҳтиёт бўлмоғимиз лозим. Чунки ижод соҳасида олдиндан башорат қилиш қийин, шунинг учун қийинки, Сиз айтган романга хос тафаккур деган нарсага меҳнат ва ижодий изланишлар билан эришмоқ мумкинлиги. М. Шолохов ва А. Қодирий тўғрисида айтган гапларингиз қанчалик тўғри бўлмагани, адабиёт тарихидан бунинг аксини кўрсатувчи, яъни узок вақт шеър ёки ҳикоя ёзиб юриб, умрининг охирида баркамол романлар яратган адибларини ҳам топши мумкин. Ижод соҳасида узил-кесил ҳукм чиқариш ҳаминша «хатарлидир».

ТАНҚИДЧИ. Тўғри, ёзувчининг имкониятларини фақат бир жанр билан боғлаб қўйиш ўринли эмас, албатта. Шундай даҳо ёзувчилар ҳам борки, улар бир эмас, бир неча жанрларда баробар етук асарлар ёзаверганлар. Бир жанрдан иккинчи жанрга ўтганда худди ўша жанр шаклига мослаша олин, ўша жанр шаклида фикрлай билиш — бу ҳам катта санъат бўлса керак. Афсуски, кўп ҳолларда адибларимизда ана шундай жанрга «мослаша олиш» маҳорати етишмай қолади...

Энди эътиборингизни бошқа бир масалага жалб этмоқчиман. Кейинги пайтларда новелла ва қиссалардан иборат роман ёзиш кенг тарқалди ёки талай романларимизда қисса ва ҳикоя хусусиятлари кўпайди. Бунинг биз ижодий изланишларга йўйдик. Аслида бу ҳол, бир чеккаси, роман талабларидан чеклиниши эмасми-кан?

ЁЗУВЧИ. Йўқ. Сиз олим ва танқидчи сифатида гоҳо адабиёт тарихини «езингиздан чиқариб» қўймоқдасиз. Жаҳон адабиёт тарихида нафақат новелла, ҳатто «эпистоляр жанр» деб аталмиш севишганлар мактуби тарзида ёзилган романлар ҳам бор, боргина эмас, жуда

кўп. Бу романлар кўпчиликка маълум бўлгани учун уларни санаб ўтирмайман. Сиз негадир бугунги ўзбек романига хос камчиликларни ёзувчиларнинг жанр талабларига эътибор қилмаслиги билан изоҳламоқчи бўласиз. Аслида эса кўп камчилик ва нуқсонларимизнинг жуда «оддийгина» бир сабаби бор — у ҳам бўлса баъдий маҳоратнинг етишмаслигидирким, танқидчиларимиз шу «оддий» камчиликни чуқурроқ таҳлил қилишса фойдалироқ бўлармиди, деб ўйлайман.

ТАНҚИДЧИ. Мен сўнгги йиллар романчилигида хийла жонланган бу ҳодисага эътиборингизни жалб этишимнинг боиси бор. Романга хос тафаккурни таъминлайдиган омиллар, менимча, асарда романбоп ҳодиса, воқеа, жиддий проблема, улкан драма ва мукамал, чуқур оригинал концепцияга эга бўлган қаҳрамонларнинг мавжудлигидир. Бизда яратилаётган кўпчилик романларда яхлит драматик воқеа кўринмайди, бутун бошли асар майда эпизодик воқеалар, ҳодисалар йиғиндисидан иборат бўлиб қолади; бунинг устига эпизодик воқеалар дурустроқ маъно ҳам ташинмайди, ёзувчининг яхлит, романга хос концепцияси сезилиб турмайди.

ЁЗУВЧИ. Мана энди мен айтган «оддий» масалага яқинлашяпсиз! Лекин «романга хос тафаккур» деган гапни иккимиз икки хил тушунар эканмиз. Романга хос тафаккур деган гап «асарда романбоп ҳодиса, воқеа, улкан драматизмнинг мавжудлигида» эмас, балки ёзувчининг ҳаёт воқеаларини улкан санъаткор-романист сифатида идрок этишидадир. Дарҳақиқат битта воқеани икки ёзувчи икки хил кўриши мумкин. Бир ёзувчи бу воқеани кундалик ҳаётда учраётган оддийгина бир ҳодиса сифатида қабул қилиши ва шу асосда гоҳо ўқинчилигина бир ҳикоя ёки қисса ёзиши мумкин. Иккинчи ёзувчи — агар у юқорида қайд қилинган тафаккурга эга бўлса, албатта, бу воқеа негизда ётган чуқур ижтимоий омилларни, фожеавий тақдирларни, улкан конфликтлар ва «ғоялар драмасини» кўрадиким, натижада

қарабсизки, шу воқеа асосида улкан ва жиддий роман яратади. Бунинг энг ёрқин мисоли сифатида Лев Толстойнинг «Тирилиш» романини кўрсатиш мумкин. Маълумки, Катюша Маслова воқеасини Лев Николаевич Толстойга машҳур адвокат Ф. Коппи гапириб берган. Воқеа бир қарашда жўнгина туюлади. Машҳур зодагонлар оиласида хизмат қилиб юрган ёш қизчани шу оиланинг эркатоий бўлимиш бойвачча йигит йўлдан уради, сўнг армияга кетиб, қизни эсдан ҳам чиқариб юборади. Кўп йиллардан кейин бойвачча йигит бир фоҳиша устидан бўлаётган суд пайтида... бу фоҳиша ўша ўзи йўлдан урган қиз эканини таниб қолади-ю, уни қутқариш пайига тушади... Кўриб турибсизки, бир қарашда бу воқеа улкан социал роман учун асос бўладиган воқеага ўхшамайди. Толстой ўзи ҳам бошда зодагонлар томонидан хўрланган бир жабрдийданинг аянчли тақдири тўғрисида кичик бир қисса ёзмоқчи бўлади. Лекин ёзувчига хос бўлган воқеаларни улкан романет сифатида идрок этиш қобилияти, бир қарашда оддий туюлган ҳодисалар замиридаги ички зиддиятларни кўра олиш ва бу зиддиятларда замон драмасини ҳис эта олиш қобилияти охири-оқибат шунга олиб келадики, турмушда тез-тез учраб турадиган «оддий гап» асосида Чор ҳукумат яратган адолатсиз социал тузумнинг бутун ички қарама-қаршиликларини фож қилувчи шифқатсиз бир эпик асар яратади!.

Сиз кузатган иккинчи хил камчиликлар, яъни «кўпчилик романларда яхлит драматик воқеаларининг кўришмаслиги, бутун бошли асар майда эпизодик воқеа ва ҳодисалар йиғиндисидан иборат бўлиб қолишлар» эса, назаримда, маҳорат этишмаслигидан бўлипти, деб ўйлайман. Ахир маҳорат тунунчаси фақат шакл, яъни воқеабанд ва ўткир сюжет туза олиш ёхуд воқеаларнинг мутаносиблигини чуқур ҳис этишдангина иборат эмас, балки санъаткорнинг ҳаёт ҳодисаларини чуқур идрок эта олиш, бу воқеаларда давр руҳини сеза олиш қо-

билиятини ҳам қамраб олади-ку! Бу деган сўз биз бугун маҳорат сирларини, шу жумладан эпик асар яратиш сирларини эгаллаш борасида кўпроқ бош қотирмоғимиз, бу йўлда тинмай изланмоғимиз лозим, деган сўздир.

ТАНҚИДЧИ. Мен «романга хос тафаккур» деганда ёзувчининг салмоқдор, оригинал концепциясини ҳам назарда тутаётirmanки, Сиз келтирган далиллар масала моҳиятини жуда равшан очиб беради.

Пайти келиб қолди, ёзувчининг бадний концепцияси муносабати билан бир чалқаш масалага аниқлик киритишга уриниб кўрсак. Романда, умуман бадний асарда масала кўтарини тушунчаси жуда жўнлаштириб юборилляпти. Катта бир танқидчимиз «Нур борки, соя бор» романида нечта масала кўтарилганлигини санаб чиқибди, асарининг қимматини, чунончи, авторининг касалхонадаги тартибсизликларини танқид остига олгани, савдо системасидаги чатоқликларини фош этгани, олий ўқув юртлари қабул имтиҳонларидаги ғайриқонунийликни кўрсатгани, мактаб ўқувчиларининг пахта теримида ортиқча банд бўлиб қолаётганлигини айтгани ва шу кабилар билан ўлчайдн... Бу хил ҳаётний масалаларнинг асарга киритилиши яхши, лекин шуларнинг ўзи билангина асарининг, айниқса романининг қиммати белгиланмайди-ку! Ёки «Меҳриғиё» романининг танқидчиликдаги талқинини эслайлик. Кўичилик тақризларда бу романининг энг катта ютуғи сифатида унда жиддий ҳаётний масала — қишлоқ хўжалигида химиявий усулнинг зарари, биологик усулнинг афзаллиги масаласи кўтарилганлиги қайд этилди.

Бу хил жиддий ҳаётний масалалар доклад, нутқ, суҳбат, мақолаларда ҳам ўртага ташланяпти... Адабиётнинг, айниқса, романининг вазифаси долзарб ҳаётний масалаларни кўтарини, қайд этишдангина иборат эмас, балким масала моҳиятини бадний таҳлил этиш, ундан катта фалсафий, қолаверса, энг муҳими, *умуминсоний* хулосалар чиқаринидан иборат. Бизда ҳозиржавоблик,

актуаллик тушунчаси билан замонавийлик тушунчаси бир оз чалкаштирилиб юборилаётир. Аслида ҳозиржавоблик билан замонавийлик тушунчалари орасида фарқ бор. Бу ҳақда таниқли артист М. Ульянов яхши гап айтган.

«Замонавийлик,— дейди у,— давр ҳаёти ҳақида хулосалар, умумлашмалар орқали мулоҳаза юритиш демакдир. Ҳозиржавоблик эса, умуман бугунги фактни катта хулоса ва умумлашмаларсиз суратга олиш демакдир...

...Санъатда ҳозиржавоблик ўйлаб ўтирмайди, замонавийлик эса мулоҳаза юритади. Ҳозиржавоблик: «Шундай бўлди!» дейди. Замонавийлик эса: «Нега шундай бўлди?» деган сўроққа жавоб ахтаради. Ҳозиржавоблик, айтиш мумкинки, суратга олади, олган сурати шу кунга ярашсини назарда тутали, бу ҳам керак; замонавийлик эса, бу — бадний жараён, санъаткор буида хусусийлик орқали ҳодиса моҳиятига кириб боради, тишклик сари интилади. Масаланинг мураккаблиги ҳам шундаки, замонавий санъат ҳаётни фақат тасвирлабгина қолмасдан, аини пайтда, унинг энг муҳим томонларини тушуниши, идрок этиши лозим».

Биз асарларни, жумладан романларни баҳолаётганда авторларининг ҳозиржавоблигига маҳлиё бўлиб кетиб, асарда кўтарилган масалалар қай даражада санъатга айланган-айланмагани, асарнинг умумлаштирувчи кучи масаласи билан ишимиз бўлмаёй қолаётир.

ЕЗУВЧИ. Романларда масала кўтарини тушунчаси жўнлашиб кетяпти деган гапларингизда, гарчи «Нур борки, соя бор» романига берган баҳонгизга унча қўшилмасам ҳам, жон бор, деб ўйлайман. Албатта, романининг вазифаси масала кўтарини эмас, балки ҳаёт ўзи кўндаланг қўйган масалаларини нисон тақдирига «сингдириб юбориш», бу масалалар тагида яшириниб ётган драмаларни кўрсатиш, кўрсатганда ҳам бадний баркамол образлар воситасида кўрсатишдан иборатдир. Шу-

нинг учун ҳам бадий асарда ҳамма нарса, шу жумладан, кўтарилган масаланинг муҳимлиги ҳам, бадий образнинг мукамаллигига, яъни ёзувчининг китобхонни ларзага солишга қодир бўлган «тирик одам» ярата олиш қобилиятига боғлиқдир. Замонавийлик билан ҳозиржавоблик тўғрисида, аслида бир-биридан осмон билан ерча фарқ қиладиган бу икки тушунчанинг таңқидчилигимизда «қоршиб» кетгани тўғрисидаги фикрларингиз ҳам ўринли. Лекин ҳаётда баъзан одамларнинг тили учидан юрган шундай гаплар ҳам бўладикки, бу гапларни топиб айта олиш ҳам катта аҳамиятга моликдир. Биз доҳиймиз В. И. Лениннинг «Опа» романига берган баҳосини («Вақтига жуда боп келган китоб», «Жуда керакли китоб!») унутмаслигимиз керак. Шу маънода мен «Меҳригиё»да айтилган гапни вақтида айтилган, жуда муҳим гап, деб баҳолардим. Албатта, ёш ёзувчи бу гапни, Сиз айтгандек, «санъатга айлантира олганида» нур устига нур бўларди. Ёш адибга маҳорат ва катта ҳаётний тажриба етишмаганлиги кўриниб турибди. Ундан ташқари, топган гапни роман тарзида айтишга уринишлар ҳам фойда келтирмаган. Чунки «Меҳригиё»да айтилган гап унинг долзарблиги ва муҳимлигидан қатъи назар, ниҳоятда драматик сюжет асосига қурилган, кичик, аммо ниҳоятда пишиқ бир қиссада айтилиши мумкин эди. Шунда асарнинг қиммати ҳам жуда баланд бўларди. Бу гапни мен қайта-қайта таъкидлаб айтишимнинг бир сабаби шундаки, Эмин Усмоновнинг «Гулистон» журналида эълон қилинган ва табиатни эъзозлаш муаммоларига бағишланган бир очеркни ўқиб жуда мамнун бўлдим. Эмин Усмонов «масала кўтариши» биладиган ёшлардан. Эндилликда у «ёстиқдай» китоблар ёзиш ниятидан воз кечиб, топган гапларни санъатга айлантиришдек машаққатли, аммо шарафли меҳнат билан шугулланса, шубҳасиз ютади. «Меҳригиё»да-ку, жони бор гап, чин маънода долзарб масала кўтарилган, бизда баъзан сохта долзарб масалалар кўтарил-

ган, ғирт сунъий асарларга юксак баҳо бериш ҳоллари ҳам учраётирким, бунга ачинмай илож йўқ. Умуман сўнгги кезларда танқидчилигимиз ўта силлиқлашиб, айрим ҳолларда ҳатто сохталашиб кетяпти. Танқидчилигининг бош принципи бўлмиш бадний асарни ҳаёт билан солиштириб ўқиш принципининг бузилиши оқибатида ҳаёт ҳақиқатидан йироқ, сунъий, ғирт китобий ва чучмал асарларни кўкларга кўтармиш ҳоллари юз бераптиким, бу ҳол айниқса ёшларга кўп зарар етказишидан қўрқаман.

ТАНҚИДЧИ. В. И. Лениннинг «Она» романига берган баҳосини яхши эслатдингиз. Лениннинг даҳоси шундаки, у «Она» романининг ҳозиржавоблигини таъкидлаш билан баробар, айни пайтда бу асарнинг чинакам замонавий пафосини, жуда катта умумлаштирувчи фазилатини ўз вақтида кўра олган эди. Дарҳақиқат «Она» романи фақат ўз давригагина хизмат қилувчи асар бўлиб қолмай, инсоният тарихидаги буюк бир ўзгариш даврини аке эттирувчи, унга таъсир кўрсатувчи ва жаҳон адабиёти, санъатидаги янги бир йўналишини бошлаб берувчи асар бўлиб чиқди. Шу жиҳатдан ҳам у ўз вақтида ёзилган китоб эди.

«Она» романида кўтарилган проблемалар Ватанимизда аллақачон ҳал этилган, лекин «Она» ҳамон ўлмас асар бўлиб, бугунги кунда ҳам қадрини йўқотгани йўқ. Бизда яратилаётган ва юқори баҳоланаётган баъзи «ҳозиржавоб» асарлар эса, уларда кўтарилган масалалар турмушда ҳал этилиши биланоқ унутилди-кетди... Шунинг учун ҳам асарнинг чинакам замонавий қимматини кўра олиш ва уни тўғри баҳолай билиш ниҳоятда муҳим ва хийла мушкул масала. Бундаги энг тўғри йўл — ленинча йўл. Афеуски, юқорида кўриб ўтганимиздек, бу борада кўп чалканликлар юз бераётир. Асарнинг замонавий қимматини утилитар тарзда тушуниш айниқса ишимизга халақит бераётир. «Утилитаристлар,— деб ёзган экан Ф. Достоевский,— бир сўз

билан айтганда, санъатдан шаронт учун тўппа-тўғри, тез ва бевосита наф келтиришни ва унга бўйсунини талаб этадилар; уларнинг талаби шу даражага бориб етадики, масалан, жамият мазкур даврда маълум бир масалани ҳал этиш билан банд бўлса, санъатдан ҳам бошқа нарсани эмас, айти шу масалани худди шу тарзда ҳал этиб беришни истайдилар».

ЁЗУВЧИ. Ўз вақтида Ф. Достоевскийдек санъаткорнинг бошини қотирган ва бугунги кунда ҳам охиригача ҳал этилмаган бу мураккаб масалага ойдинлик киритиш учун ҳали кўп куч-ғайрат сарф этишга тўғри келади.

ТАНҚИДЧИ. Романда кўтарилган масаланинг муҳимлигини, салмоғи ва кўламини аввало ундаги қаҳрамон характери ва тақдирдан, қаҳрамонда тажассум топган гоёвий-бадий концепциядан қидирмоқ даркор. Роман қаҳрамони нимаси биландир китобхонни қизиқтириб қолса, тақдир уни ларзага солса, ўйга толдирса, худди ўша қаҳрамондаги ўқувчини қизиқтирган, ҳаяжонга солган хислат ва моментлар замини, илдиэлари чуқур, атрофлича таҳлил этиб берилган бўлса — фақат шундагина романга хос тафаккур таъминланган бўлади.

Қаҳрамон концепцияси деган тушунча теварагида кўпроқ гапириб, тортишиб, баҳсланиб туришимиз керакка ўхшайди. Чунки бу роман учун, умуман, бадий ижод учун ҳаёт-мамонт масаласи бўлиб қолаёттир. Биз ёзувчининг ижодий индивидуаллиги, оригиналлиги хусусида кўп гапирамиз-у, нуқул масаланинг теварагида айланамиз, аслида ёзувчининг оригиналлиги, новаторлиги у кашф этган одам образида, фақат шу авторгагина хос бўлган, чуқур ҳис этилган, конкрет шахс тимсолида намоён бўлган эстетик концепцияси билан белгиланишини етарли ҳисобга олмаймиз.

Шу жиҳатдан қараганда «Эр бошига иш тушса» асарингизда романинг шакл-шамоили бўлса ҳам, унда

тўла маънодаги романга хос бадний тафаккур етишмас эди. Шунинг учун бўлса керак, бир вақтлар таниқли адабиётшунос Л. Якименко бу асарни повесть деб атаган эди. «Улуғбек хазинаси» чин маънодаги роман даражасига кўтарилди. Улуғбек, Абдуллатиф, Мавлоно Муҳиддин, Қарноқий — буларнинг ҳар бири чиннакам роман қаҳрамонлари... «Диёнат» романга хос тафаккур йўлида яна бир олға ташланган қадам. Ундаги бош қаҳрамонлар Нормурод Шомуродов билан Отақўзи янада яхлитроқ, кўламдорроқ; уларда мужжасам бўлган гоявий-бадний концепция яна ҳам ёрқинроқ, чуқур ва оригинал...

ЁЗУВЧИ. Бу масалага, масала теварагидаги саволларга мен юқорида жавоб бериб ўтдим. Фақат ёзувчининг эстетик концепцияси тўғрисидаги фикрингизга тўхтаб ўтмоқчиман. Албатта, ёзувчи қанчалик катта зиддиятларни, қанчалик мураккаб қаҳрамонларни тасвирламасин, унинг ҳаёт ва қаҳрамон ҳақидаги концепцияси жуда аниқ бўлмоғи лозим. Баъзи танқидчи ва адиллар, хусусан ёшлар, ёзувчи объектив бўлиши керак, деган гапни сал чалкашироқ тушунишадди шекилли. Бу чалкашлик айрим асарларда ёзувчи концепциясининг ноаниқлигига олиб боряптиким, оқибатда фикр сазлашиб кетяпти. Ёзувчи ўз қаҳрамонларига нисбатан — улар хоҳ ижобий бўлсин, хоҳ салбий — объектив бўлиши керак, албатта. Лекин объективликни йўқотмаган ҳолда ҳаёт ҳодисаларига бўлган муносабати, қарашлари, бу ҳодисани баҳолашни ниҳоятда аниқ ва ҳалол бўлиши керак. Асарда айтилмоқчи бўлган фикрнинг салмоғи аксар ҳолда ёзувчининг эстетик концепциясига боғлиқким, буни сира эслаб чиқармаслигимиз лозим.

Албатта, мен бугун кўп асарларимни, шу жумладан «Эр бошига иш тушса» деган романимни ҳам бошқача ёзган бўлардим. Бугун ҳамма қардон адабиётларда, хусусан рус совет адабиётида реалистик услуб тобора чуқур илдиз отмоқдаким, бундан биз фақат хурсанд

бўлмоғимиз керак. Меннинг назаримда бугун проза соҳасида қалам тебратаётган бирорта ёзувчи, хусусан ёш ёзувчи В. Шукшин, В. Распутин, В. Белов, В. Астафьев каби жуда улкан истеъдодлар тажрибасини четлаб ўтолмаса керак деб ўйлайман. Чингиз Айтматов тўғрисида-ку гапирмасак ҳам бўлади...

Ўз ижодим, ўз романларим тўғрисида бир нима дейишим қийин. Ахир ҳар бир ёзувчи ўз асарини ўзи баҳолайдиган бўлса адабиётнинг аҳволи вой бўларди. Фақат шунини айтишим мумкинки, бошқа қаламкаш дўстларим қатори мен ҳам, биринчидан, ҳаёт ҳодисаларининг чуқурроқ идрок этишга, турмуш зиддиятларининг ичига киришга, иккинчидан, совет адабиётида пайдо бўлаётган ҳар бир яхши асарни канда қилмай ўқиш ва бу асарларни яратган санъаткорларнинг ижодий сабоқларининг ўрганиб боришга ҳаракат қилмоқдаман. Кампаниянинг бу ҳаракатлари бирор натижа беряптими, йўқми — бу ҳақда ҳукм чиқариш Сиз таъқидчилар ва ҳурматли китобхонларнинг ишидир.

ТАНҚИДЧИ. Юксак эътиқодли, курашчи кишилар образи тасвири талқини билан боғлиқ баъзи мунозарали мулоҳазалар туғилиб қолди. Ёзувчи қаҳрамонни қанчалик курашчан қилиб тасвир этса, айрим таъқидчиларга шунчалик маъқул тушаётир. Қаҳрамонини курашларда кўрсатиш, курашчи, фаол қилиб бериш яхши, бироқ бу курашлар пайтидаги унинг драматик ҳолатини, энг муҳимни, бу курашлар қаҳрамон учун қанчалар қимматга тушганлигини четлаб ўтиш ярамайди. Социалистик реализм адабиётининг энг яхши асарларида қаҳрамонлар кураши йўлидаги қийинчиликлар, драмалар, ҳатто фожиялар бутун кескинлиги, шилдатли, мураккаблиги билан кўрсатилганки, буни унутмаслик керак. Шу мўътабар анъанани унутиш, конфликтсизлик назарияси пайтида пайдо бўлган нуқул можаронни осонгина ижобий қаҳрамон фойдасига ҳал этиш, қаҳрамонини омади келган шахс сифатида талқин этиш ҳол-

лари баъзан бошқачароқ кўринишда учраб қолаётир. Чунончи, «Нур борки, соя бор» асарида қисман шу ҳол сезилди. Танқидчи Баҳодир Ғуломов роман қаҳрамони Шерзодни иделларга садоқат, шижоаткорлик ва курашчанликда Павел Корчагинга қиёс қилади. («Ўқитувчилар газетаси», 1976 йил, 19 декабрь.) Бу яхши. Бироқ танқидчи қиёс пайтида масаланинг бошқа томонини унутиб қўяди. Н. Островский Корчагиндаги шижоатни, курашчанликни ифода этиш билан баробар, бу шижоат ва курашлар қаҳрамон учун қанчалар қимматга тушганлигини ҳам катта эҳтирос билан кўрсатади. «Нур борки, соя бор» эса бу жиҳатдан бир оз оқсайди — танқидчи масаланинг бу томонини унутмаслиги керак эди.

Яширишнинг ҳожати йўқ, «Эр бошига иш тушса» романида ҳам ёш қаҳрамонлардаги шижоат етарли кўрсатилгани ҳолда, улар йўлидаги қийинчиликлар ҳаминша ҳам ўқувчининг ларзага солар даражага бориб етавермаган эди. Ҳатто «Улугбек хазинаси»даги Али Қўшчи образида ҳам маълум бир ёқламалик кўзга ташланади. Ундаги кураш романтикаси бўғи айрим ўринларда керагидан ортиқроқ. «Диёнат» романида эса манзара бошқача. Эҳтимол, бу ердаги юксак эътиқод эгаси Нормурод домла образи аввалги романларингиздаги шу тур образлардан ўзгачароқ, балким пессимроқ кўринар. Лекин бу образ моҳиятига чуқурроқ ёндашилса, аёс ҳолни пайқаш мумкин. У ҳам букилмас прода эгаси, курашчи, муҳитга зўр таъсир кўрсатувчи шахс... Бу образда кураш тантиналари эмас, кураш машаққатлари ифодасига кўпроқ эътибор берилган... Табиийки, бу хил машаққатлар пайтида одам ҳар хил ҳолатга тушади. Нормурод домлада ҳам гоҳи-гоҳида умидсизлик ҳоллари юз беради. Шунга кўра уни пессимизмда айблаш ўринли бўлмасе керак.

ЕЗУВЧИ. Адабиётда курашчи кишилар образини яратиш, курашчан қаҳрамонларни кўрсатишнинг аҳа-

мияти катта, албатта. Биз ҳаммамиз Хамлет ва Сўна, Павел Корчагин ва Чапаев, Гофир ва Йўлчилар тўғрисидаги китобларни ўқиб катта бўлганмиз, уларнинг продаси, мардлиги, улуғ гоёларга бўлган садоқати қалбимизда чексиз меҳр ва ҳурмат уйғотган. Лекин курашчи кишилар образини яратиш тўғрисида гапирганда биз бу хилдаги қаҳрамонларнинг дунёга келиши «кураш»га, яъни тил билан айтганда, ҳаётий конфликтга боғлиқ эканини унутмаслигимиз керак. Ахир граждандар уруши давридаги шиддатли синфий кураш ва шафқатсиз конфликтларни бугунги турмушимизга сунъий равишда кўчириб бўлмайди-ку! Шу маънода «Нур борки, соя бор» каби бугунги кун ҳақидаги асар қаҳрамонларидан Корчагинга хос курашчанлик ҳисларини қидириб юришнинг тўғри деб билмайман. Лекин баъзи асарларимизда «кураш майдонида беллашган» қаҳрамонларимиз галабага осонгина эришяпти деган гапга қўшилмоқ керак. Бу бор гап. Зотан, конфликтсизлик назарияси ва бу назария «асосида» яратилган баъзи асарларнинг китобхонлар томонидан «совуқ» қабул қилинганининг бир сабаби ҳам шунда эдики, уларда даврага тушган «полвонлар» чинакамга беллашмасдан турибоқ бир-бирини кўтариб уришади. Шу маънода биз яна ҳаётнинг ўзига мурожаат қилмоғимиз маъқул, ёзувчининг энг катта домласи турмушнинг ўзи бўлмоғи лозим. Турмушда эса кураш, айниқса принципиал масалалардаги конфликтлар, «гоёлар драмаси» осон ҳал бўлмайди, улар гоҳо қирғоқларни емиргувчи тошқин янглиғ инсон ҳаётини агдар-тўнтар қилиб ташлайди.

«Эр бошига иш тушса» романи тўғрисидаги фикрларингизга қўшилмай иложим йўқ. Бу меннинг роман бошидаги илк тажрибам эди, албатта. Али Қушчи образига келсак... ўтмиш, айниқса узоқ ўтмиш бизга ҳаммиша сирли, қандайдир хаёлий, боринги, Сиз айтгандек, романтик бўёқлар шуъласида хиёл бошқача бўлиб кўринадди. Умуман йироқдаги ҳар бир нарса ўзгача туюлиб,

бизни ҳамиша мафтун қилиб, ўзига чорлаб туради. Ахир инсонлар асрлар давомида Ой билан Марсга термилиб, улар томон талпиниб ўтгани, бу планеталарда ҳаёт бўлишини истаб келгани бежиз эмас-ку! Али Қушчи образининг яратилишида шу туйғуларнинг таъсири бўлса ажаб эмас. Сиз айтган романтик бўёқларни мен нафақат Али Қушчи образида, балким Навоий ва Обойга бағишланган, умуман тарихий мавзуда ёзилган асарларнинг деярли ҳаммасида озми-кўпми кўраман. Нормурод Шомуродов тўғрисида фикр юритмайман. Фақат шунини айтишим мумкинки, бу образнинг прототипини турмушда кўп кўрганман. Бир маҳаллар улар менга ҳам «ғалати одамлар» бўлиб туюларди. Кейин ўйлаб қарасам, улар жуда пок, жуда олижаноб, оддий кишилар экан.

ТАНҚИДЧИ. Умуман ижобий қаҳрамон тасвирида романтик жиловларнинг ўрни, роли, даражасига қандай қарайсиз? А. Қодирий ҳақидаги мақолангизда романтик тасвирга қандайдир хушламайроқ қараш сезилди. Бироқ ўзингизнинг аввал яратган асарларингизда, «Муқаддас», «Эр бошига уни тушса» қаҳрамонлари бадий талқинида романтик бўёқ хийла куюқ, ўзингиз эслатганингиздек, «Улугбек хазинаси»да ҳам бу нарса бор. «Диннат»да эса манзара бошқачароқ; қаҳрамонларга муносабатингиз ҳам мураккаброқ. Қаҳрамонни ёқлаш ёки қоралаш эмас — унинг моҳиятини — кучли ва ожиз томонларини кўрсатиш, таҳлил этиш устуни; авваллари Сиз ҳам кўпчилик романтик тасвирга мойил ёзувчилар каби ижобий қаҳрамонлар томонида туриб, ҳар боб билан уларни ҳимоя остига олишга, рақибларини эса қоралашга тушар эдингиз. «Диннат»да эса ижобий қаҳрамонларингизга инсбатан хийла шафқатсиз, бир оз совуққон бўлиб кетгандай кўриндингиз менга. Ҳатто китобхонлардан бирининг: «Суюкли олим, покиза инсон Нормурод ота бошига шу қадар кўп оғир савдолар солиш, уни шу қадар қийноқлардан олиб ўтиш

шартинди, ёзувчининг бу шўрликда қандай қасди бор экан?»— деган таълиқнинг ҳам эшитдим. Яхшиси, бу саволга ўзингиз жавоб берсангиз...

ЁЗУВЧИ. Бу саволларга ҳам юқорнда жавоб бериб ўтдим. Такрорга ҳожат йўқ. Фақат шунини айтмоқчиманки, мен ҳеч қачон А. Қодирий ҳақидаги мақоламда «романтик тасвирга қандайдир... хушламай» қараган эмасман. Эҳтимол, мақоладаги терминларда, ибораларда баъзи чалқалиқлар бўлса бордир, аслида мен чиннакам романтик тасвирга қарши эмасман, сохта, сунъий романтикага қаршман... Мен ўша мақоламда Абдулла Қодирийга чуқур эҳтиромимни изҳор этганман, «Ўтган кунлар» романини солдат вақтида буюм халтамдаги поилар орасига солиб, Гобини чўлларда орқалаб юриб ўқиганимни айтганман. Айни замонда, ҳар қанча олқишласан арзийдиган бу улкан ёзувчимиз асарларида шафқатсиз реалистик тасвир билан бир қаторда гоҳогоҳ кишинини ишонтирмайдиган лавҳалар, эпизодлар, илмий тил билан айтганда, реалистик услубдан жиндай чекинни ҳоллари учрашини ҳам кўрсатиб ўтганманки, бунинг чиннакам романтик тасвирга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Назаримда Сиз, бу асарларда реалистик услубдан ҳеч қандай чекинни йўқ, деган гапга журъат этолмай, мен айтган жузъий камчиликларни «романтик тасвир» ибораси билан изоҳламоқчи бўласиз. Умуман бизнинг адабиётшунослик ва танқидчилигимизга ҳос камчиликлардан бири шундаки, улкан ёзувчилар ҳақида гап кетганда, уларда ҳеч қандай нуқсон йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, деган фикр илгари сурилади. Энг ёмони камини янглиғ гариб бир адиб унча-мунча камчиликларини айтишга журъат этеа, унинг фикрини асосли равишда инкор этиш ўрнига: «Ўзи ким бўптики, фалончига осплади?» деган маънода дўқ-пўписига ўтилади. Тўғри, улўғлар хизмати олдида бизнинг хизматимиз жуда гариблашиб қолади. Лекин шахсан мен масалага бундай ёндашишни нотўғри деб биламан. Маса-

лан, айтайлик, Толстой олдида Бунини ким бўлибди? Лекин Толстой олдида «ҳеч нима бўлмаган» Бунин «Анна Каренина» романи тўғрисида гапириб, «бу, албатта, улуғ роман, лекин агар Толстой уни менга тахрирга берганда мен унинг тўртдан бирини қисқартириб ташилардим, шунда роман янада ярқираб кетарди!» деган фикрни айтишга журъат этган. Бу фикр учун ҳеч бир рус олими уни қоралаган эмас, «Бунини ўзи ким бўптики, Толстойга тош отади?» деб наъра тортиб чиққан эмас. Гап шундаки, ўсишни истаган ёзувчи ўз камчиликларини кўриб бормаса ҳушёрликини қўлдан бериб қўйишни муқаррар бўлганидек, адабиёт ҳам ундаги хато ва нуқсонлар айтиб турилмаса — бу нуқсонлар кимга ва қандай улуғ ёзувчига тааллуқли бўлмасин — ривождан тўхтаб қолишни эҳтимолдан ҳоли эмас. Албатта, биз бу жузъий камчиликларини айтар эканмиз, устоз ёзувчиларимизнинг биринчи бўлиб катта жанрга қўл ургангани ва бу жанрда ҳапузгача биз учун намуна бўладиган улуғ асарлар яратганини, бу асарлар халқимиз томонидан севиб ўқиладиганини эсимиздан чиқармаслигимиз керак. Ва агар мен бу жузъий камчиликларини айтишни лозим кўраётган бўлсам, Бунинг сабаби шундаки, адабиётимизда баъзи улкан ёзувчиларимизга тақлид қилиш ҳолларини кўряпман. Бу тақлид оқибатида ўта китобий ва ўта чучмал асарлар тугиладирким, адабиётимиз бугун реалистик услуб сирларини эгаллаш йўлида катта ҳаракатлар қилаётган бир пайтда бу тақлидий китоблар китобхонлар дидини бузишдан бошқа наф келтирмайди деб ўйлайман. Бизда кўп китобхонларнинг асар қаҳрамонлари бошига мумкин қадар ҳеч бир савдо, ҳеч бир муенбат тушмаслигини исташининг, қаҳрамонлар худди эртаклардагидек мурод-мақсадларига эришишларини исташларининг бир сабаби ҳам шунда бўлса керак. Чунки, гарчи Отабек — Кумуш муҳаббатлари фожиа билан тугаса ҳам (буюк ёзувчимизнинг улуғлиги ҳам шунда,

яъни ҳаёт ҳақиқатига тўла риоя қилганлигидадир), юқорида айтиб ўтилган тақлидий асарларда энг драматик тақдирлар ҳам, эртаққа ўрганган китобхонлар қувончига қувонч қўшиб, сип-силлиққина якунланади.

ТАНҚИДЧИ. Аввало ёзувчининг ёзувчи ҳақидаги мулоҳазаларига бир оз эҳтиётроқ бўлиб ёндашиш керак. Ёзувчи адабий асарга баҳо бераётганда, хоҳлайдими-йўқми, кўпинча ўз тажрибалари, ўзи учун кашф этган эстетик принциплар, ўз «адабий қонунилари» асосида иш кўради. Улуғ Толстой улуғ Шекспирни инкор этган, инкор этибгина қолмай, ўз фикрini кенг асослашга ҳаракат қилган. Бунда Толстой ҳақ эмаслиги тамоман аён. Айни пайтда, бунинг учун олимлар Толстойни кескин қораламайдилар ҳам, чунки Толстой Шекспир реализмига ўз реалистик принциплари нуқтан назаридан баҳо беради, шу баҳо ёрдамида биз Толстой реализмининг моҳиятини чуқурроқ англаб оламиз. Бунининг «Анна Каренина» ҳақидаги танқидий мулоҳазаларини ҳам шу тарзда изоҳлаш керак. Бунинг асло ҳақ эмас, «Анна Каренина» композицион-поэтик жиҳатдан мукамал, етук асар экани фанда аляқақачон исботланган.

Лекин Сиз бир жиҳатдан ҳақсиз — «Анна Каренина» тўғрисидаги фикри учун Бунининг юзига қоракуя чап-лаш шарт эмас.

Абдулла Қодирий ҳақидаги мулоҳазаларга келсак, улкан адиб романларидаги романтик жиллар, Сиз айтгандай, гоҳо учраб қоладиган «кишини ишонтирмайдиган лавҳалар, эпизодлар», «реалистик услубдан чекиниш ҳоллари», менимча, реалистик прозанинг ўша даврдаги ҳолати, тараққиёти даражаси, ўша давр китобхонининг диди, завқи билан боғлиқ ҳолда олиб қараладиган бўлса, зарурий, табиий, қонуний бир ҳолдир. Бунинг сабабини ўз вақтида ёзувчининг ўзи жуда равшан ва лўнда қилиб изоҳлаб берган... «Ўтган кунлар» яратилгандан кейинги ярим асрдан ошиқроқ муддат да-

вомида ўзбек насри жуда бой реалистик тажриба тўлади. Ҳозирги кунда ана шу тажрибаларнинг чўққисида турган адибгина адабиётни, бинобарин, китобхонни олдинга етаклаши мумкин. Афсуски, Сизин ташвишга солаётган ҳолат—бор нарса, айрим қаламкашларимиз Абдулла Қодирий сингари адиблар ижодидаги ўз даври учун табиий, зарурий бўлган, аммо реализмнинг бугунги даражаси нуқтан назаридан қараганда ожизроқ туюладиган ўринларга, юмшоқроқ қилиб айтганда, эргашаётирлар...

Чамамда бир оз «мавзудан» четга чиқиб кетдик шекилли. Роман табиати масаласига қайтайлик. Роман ўз табиати билан кўп планли жанр, унда бир эмас, бир неча сюжет йўналишлари, бир эмас, бир неча қаҳрамонлар тақдирини ёндош ҳолда келаверини мумкин. Лекин бу жанрнинг энг нодир намуналарига назар ташласак, ҳаммаша асар марказида бир ёки икки персонаж тақдирини турганлигини /хусусан бир китобдан иборат романларда/ кўраимиз, қолган сюжет йўналишлари асосий воқеага бўйсувган бўлади. Менинг назаримда сўнгги йиллар романчилигида асоссиз равишда шу традициядан чекиниш ҳоллари юз берапти. Бунини биз қисса ва новеллалардан иборат роман хусусияти деб атаймизми, ижодий-услубий изланиш, роман поэтикасининг янгилашга уруниш деб атаймизми, бари бир, бу ҳодиса оқибат-натияжада романга хос тафаккур тарзидан чекинишга олиб келяпти. Табиийки, ёзувчи бир асарда бир эмас, бир неча персонаж тақдирини билан бирдек банд бўлгани учун уларнинг ҳар бирини роман қаҳрамони даражасига етказиб, атрофлича таҳлил этини қийин. Яна бир масала: яратилаётган талайгина романларда бош қаҳрамон роман юқини кўтаришга қодир бўлмагани учун ёзувчи уни бамисоли *воситачи қаҳрамон тарзида* беради; яъни бу тур қаҳрамонни ҳаётнинг хилма-хил жабҳаларига олиб киради, турмушининг турли-туман чигалликларига дуч қилади; бу усулни умуман инкор

этиб бўлмаса-да, ҳар ҳолда унда қандайдир иллюстра-
тивлик аломатлари бор; бош қаҳрамон асарда гуё ма-
салаларни регистрация қилиш учун ҳаракат қилаётган-
дек туюлади /«Нур борки, соя бор»даги Шерзод, «Ол-
мос камар»даги Аброр образлари қисман шундай/.
Агар бош қаҳрамон тақдир мазмунан бой, романбоп
драмаларга мўл-кўл бўлса, бу хил иллюстративликка
ҳожат қолмас эди.

ЕЗУВЧИ. Бош қаҳрамон ва унинг асардаги ўрни
тўғрисидаги гапларингизга бус-бутун қўшиламан. Ал-
батта, асардаги барча иштирокчилар тақдир бош қаҳ-
рамон тақдир билан чамбарчас боғланиб кетиши шарт.
Адабиётнинг энг юксак намуналарида шу йўлдан борил-
ган. Шунинг учун ҳам бош қаҳрамонга юкланадиган юк
жуда залворли бўлмоғи керак. Бу гаплар ҳам охир-
оқибат маҳорат масалаларига бориб боғланадими, не
чора, уни эгаллаш жуда мушкул экан!

ТАНҚИДЧИ. Инсон шахсига хилма-хил томондан
ёндашиш, уни мураккаблиги, эдидиялари, кучли ва
оғир томонлари билан кўрсатишга интилиш — ҳозирги
адабий жараённинг характерли хусусиятларидан. Бу
адабиётда, насримизда реализмнинг чуқурлашиб бора-
ётганлигини тасдиқлайдиган муҳим бир факт. Модом-
ки, адабиёт инсоншунослик экан, ахир у инсонни,
унинг маънавиятини ҳар жиҳатдан тадқиқ, таҳлил этиб
бериши, одамлар, уларнинг бисоти ҳақидаги тасавури-
мизни бойитиши, чуқурлаштириши лозим. Бу жиҳатдан
роман беқиёс имкониятларга эга. Айтайлик, «Диёнат»-
даги Отақўзи бир қарашда олдиндан таниш одамга
ўхшайди, кўнчиликлари драма ва насрий асарларда қаламга
олинган — аввал хизмат кўрсатган, сўнг ҳаддидан ошиб
кетган колхоз раислари образини, чунончи «Навбахор»-
даги Дадавой ака, «Синчалак»даги Қаландаровни эс-
латади. Романи синчиклаб ўқигач, шу нарса аён бў-
ладики, ҳали бу тур раҳбар ходимлар ҳақида айтилмаган
гаплар, кашф этилмаган сирлар кўп экан. Энг му-

ҳими, Отақўзи шахсиятига, маънавиятига ғоят хилма-хил томондан ёндашгансиз, у ҳақда ҳукм чиқаришга шо-шилмайсиз, характернинг хилма-хил қирраларини кенг кўламда таҳлил этасиз, унинг тақдирдаги драматик, ҳатто фожиавий ўринларни батафсил очиб берасиз, уни фожиага мубтало этган омиллар устида кенг баҳс-мулоҳаза юритасиз. Отақўзи образи адабиётдаги ўх-шашликлар деб аталган масала моҳиятини тушуниб олиш, тушунтириб бериш жиҳатидан ҳам ибратли... Ҳар ҳолда «Синчалак»дек етук асардан кейин Қаландаров хилидаги образга мурожаат этиш Сиз учун осон кечма-ган бўлса керак? Шундай ижодий мусобақа олдинги романнингиз «Улуғбек хазинаси»да ҳам кўринган эди. М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедиясидан кейин Улуғбек ҳақида ёзиш, у ҳақда янги гап айтиш осон эмаслиги ҳаммага аён...

ЕЗУВЧИ. Яна такрорлайман. Мен ўз асарларим тўғрисида фикр юритишни истамас эдим. Фақат шуни айтишим мумкинки, Дадавоӣ ака ва Қаландаров каби раислардан кейин бизнинг баъзи асарларимиздаги раис-лар «Муштум» журналида суратлари чиқадиган раис-ларни эслатарди. Яъни битта бўёқ, қора бўёқ билан чизиларди. Ҳолбуки битта тугил, бир печа бўёқ билан ҳам ҳаёт ва табнатнинг ҳақиқий манзарасини яратиб бўлмайди. Бу ҳаммага маълум ҳақиқат. Лекин биз бу ҳақиқатни аксар ҳолларда эсдан чиқариб қўямиз. «Диёнат» романи эълон қилингандан кейин кўп китоб-хонлардан: «Отақўзининг прототипи борми? Бу образ «Фарзандлар бурчи» этюдларидаги раислардан олtingан эмасми?» деган маънода хатлар олдим. Пайтдан фой-даланиб шу саволларга жавоб бериб ўтмоқчиман: йўқ. Отақўзи битта-иккита одамга қараб чизилган образ эмас. Уни меннинг кўп йиллик кузатишларим, ҳаёт ҳодисалари тўғрисидаги кўп йиллик ўйларим маҳсули дейиш мумкин. Умуман мен сўнгги йилларда ёзувчи ва санъаткор учун ҳаётни чуқур билиш, уни ҳаракатга

келтирувчи ички қонунларни, зиддиятларни, турмуш ўзи илгари сураётган муаммоларни яхши билиш нақадар муҳим эканини яна бир марта англадим. Чунки агар, Сиз айтгандек, сўнгги романимда жон бўлса, романинг бош қаҳрамонлари Отақўзи билан Нормурод Шомуродов тақдирда китобхонни салгина бўлса-да ҳаяжонга солувчи бир нима бўлса, бунинг ҳаммаси сўнгги йилларда қилган кўп сафарларим, одамлар билан, шу жумладан партия ва хўжалик раҳбарлари билан бўлган мулоқотларим, «ётиб гаплашганда» олган таассуротларим мевасидир. Отақўзи билан Қаландаров образига келсак, мен бу икки образни бир-биридан анча йироқ бўлган икки давр кишиси, бир-бирига унча ўхшамаган икки зиддият маҳсули деб ўйлайман. Масала шундаки, ҳозир турмушда Қаландаровдан ўн баробар кучли, продали, уддабуро раҳбарлар етишиб чиққан (бу ерда гап Қаландаров образининг бадний кўлами тўғрисида эмас, ҳаёт «яратган» одамлар тўғрисида кетяпти!). Бу раҳбарлар ҳал қилаётган масалалар, амалга ошираётган ишлар ҳам эллигинчи йилларнинг охирида, яъни қаландаровлар қилиши мумкин бўлган ишлардан ўн баробар каттадир. Бу деган сўз, ички зиддиятлар кўлами ва бу зиддиятларнинг моҳияти ва қонуниятлари ҳам тамом ўзгармоғи шарт деган сўздир (қарама-қаршиликсиз тараққиёт йўқ, деган марксистик назарияни унутмайман!). Демак, турмушнинг ўзига мурожаат қилган ёзувчи илгари ёзилган асарларни, илгари яратилган образларни ҳеч қачон такрорламайдди ва такрорлаши мумкин ҳам эмас. «Улуғбек хазинаси» тўғрисида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Ундай ташқари, битта тарихий сиймо тўғрисида ўнлаб асарлар яратини мумкинки, бундай ҳоллар адабиёт тарихида жудала кўп учрайди. Мен битта мавзуда ёзилган «Хамса»лар, «Кавказ асарлари»ни эсламай қўя қолай, «Навоий» тўғрисида ёзилган ажойиб роман билан ажойиб драма ва кинофильмнинг ўзинёқ менинг фикримни тўла тасдиқ-

лайди. Албатта, бирор тарихий сиймога «кейин мурожаат» қилган ёзувчи бу сиймо тўғрисида ўзидан олдин ёзган санъаткор йўлидан бормаслиги, бу ишда ўзгача йўл қидириши керак. Акс ҳолда унинг асарин аввал яратилган асарнинг баайни такрорин бўл қолиши мумкин, холос.

ТАНҚИДЧИ. Турмушни чуқур билиш ижодий оригиналликнинг гарови экани ҳақидаги фикрингизга қўшилган ҳолда, бунга эришишнинг бошқа жуда кўп факторлари ҳам борлигини таъкидламоқчиман. Чунончи, санъатнинг энг муҳим вазифаси, Л. Толстой айтмоқчи, инсон қалбини ҳақидаги ҳақиқатни айтиш, ифодалаш. Шундай экан, ёзувчи инсон қалбига чуқурроқ кириб борса, ижодий оригиналлик учун йўл очилаверса керак. Чунончи, Улуғбек ҳам, Отақўзи ҳам сиртдан қараганда мавжуд образларга ўхшайди, ammo уларнинг қалбини, маънавияти тасвири, таҳлили аввалги образларни асло такрорламайди. Яна бир қиёс. «Эр бошига иш тушса» романида адашган, алданган аёл Барно образин бор. «Диёнат»даги Фазилат илк бор ёдимга ўша Барнони туширди. Унинг тақдирин, энг муҳимин, қалб тадқиқин билан танишгач, бу аёл тамоман бошқа бир олам эканига ишонч ҳосил қилдим.

ЁЗУВЧИ. Албатта, адабиётнинг бош вазифасин инсон қалбини тасвирлаш, Чернишевский айтмоқчи, инсон рўҳининг диалектикасинин ифодалаб беришдир. Лекин бу «иш» жуда катта истеъдоддин талаб қиладики, бу истеъдод ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди. Шу билан ҳам ёзувчилик касбин бетиним меҳнат ва изланишларин тақозо этади. Энг муҳимин, ёзувчи ўз қаҳрамонларининг қалб торларинин чертишинин истаса, у авваламбор ўзин билган одамлар, ўзин бошидан кечирган воқеалар тўғрисида ёзини керак. Мен, масалан, Барнони жуда яхши танийман. Бу аёл, яъни Барно образинин яратингга асос бўлган аёл ҳамон ҳаёт. Фазилат эса... Фазилат воқеасинин менга шифо истаб касалхонага тушганимда бир кекса коммунист гапириб берган. Мен бу ҳикояни фақат кўчирдим,

кўчириб, бошқа тақдирларга «боғлаб» юбордим, холос. Улуғбек эса... Улуғбек ҳам тарихий ҳужжатларни ўрганиш давомида, беш юз йил наридаги фожиали воқеалар гирдобига «шўнғиган» кезларимда менга ўз отам, ўз оғамдай яқин бўлиб қолди, унинг ўйлари менинг ўйларимга, дардлари менинг дардларимга айланиб кетди. Бошқача бўлиши мумкин эмас ҳам эди, албатта.

ТАНҚИДЧИ. Аминманки, Фазилат ҳақидаги ҳикояни асарга шунчаки кўчириб қўя қолганингиз йўқ. Ўзганинг бошидан ўтган ҳаяжонли, қизиқ воқеаларни лаб-даҳани бор ҳар қандай одам ҳам бошқа бировга гапириб бера олиши мумкин. Аммо унинг қалбини, қалбидаги жараёнларини фақат ёзувчи — санъаткоргина кўра билиши ва қайта гавдалантира олиши мумкин...

Одил ака, суҳбатимиздан маълум бўляптики, бу ерда тилга олинган роман табиати, қолаверса бадиятга онд талай масалалар шунчаки назарий муаммолар бўлиб қолмай, улар бевосита адабий тажрибанинг ўзи тақозо этаётган жумбоқлардир. Роман жанрининг тақдири кўп жиҳатдан шу жумбоқларни ҳам назарий — илмий, ҳам амалий жиҳатдан тўғри ҳал этилишига боғлиқ.

ҲАРАКАТДАГИ ЭСТЕТИКА ✓

(*Ёзувчи Пириллаул Қодиров билан суҳбат*)

ТАНҚИДЧИ. КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадний танқидчилик ҳақида» қабул қилган қарори эълон этилганидан буён беш йил ўтди. Вақт ўтган сари бу қарорнинг қиммати тобора яққолроқ кўриняпти. Ҳақиқатан ҳам тарихий ҳужжат адабий-бадний тафаккур тараққиётига янги тўлқин бахш этди. Аввало адабий-танқидий асарларни нашр этиш анча яхшиланди, авваллари ҳеч қачон беш йиллик муддат давомида бу қадар кўп танқидий асарлар босилмаган эди. Танқидий асарларнинг мавзу-муаммолари доираси ҳам кенгайди, адабий асарларга, ҳодисаларга хилма-хил томондан ёндашиш, адабий жараёни комплекс тарзда таҳлил этишга интилиш кучайди; энг муҳими танқид бу йилларда, В. Г. Белинский ибораси билан айтганда, «ҳаракатдаги эстетика» эканини амалда яна бир бор исбот этди; танқидчиларимиз маънавий ҳаёт ва адабиётининг энг долзарб, мураккаб проблемаларини ҳал этишга дадил интиладиган бўлиб қолдилар.

Шахсан мен адабий танқид фақат адабиёт учун эмас, умуман, маънавий ҳаёт учун зарур эканини қарордан кейин яна ҳам чуқурроқ ҳис этдим. Қаранг, ҳозир бирор диққатга сазовор асар пайдо бўлиши билан, бу ҳақда танқидчилар нима дер экан, дея ёзувчилар ҳам, китобхошлар ҳам интизорлик билан жавоб кутадиган бўлиб қолган.

ЕЗУВЧИ. Танқид ҳақидаги қарорнинг моҳияти хусусида фикр юритишдан аввал «лирик чекиниш» қилсак, тарихни эсга олсак.

Альпинист ҳали забт этилмаган баланд чўққига чиқиб бораётганда унга қалб кучи ва жисмоний салоҳиятдан ташқари жуда катта ақл, фаросат ва зийраклик ҳам керак. Агар альпинист тик қоя бўйлаб кўтарилаётганда ҳар бир қадамни қанчалик тўғри қўяётганини аниқ билмаса, ички бир ҳакам унинг ҳаракатларини ўз вақтида таҳлил қилиб, адолатли баҳолаб турмаса, эришмаган хато унинг бутун меҳнатларини йўққа чиқариши ва аввал эришилган юксаклик қўлдан кетиши мумкин.

Менимча, бадний адабиёт янги чўққиларни забт этаётганда мана шу фаросати зўр, зийрак ички ҳакамнинг вазифасини адабий танқид бажариб туради. Бадний адабиётдаги кўтарилиш ҳамиша адабий танқиддаги юксалиш билан қўшилиб боради. Адабиёт тарихидаги инқироз даврлари эса адабий танқиднинг ҳам нечоғли орқага кетганини кўрсатиб туради.

Ўзбек классик адабиётида Навоий, Бобир ва Машраблардан кейин Оғаҳий, Муқимий ва Фурқатларгача бўлган бутун-бутун асрларда адабий танқид узоқ-узоқ пинакка кетгани, бадний адабиёт эса ўзанини йўқотган дарёдек бўлиниб-сочилиб, гоҳ уёққа, гоҳ буёққа юз тутиб, яхши ривожлана олмай қолгани тарихдан маълум. Бунинг кўп сабабларидан бири шуки, ўша даврларнинг адабий танқиди Навоий ва Бобир эришган улкан бадний ютуқларнинг мағзини чақиб, кейинги адабий авлодлар қўлига эстафета тарзида тутқазмаган.

ТАНҚИДЧИ. Айни пайтда бунга рус ва жаҳон адабиёти тарихида ибратли мисоллар кўп...

ЕЗУВЧИ. Адабиёт авлоддан-авлодга ўтганда аввал эришган юксалишларни йўқотиб қўймаслиги учун адабий танқид унга жонқуяр ва доно бир ички ҳакам бўлиб хизмат қилса, бунинг қанчалик катта самара беришини

XIX аср тажрибаси — рус классик адабиёти кўрсатиб турибди.

А. С. Пушкин ва М. Ю. Лермонтов ижодлари билан бошланган улкан кўтарилиш улардан сўнг Н. В. Гоголь, И. С. Тургенев, Ф. М. Достоевский ижодларида тўхтовсиз давом этгани ва Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, М. Горький ижодларида энг баланд чўққиларга чиққани жаҳон адабиёти тарихида кам учрайдиган ажойиб бир ҳодиса бўлди. Лекин шу улуғ ҳодисани В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернышевский каби танқидчиларнинг ижодлари ва фаолиятларисиз тасаввур этиб бўладими? Йўқ, чунки бу танқидчилар улкан ёзувчиларнинг асарларини бениҳоя ўткир фаҳм-фаросат ва дид билан таҳлил қилиб, адабиёт учун шундай жонкуяр, адолатли ҳакамлар вазифасини ўтадиларки, уларнинг ёрдамида аввалги улуғ авлодларнинг ютуқларини кейинги авлод ёзувчилари бениҳоя тез ва чуқур ўзлаштирдилар. Белинскийдай буюк танқидчилар Пушкиндай улуғ ёзувчилар эришган ҳамма ютуқларнинг маъзини чақиб, кейинги авлоднинг улкан истеъдодларига гўё эстафета тарзида қолдирдилар. Ниҳоят, бу эстафетани Лев Толстойдай даҳолар мисли кўрилмаган юксакликларга олиб чиқдилар.

Мана шу фактларнинг ҳаммаси — бадний адабиётни ривожлантиришда адабий танқид қанчалик катта иш кўрсатиши мумкинлигини айтиб турибди. Партиямиз Марказий Комитетининг бундан беш йил олдин қабул қилган қарори ҳам — адабий-бадний танқидни кўтариш йўли билан бутун адабиёт ва санъатимизни тезроқ юксалтиришга қаратилгандир. Адабиёт тарихи учун беш йил — унча катта давр эмас. Лекин бу даврда адабий танқид аввалги даврларга нисбатан хийла активлашгани, унинг адабий жараёнга таъсири сезиларли даражада ошгани ҳаммамизга аён. К. Маркснинг «Шоирлар меҳрибончилигига муҳтождирлар» деган ҳикматли гапини танқидчиларга нисбатан ҳам қўллаш

мумкин. Партиямизнинг ғамхўрлиги ва яратиб берган янги имкониятлари танқидчиларимизнинг кўнглини ўстиряпти, ўз ишига ишончини оширяпти, савия ва маҳоратини янада баланд кўтаришга ёрдам беряпти.

ТАНҚИДЧИ. Қарор муносабати билан танқидчилик предмети, назария ва методологияси, принцип ва вазибалари, танқидчи истеъдоди, унинг адабиёт, китобхон олдидаги бурчи ҳақида кенг фикр алмашувлар бўлди, бу ҳақдаги баҳс давом этяпти. Танқид ҳақидаги баҳсни, менимча, танқидчи истеъдоди масаласидан бошлаш керак, чунки мунозараларда айрим ўртоқлар танқидчилик ҳунарини ўта сирли, ваҳимали қилиб кўрсатадилар, чинакам танқидчинини улар қандайдир қомусий билим эгаси, хилма-хил ижодий хислатларни ўзида жамлаган гайриоддий бир шахс сифатида тасаввур этадилар. Ёки, аксинча, баъзи ўртоқлар танқидчилик истеъдодига менсимайроқ қарайдилар, танқидчи бу шунчаки ўқинишли китобхон, деб атайдилар.

ЁЗУВЧИ. Йилгирманчи асрнинг жуда кўп улуг кашфиётлари фанларининг бир-бирига чатишган жойларида юз беряпти. Биология билан кимё чегарасида, улар гўё бир-бири билан чатишиб, биохимия деган улкан бир фанин юзага келтирди. Бионика фанида, хусусан, физиканинг кимё ва бошқа фанлар билан чатишган жойларида қилинган катта илмий кашфиётлар қишини ҳайратга солади. Бу ўрнида умуман инсон фаолиятининг зўр бир қонуниятини ўзини кўрсатади. Маълумки, энг яхши мева навлари, энг яхши гуллар пайвандлаш натижасида ва турли навлардаги фазилатларни бир навга йиғиб, синтез қилиш оқибатида пайдо бўлади.

Менинг тасаввуримча, адабий танқид ҳам фан билан бадний ижоднинг чегарасида, улар бир-бирига пайванд бўлиб чатишган ва ҳар икки соҳанинг фазилатлари бирлашиб синтезга айланган жойда юзага келади. Шунинг учун баркамол адабий танқид фан ва бадний ижоднинг кучга тўлган юксак босқичларидагина шаклланади.

В. Г. Белинский туғма танқидчилик истеъдодининг ёзувчилик ёки олимлик истеъдодига нисбатан хийла кам учрашини айтган эди. Чунки бир соҳанинг талабига жавоб беришдан кўра ҳам фаннинг, ҳам адабиётнинг талабига жавоб бериш қийинроқ.

ТАНҚИДЧИ. Демак, Сизнингча ҳам, адабий танқидчиликнинг ўзига хослиги бу соҳа соҳибни учун фавқулодда иқтидор, истеъдодни талаб этади. Адабиёт тарихида истеъдодли ёзувчиларга қараганда истеъдодли танқидчилар ниҳоятда кам эканлиги ҳам шундан бўлса керак.

Яна бир жумбоққа эътиборингизни тортмоқчи эдим. Матбуотда адабий танқид билан адабиётшунослик орасидаги тафовутларни аниқлашга интилишлар бўлди.

ЁЗУВЧИ. Тўғри, бизда адабиётшунослик фани билан адабий танқидни бошқа-бошқа соҳа деб ҳисоблайдиганлар бор. Бу икки соҳа орасида маълум фарқлар йўқ эмас. Лекин асл эътибори билан чинакам танқидий асарда илмий аниқлик ва терапик бўлади, ҳақиқий адабиётшуносликнинг иши эса танқидчиликнинг вазифасини ҳам бажаради.

Боя сиз тилга олган «танқидчи ўқимшли китобхон» деган фикрга келганда шунини айтишим керак. Бу сизга танқидчилик истеъдодига нисбатан менсимай қараши бўлиб туюлаётир. Мен эса бу фикрни бошқачароқ маънода тушунаман. Танқидчи — жуда доно ўқувчи — китобхон ҳам бўла билиши керак. Агар у янги бадиий асарни ўқиётганда фақатгина ўзининг танқидчилик вазифасини ўйлайверса, унинг янги асарга ҳолисанилликка ёндашиши ва мукамал таассурот олиши қийин бўлиб қолади. Биз биламизки, ҳолис китобхон асарни ўқиётганда, уни ёзувчи билан бирга ижод ҳам қилади. Шунинг учун оддий ҳарфлар билан тўлган оддий китоб саҳифаларида жонли одамлар, ғаройиб воқеалар гавдаланади. Ёзувчи сатр замирига сиғдирган жуда кўп маъноларни китобхон ўз фаҳм-фаросати ёрдамида кашф этади ва бу унга

завқ бағишлайдн. Ёзувчи эзмалик қилмасдан қисқа ва лўнда шаклда чизган тасвирларнинг кўпгина тафсилотларига китобхон ўз ҳаётини тажрибасидан келиб чиқиб қўшимча қилади... Хуллас, ҳақиқий китобхоннинг асар ўқиши — бу асарни қайта ижод этиш даражасига етади.

Танқидчи ҳам янги асарни ўқиш пайтида доно бир китобхонга айланиб, ундан мумкин қадар тўлиқ ва холис таассурот олиши, ўқиётган асарини китобхонлик шуури билан фикран қайта яратиб чиқиши керак. Шундан кейинги босқичда китобхон эплай олмайдиган ишни бажариши — асардаги гоъвий-бадий маъноларнинг маъзини илмий-танқидий тафаккур ёрдамида чақиб бериши керак. Лекин бу босқичда танқидчига олимлик иқтидоридан танқари ёзувчилик қобилияти ҳам жуда керак — чунки у ўз танқидий асарини одамлар қизиқиб ўқийдиган ёрқин шаклга солиб ёзиши керак. Демак, танқидчи ҳам бир доно китобхоннинг беғараз, холис кўзи билан кўриши, истисодли олимнинг тирак илмий мантиқи билан таҳлил қилиши, сўнг бу таҳлилни санъаткорлик иқтидори билан қоғозга тушира билиши керак. Бунчалик кўп томонлама салоҳиятни бир жойдан топиш чиндан ҳам осон эмас.

ТАНҚИДЧИ. Модомки шундай экан, танқидчилик иқтидорига эга ёшларни саралаш, тарбиялаш жуда муҳим иш.

Танқидчилик ҳақидаги қарорда малакали кадрлар етиштириши борасидаги камчиликлар очиб ташланган, бу ишни яхшилаш учун маълум тадбирлар белгиланган, университетлар ва гумаштар олий ўқув юртлари зиммасига катта вазифалар юкланган эди. КПСС Марказий Комитетининг 1976 йил октябрида «Ижодкор ёшлар билан ишлаш тўғрисида» чиқарган қароридаги: «Ёш санъаткорлар билан олиб бориладиган жамини иш уларга сезгирлик, ҳурмат билан қарашни талабчанлик ва принципиаллик билан бирга қўшиб олиб боришга асосланиши лозим... Ёшларнинг муаммолари ва эҳтиёжлари-

ни ўрганиш, уларнинг ўз қобилиятларини рўёбга чиқаришларига ёрдам бериш, талафларини ижодий жиҳатдан истиқболли йўлда камол топтириш лозим»,— деган сўзлар ёш танқидчилар тарбиясига ҳам бевосита дахлдор.

ЕЗУВЧИ. 1976 йили «Литературное обозрение» саҳифаларида бўлиб ўтган «Танқидчини қандай тайёрлаш керак» мавзудаги мунозара шунини кўрсатдики, танқидчи кадрлар билан ишлаш ҳозирча партия қўяётган талаблар даражасида эмас. Хусусан, менга шу мунозарада илгари сурилган истеъдодлар билан мустақил иш олиб бориш хусусидаги мулоҳазалар, Озод Шарафиддинов мақоласида илгари сурилган конкрет таклифлар маъқул тушди.

ТАНҚИДЧИ. Бошқа олий ўқув юр்தларини билмайман-у, кейинги йиғирма йил ичида Тошкент Давлат университетига ўқиб танқидчилик майдонига йўлланма олган истеъдодлар «тарихи»дан қисман хабардорман. Иброҳим Ғафуров, Норбой Худойберганов, Анқобой Қулжонов, Азим Раҳимов, Абдугафир Расулов, Меҳли Сафаров, Маҳкам Маҳмулов, Бахтиёр Назаров, Бегали Қосимов, Санжар Содиқ каби ўнлаб истеъдодларни илк бор ҳурматли устозлари Лазиз Қаюмов, Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддиновлар кашф этган эдилар.

Устозларнинг ёнлар билан ишлашдаги бир тажрибаси мени беҳад қувонтиради. Сир эмас, шундай устозлар ҳам борки, улар шоғирдларини нуқул «ўзларига тортишлари»ни, чизиб берган чизиқларидан юришларини истайдилар; бизнинг устозларимиз эса илк танишувдан бошлаб шоғирдларининг ҳар бир хатти-ҳаракатига кўз-қулоқ бўлиб турадилар, айни пайтда уларни, худди бургут боласини парвозга ўргатганидаги каби, ўз ихтиёрларига қўйиб берадилар. Ҳамиша мустақил фикрлашга, баҳслашишга, ҳатто ўзлари билан тортишишга даъват этадилар.

ЕЗУВЧИ. Устоз фикрини ўйламай-нетмай маъқул-

лайверадиган шогирд чинакам шогирд эмас, бу билан фан олға бормайди, устоз айтмаган гапни айтган, унинг ишини лоақал бир қадам илгари силжитган истеъдод эгасигина чинакам шогирд деган номга муносиб... «Устозига тортган танқидчи» фаидаги оддийгина хушомадгўй дастёр бўлиб қолаверади.

ТАНҚИДЧИ. Шоир Андрей Вознесенский «Литературная газета»да босилган «Илҳом машаққатлари» мақоласида: «Талантлар авлод-авлод бўлиб етишади», дейди. Чинакам истеъдод эгалари бир-биридан қанчалик фарқ қилишларига қарамай, уларда маъълум бир авлодни бир-бирига яқинлаштирадиган хислатлар ҳам мавжуд. Воҳид Зоҳидов, Иззат Султонов, Ҳомил Ёқубов каби устозларимиз ҳар бири ўзинча бир дунё, аини пайтда уларнинг адабий манфаатлари, салоҳияти ва таҳлил принципларида қандайдир муштараклик мавжуд. Л. Қаюмов, М. Қўшжонов, О. Шарафиддинов ва улардан кейинги авлод ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин.

ЕЗУВЧИ. Дарҳақиқат танқидчиликда ҳам авлод кетидан авлод етишиб келяпти. Бир авлод бошлаган яхши ишни кейинги авлод янада баланд босқичга кўтаряпти. Ҳамза ижодини атрофлича ўрганиш ва адолатли баҳолашда Юсуф Султондан сўнг Лазиз Қаюмовнинг қилган катта ишларини эсланг. Ёки А. Қодирий ва Ойбек асарларини ҳассослик билан таҳлил қилишда М. Қўшжоновнинг И. Султон ва Ҳ. Ёқубовдан сўнг олға қараб қўйган йирик қадамларини мисолга олинг.

ТАНҚИДЧИ. Худди шунингдек, И. Гафуровнинг М. Шайхзода, Миртемир, Ҳ. Ғулом ҳақидаги мақоалари, П. Шермухамедовнинг ўзбек болалар адабиётига доир ишлари танқидчиликда олға ташланган қадам, ёш авлодининг янги сўзи бўлди.

Менимча, 70- йиллар танқидчилигида янги ўзига хос авлод туғилиб келяпти. Бир-икки мақоласи билан ярқ этиб кўзга ташланган Муҳаммадали Қўшмоқов, Абдулла Матёқубов, Абдулла Шер, Аҳмад Аъзамов, Нурму-

ҳаммад Холлиев, Сулаймон Раҳмонларни назарда тут-
ялман. Булар биринчи навбатда ўз тенгдошлари ижо-
дини, уларнинг руҳиятини, дардини ниҳоятда наздик ҳис
этадилар. Очиги, 70-йилларда адабиётга кириб келган
ёшлар шеъриятини улар тажрибали танқидчилардан
кўра нафисроқ таҳлил этапти.

ЁЗУВЧИ. Ҳақиқий танқидчи фақат ўзидан олдин ўт-
ган ва классик деб тан олинган ёзувчилар ижодигагина
эмас, ўзи билан тенгдош ёхуд ўзидан кейин адабиётга
кириб келган ёш истеъодларга нисбатан ҳам жонкуяр
бир ҳакам бўлиши керак. Эркин Воҳидов ва Абдулла
Орипов шеърӣ истеъодларига матбуотда илк бор муно-
сиб баҳо берган ва уларнинг дастлабки асарларига оқ
йўл тилаб, кенг жамоатчиликка танитган танқидчи Озод
Шарафиддинов биз айтган жонкуяр ҳакамлик ва истеъ-
одшunosликнинг яхши намунасини кўрсатди.

Мен шу фактлардан келиб чиқиб айтмоқчиманки, ҳо-
зир адабий ҳаракатда иштирок этаётган ёш танқидчи-
лар ўз тенгдошлари ҳақида яхшироқ ёзишлари мумкин
деган фикр унчалик тўғри эмас. Қим билсин, эҳтимол,
ҳозирги ёш танқидий истеъодлар орасида Ойбекни ёки
Ғафур Ғулум ижодини биздан ҳам тирайроқ ҳис қилади-
ганлари, биздан ҳам ёрқинроқ, таъсирлироқ шаклда
очиб берадиганлари бордир? Ёзувчилик истеъодлари
турлича бўлганидек, танқидчилик истеъодлари ҳам
жуда хилма-хил. Бу истеъодлар қайси соҳада, қайси
жабрда ўз имкониятини тўлиқ юзага чиқара олса, ўша
соҳани, ўша жанрни беҳато топсин, биз бу ишда қўли-
миздан келган ёрдамни аямайлик.

ТАНҚИДЧИ. Адабий асар, адабий ҳодиса кейинги
авлодлар томонидан ҳам қайта-қайта баҳоланади, ав-
валги авлод айтмаган гапини кейингиси айтади. Бироқ,
менимча, ёзувчининг ўз замондош танқидчиси, кўн-
глини яқиндан билган, кўнглидагиларини бевосита ҳис
этган одам томонидан берган баҳоси бебаҳо. «Евгений
Онегин», «Момақалдироқ», «Обломов», «Арафа» каби

асарлар ҳақида турли даврларда яратилган юзлаб тадқиқотлар бор, ammo уларнинг ҳеч бирида В. Белинский, Н. Добролюбов мақолаларидаги каби ҳиссиётни толиб бўлмайди. Мен аминманки, М. Қўшжонов Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор билан кўп йиллар ҳамфикр, ҳамсуҳбат бўлмаганида, уларнинг шахсиятини яқиндан билмаганида, эҳтимол, улар ҳақидаги тадқиқотлари бу қадар чуқур, нафис ва самимий чиқмас эди.

ЁЗУВЧИ. Шундайку-я, лекин адабий асарни, адабий ҳодисани одилона баҳолаш учун бир оз дистанция ҳам керак. Меҳр кўзда, деган гап бор, одамнинг юзи иссиқ, кўз кўзга тушиб турганда ҳақ гапни айтишга баъзан истиҳола қиласан киши. Ўзингиз биласиз, асарнинг кам-кўстларини кўра-била туриб, юз-хотир қилиб, ҳар хил андишалар билан кўнгилдаги гапларни авторга айтолмай юрадиган танқидчилар ҳам бор.

ТАНҚИДЧИ. Танқидчиликдаги юз-хотир самимиятга путур етказадди. Самимиятни қўлдан бермаган, адабий танқиднинг юксак вазифасини юракдан ҳис этган танқидчи энг яқин ёзувчи дўстига ҳам ҳақ гапни дангал айта олади. В. Белинскийнинг машҳур Гоголга мактуби, доҳий В. И. Лениннинг М. Горький билан самимий ва принципиал мулоқотлари биз танқидчилар учун ҳамisha ибрат, намуна бўлиши керак. Ҳозирги кунда шу анъанага амал қиладиган танқидчилар кўп. Матёқуб Қўшжонов Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорни ҳар жиҳатдан эъзозлаш билан баробар «Олтин водийдан шабадалар», «Қўшчинор чироқлари» романиларининг камчиликларини вақтида рўйирост айтган эди. О. Шарафиддинов Ғ. Ғуллом истеъдодини юксак қадрлаган ҳолда 50-йиллар шеъриниётидаги айрим камчиликларга эътиборни тортган эди.

ЁЗУВЧИ. Адабиётнинг манфаатини кўзлаб ёзилган адолатли танқидга, гарчи у аччиқ туюлса ҳам, ёзувчилар тая беради. Мен бу ўринда яна бир фактни — Матёқуб Қўшжоновнинг «Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа» деган

мақоласини, ёзувчи Иброҳим Раҳимга «Очиқ хат»ни эслатиб ўтмоқчиман.

ТАНҚИДЧИ. Биз адабиётнинг замонавийлиги тўғрисида кўп гапирамиз. Танқидий тафаккурнинг замонавийлиги ҳам ниҳоятда муҳим масала. Модомки, адабий танқид «ҳаракатдаги эстетика» экан, у замон нафасини, бугунги куннинг эҳтиёжларини сезгирлик билан ўзида мужжасам этиши лозим. Афсуски, адабий ҳодисаларга эскирган мезонлар билан ёндашиш ҳоллари ҳамон учраб қоляпти. Бир мисол. Н. Шукуров истеъдодли, тажрибали танқидчиларимиздан. Унинг Ф. Фулом, Зулфия, А. Мухтор шеърияти ҳақидаги тадқиқотлари ҳаммага маълум. Яқинда мен унинг «Шарқ юлдузи»да «Шеъриятда гражданлик руҳи» сарлавҳали мақоласини ўқиб қолдим. Мақолада қатор нозик кузатишлар бор, айни пайтда мақоланинг умумий руҳи, хусусан авторнинг танқидий мулоҳазалари менга у қадар ботмади. Танқидчи ҳозирги ёшлар шеъриятидаги гражданликни нуқул катта авлод анъанаси мезони билангина ўлчаydi, ҳозирги ёшлар шеъриятида гражданлик мотиви ўзига хос тарзда намоён бўлаётганлигини чуқур, атрофлича очиб бермайди, гражданлик мотивини, «салмоқли маъно»ни кўпроқ шеърнинг тематикасидан қидиради. Жумладан, Рауф Парфи шеърларини шу жиҳатдан кескин танқид остига олади. «Рауф Парфи анча оригинал тафаккур юритиб, ўзига хос шеърлар яратини йўлида изланаётган шоирлардан» эканлигини айтиб, сўнг: «Бироқ унинг кўпгина (диққат қилинг: кўпгина!— У. Н.) шеърларида буюк ўзгаришларни гражданлик руҳи билан таҳлил қилиб баҳолаш тенденцияси кўзга ташланмайди»,— деб ёзади. Бундан чиқдики, Рауф Парфининг кўпгина шеърлари гражданлик мотивидан маҳрум. Энди танқидчининг далил-исботига эътибор берайлик: «Шоирнинг аксарият шеърлари қор, ёмғир, булутлар, жавобсиз севги изтироблари ҳақидадир». Булар ҳақида ёзмаслик керак экан-да, деган андишага борасиз. Шундай эътироз туғи-

лишини назарда тутиб дарҳол танқидчи: «Бу ҳодисалар ҳақида ҳам ажойиб замонавий шеърлар яратиб мумкин», деб изоҳ беради. «Рауф Парфининг «Акс-садо» тўпламидаги аксарият /«аксарият» сўзига эътибор беринг — У. Н./ шеърлар салмоқли маъно-мазмунга эга эмас». «Бу шеърларнинг лирик қаҳрамони, — деб давом этади мақола автори, — ёмгир ёғишини, қор бўралашини, булутларнинг кезишини, тун қоронғилигини кузатади-ю, бироқ ҳаётнинг қайноқ оқимини ҳис этмайди. Давр ҳодисаларига граждонлик ҳисси билан қараб, уларнинг сарагини — саракка, пучагини пучакка ажратмайди».

30—40-йиллар танқидчилигида интим ва пейзаж лирикасига шундай талаблар қўйилар, ҳар бир шеърдан, ҳаттоки марсиядан ҳам «ҳаётнинг қайноқ оқимини» кўрсатиш, давр ҳодисаларининг «сарагини — саракка, пучагини пучакка ажратиш бериш» талаб этилар эди.

Поэзия танқидчилиги жуда катта тажриба тўплаган ҳозирги кунда шеърятга шу хилда ёндашиш кишига галати туюлар экан...

ЁЗУВЧИ. Мезонлар ҳақидаги баҳс, хусусан, бу мезонларнинг қайсылари замонавию қайсылари эскирган, деган савол бизни жуда узоққа олиб кетиб қолиши мумкин. Гап танқидчилик истеъдодидан бошланган эди. Шунинг учун бу ерда фақат битта бош масала — истеъдод ҳақида сўз юритиш кифоя қилар деб ўйлайман. Табиатда ёмғир олтин қанчалик кам учраса, истеъдод ҳам шундай кам учрайди. Ғеёте, қобилиятдан юқориси истеъдод, истеъдоддан юқориси даҳолик, деган эди. Демак, ҳақиқий талант билан генийлик бир-биридан кўн ҳам узоқ эмас. Биз талант ҳақида гапирганда мана шунини унутмаслигимиз керак. Ҳолбуки, оддий қобилиятни ҳам «истеъдод» деб кўтар-кўтар қиладиган пайтларимиз бўлади. Лекин «ҳалво» деган билан оғиз чучмайди.

ТАНҚИДЧИ. Даврнинг адабий-танқидий тафаккури даражасида туриб фикр юритиш ҳам танқидчилик галантининг муҳим белгиси.

Марказий Комитет қарорида танқидчиликдаги «санъат воқеаларини ҳаёт билан боғлай олмасликдан» иборат камчиликка эътибор жалб этилган эди. Бу борада маълум ўзгаришлар юз берди. Аммо баъзан адабий фактларни ҳаёт билан «боғлаш»ни юзаки тушуниш ҳолларига дуч келаётормиз. Масалан, танқидчи бирор адабий ҳодиса ёки конкрет асар, образ устида сўз очар экан, ҳаётдан қиёслар ахтаради, сафарда, завод ёки қишлоқда кўрган воқеаларини хотирлайди, ўша кўрганлари асосида адабий ҳодиса моҳияти, асарнинг ютуқ ва камчиликлари устидан ҳукм чиқаради. Бу хил қиёслаш усули кўпинча утилитаризмга олиб бораётир, Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда, адабиётнинг «атомдан кучли» қудратини ўтти ёришга сарфлашдек бўлиб қолаётир. Адабий фактларни ҳаёт билан боғлаш борасида яна ўша классиклар — Беллинский, Добролюбовлардан иборат олишимиз, ўрганишимиз керак. Асарда, унинг қаҳрамонларида танқидчи ўзи ҳаётда кузатиб, ўйлаб юрган ҳодисаларни уқиши, чуқур ҳис этиши, уни таҳлилга сиғдирishi, ҳам ёзувчини, ҳам ўзини тўлқинлантирган туйғуларни кенг жамоатчиликка етказиши ҳазилкам иш эмас, албатта.

ЁЗУВЧИ. Истеъдод — бу кишини ҳайратга соладиган инсоний бир қудратдир. Бир ўзи ўн кишининг юкини кўтарадиган паҳлавонлар одами ҳайратга солади. Талантли адибнинг паҳлавонлиги — унинг ҳис-туйғу оламида, ақл-идрокида, зеҳнида, сўз билан сурат чиза билиш қувватидадир. Лев Толстой Монассан ижоди муносабати билан айтадики, талантли ёзувчи ички бир қудрат ёрдамида ҳаётнинг бошқаларга унча кўринмайдиган янги томонларини кўра билди, шу кўрган янги нарсаларини хотирасида, кўз олдида узоқ тутиб туриб, унинг бутун моҳиятини санъаткорларча очиб бера олади. Талантли танқидчи эса, фақат ҳаётни янги томондангина кўриб қолмасдан, шу ҳаёт тасвиридан иборат бўлган адабий асарнинг бошқалар кўзига унча аниқ ташланмаган

ёки сезилмаган хислатлари, фазилатлари ёхуд нуқсонларини ўткир қалб кўзи билан жуда равшан кўради ва уларни илмий-танқидий тафаккур тили билан қоғозда таъсирли ифодалаб беради.

ТАНҚИДЧИ. Танқидчилик истеъдоди бошқалар кўрмаган нарсани кўришда, деган фикрга қўшилган ҳолда, танқидчининг диққати нимага қаратилиши, танқидчи талантининг йўналиши, мақсади масаласи ҳам ниҳоятда муҳим эканлигини айтиб ўтмоқчиман. Қўлга қалам олган танқидчи ким учун, нима учун ёзаётганлигини унутмасин. Танқидий асар ҳам ёзувчига, ҳам китобхонга, ҳам адабиёт ҳақидаги фанга хизмат этиши лозим. Яшириб нима қиламиз, шундай мақолалар эълон этилаётирки, улардан на ёзувчи озиқ олади, на адабиётшунос танқидчилар; энг ачинарлиси — улар кенг жамоатчиликни чалғитади.

Бир неча йилдан бери давом этаётган, эндиликда «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали саҳифаларига кўчган конфликт ҳақидаги баҳсин эслайлик. Катта бир адабиётшунос олимимиз қанчадан-қанча вақтнинг сарф этиб, конфликтнинг тури нечта, деган масалани аниқламоқчи бўлади, ўзича схемалар тузиб, уларга назарий тус бериб, ғаройиб терминлар билан конфликтни иккига ажратади, шу схемага мос тушмайдиган фикрлар айтган танқидчиларнинг мақолаларидан жиддий ғоявий хатолар қидиради... Бора-бора конфликт ҳақидаги баҳс оддийгина тавтологияга, схоластик тортишувга айланади. Уйлаб қоласан киши, бундай баҳслар ким учун керак?! Шу орада «Литературное обозрение» журналида адиб Борис Можжаевнинг ҳозирги асарларининг конфликтга бағишланган мақоласини /1976 йил, № 7/ ўқиб қолдим. Эҳтимол, мақола авторининг барча фикр-мулоҳазаларига қўшилиб бўлмас, аммо бу конфликт ҳақидаги чинакам баҳс. Ҳа, ундаги гаплар ёзувчинини ўйга толдиради, танқидчининг баҳсга тортади, китобхонга катта маънавий озиқ беради; мақола авторини бутун адабий

жамоатчиликни тўлқинлантираётган масалаларга жавоб ахтаради...

Бу хил мақолалар танқидчиликнинг обрў-эътиборини кўтаради, табиийки, бояги хил баҳслар унинг қадрини ерга уради.

ЕЗУВЧИ. Партиямиз ҳозир барча соҳа ходимларидан сифат ва самарадорликни талаб этипти. Адабий танқидчиликнинг самарадорлиги унинг адабий тажриба билан печоғли боғлиқлиги, у кўтараётган масалаларнинг ҳаётний ва зарурийлиги билан ўлчанади. КПСС XXV съезди ижтимоий фанлар олдидан турган вазифаларни белгилар экан: «Схоластик назариябозлик олға томон қилинаётган ҳаракатимизга тўсиқлик қилиши мумкин, холос. Амалиёт билан боғланиб иш олиб боришгина фанининг самарадорлигини ошириши мумкин. Бу эса ҳозирги кундаги марказий проблемаларнинг биридир»,— деб уқтиради.

Кўришиб турибдики, танқидчи истеъдодининг йўналиши унинг самарадорлигини белгилайди. Айни пайтда эса танқидчи қалбида унинг бутун фаолиятини бошқариб турадиган маёқ ҳам бўлади. Бу унинг партиявий виждонидир. Мана шу маёқ ёнмаса ёки хира тортиб қолса иш чаппасига кетди деяверинг. Озод Шарафидинов юқорида тилга олинган «Литературное обозрение»даги мақоласида бу хусусда гоят куйиб-пишиб гапирди. Мен унинг ташвишларига тўла қўшиламан.

Адабий танқидга менсимай қарашни келтириб чиқарадиган кўп сабаблардан бири ҳам аслида айрим танқидий мақолаларнинг адабиёт манфаатларини эмас, қандайдир шахсий манфаатларни кўзлаб ёзилганлиги, бўш асарни кўра-била туриб кўкка кўтарини ёки яхши асарни атайлаб камантишга интилишидир. КПСС Марказий Комитетининг қарори танқидчилигимизда учрайдиган бундай нуқсонларни рўйирост кўрсатиб берган ва уларга қарши муросасиз кураш олиб боришга чақирган эди.

Адабиётимизни жонли бир организм деб тасаввур этсак, танқидчилик — шу вужуднинг қонини тозалаб турадиган жигар вазифасини ўтайди. Тирик организмда жигар қанчалик катта меҳнат қилиши ва бутун аъзоларни зарарли нарсалардан қанчалик яхши ҳимоя этиши кўпчиликка маълум. Шунинг учун одам одамни ўзига жуда яқин олганда «жигарим» дейди. Лекин адабий организмда жигарнинг вазифасини бажармай, фақат юмшоқ жойларга ёғ бўлиб ўрнашиб кун кўрадиган танқидчилар ҳам учраши мумкин. Албатта, тирик организмга ёғ ҳам керак — айрим аъзоларни совуқдан асрайди ва юмшоқ тутади. Лекин ёғ босган организмнинг ҳаракати сусайиб қолади, ортиқча вазн юракни қийнаб қўяди. Шунинг учун адабий организмнинг ёғ босишига мутлақо йўл қўймаслигимиз керак.

ТАНҚИДЧИ. Кузатишлар шуни кўрсатадики, баъзан танқидчи яхши асарни ерга ураётганда ёки ёмон асарни мақтаётганда, бу ишни ўзига ишонган ҳолда, онгли равишда қилади, тўғри йўл тутяпман, деб ишонади. Бу ерда бадний дид масаласи келиб чиқади. Кимдир «Истеъдод, бу — дид» деган экан. Масаланинг мураккаблиги шундаки, баъзан истеъдодли танқидчилар ҳам дид бобида ҳар доим бир мезонда тура бермайдилар. Биргина мисол. Мен ёш танқидчи Маҳкам Маҳмудовнинг истеъдодига тан бераман, унинг «Талант ва ижод фалсафаси» китобидаги кўп фикрларига, хусусан Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор ижодига онд мулоҳазаларига тўла қўшиламан. Баъзан шундай нозик дидли танқидчи имзоси билан чиққан мақолаларни ўқиб кўзларимга ишонамай қоламан. Чунинчи, унинг Ҳамдам Содиқов билан ҳамкорликда ёзган «Зулмат қаъридан истиқбол сари» /«Шарқ юлдузи», 1975, № 12/ мақоласини ўқиганда ҳайрон бўлиб қолдим. Авторлар бадний жиҳатдан ногиронлиги ҳар бир китобхонга маълум бўлган Исоқ Содиқов романларини прозамизда ҳар жиҳатдан янгилик деб атайдилар, асарда «...муаллифнинг

кўрган-кечирганлари бадний умумлашмалар воситасида рўйирост гавдаланади»,— деб ёздилар; трилогиядаги Мамасодиқни Гофир, Йўлчи билан бир қаторга қўядилар; «Мамасодиқ ҳаёти ва фаолиятида халқ образи ўз аксини топган», дейдилар; булар билан ҳам чекланмай, асарни озодлик учун курашган халқимиз шаънига қўйилган ажойиб ҳайкал, деб юборадилар. Афсуски, бундай фактлар И. Рафуров, П. Шермухамедов каби тажрибали танқидчиларимиз фаолиятида ҳам учраб қолаётир...

ЁЗУВЧИ. Танқидчининг диди ҳақидаги гапларингизга қўшиламан. Дидсизлик ёмон офат. Дидсизлик билан ёзилган мақоланинг аянчли томони шундаки, у бошқаларга, хусусан, тажрибасиз китобхонга ҳам юқиб қолиши мумкин.

Дидсизликни Сиз танқидчи руҳиятидаги зиддиятлар билан боғлаясиз. Эҳтимол, бу гапда асос бордир. Бироқ буни мен кўпроқ танқидчининг ҳафсаласизлигида деб биламан. Баъзи бир истеъдод эгалари қилаётган ишларига ҳафсаласизлик билан қарайдилар, бу ишнинг меҳнатидан қочадилар. Баъзи танқидчи ўртоқлар мақоласини наридан-бери қоғозга тушириб, уни бирор марта кўчирмасдан ва меъёрига етказмасдан босмага берадилар. Бунинг оқибатида савия тушиб кетади. Чунки истеъдодга меҳнат зарблангандагина ишнинг сифати ошади. Дейлик, қобилият беш бўлса, меҳнат ҳам беш бўлса, улар бир-бирини зарбланади-ю, ҳар бирининг натижаси йигирма беш даражага етади. Қобилият беш бўлгани билан меҳнат ноль бўлса, натижа ҳам ноль бўлиб чиқади. Нолни қанча катта рақамга зарбламанг, натижаси ноль бўлиб қолаверади. Ёки, аксинча, меҳнат беш бўлгани билан қобилият ноль бўлса натижа яна ўша ноль...

ТАНҚИДЧИ. Баҳсимиз танқидчи маҳорати муаммосига келиб тақалаётир. Сиз кўпдан бери бадний прозадаги тил маҳорати устида тадқиқот олиб бoryапсиз, Сиз-

га таниш шу соҳа хусусида ҳам озгина тўхталиб ўтсак. Танқидий асарнинг тили масаласи бадий асар тилига қараганда мураккаброқ. Ёзувчи асар тили устида ишлаётганда асосан китобхонни назарда тутати. Танқидчи эса ҳам китобхонни, ҳам ёзувчини, ҳам ҳамкасаба дўстларини — илмий жамоатчиликни кўз олдига келтириб қалам тебратати. Адабий танқид аввало фан. Ҳамма фанлар каби унинг ҳам ўзига хос тили — иборалари, терминлари, формулалари бор. Бошқа фанлардан фарқли томони шундаки, ўзга фанлар, айтайлик, химия тилини ўз мутахассислари тушунса кифоя, қенг омма учун англашилари бўлиши шарт эмас. Адабий танқид, адабиётшунослик тили эса, кўпчиликка ҳам тушунарли бўлиши шарт. Бунинг устига танқиднинг объекти бадий адабиёт, бинобарин образлиликка дахлдор.

Биз кўпинча танқидий асарлар тили устида ишлаётганимизда кимлар учун ёзаётганлигимизни унутиб қўямиз, баъзан илмий жамоатчиликни назарда тутиб ёзувчи ёки китобхонни эсдан чиқарамиз ёки, аксинча, кенг китобхонлар оммасига гапираман деб илмийликка путур етказиб қўямиз.

ЁЗУВЧИ. Адабий танқид — фан ва санъатнинг синтези, дедик. Фанда тадқиқот йўли билан қилинган ихтирони ишлаб чиқаришга жорий этадиган корхоналар бор. Адабий танқид эса илмий тадқиқот ва таҳлил йўли билан яратган янгилликларини ўзи жорий қилади. Унинг «корхонаси» ўзида. Бу «корхона»дан чиққан танқидий маҳсулот тўппа-тўғри китобхоннинг қўлига боради. Танқидчи ўзи очган янгилгини китобхонга таъсирли сўзлар воситаси билан етказиб беради. Шунинг учун ёзувчи сўз устида қанча меҳнат қилса, танқидчи ҳам шунча заҳмат чекиши керак. Лекин кўпгина танқидий ишларимизда сўз маҳорати етишмайди. Бу ҳақда Сиз айтган гаплар ўринли. «Пичоқини ўзингга ур, огримаса бировга ур», деган мақола бор. Танқидчи сўз санъати ва маҳорати бобида ёзувчига катта талаблар қўяр экан, бу талаб-

ларга, аввало, ўзи жавоб бера билиши керак. Бўлмаса: «Домланинг айтганини қил, қилганини қилма», деган гап келиб чиқади.

ТАНҚИДЧИ. Танқидчилик истеъдоди ёзувчилик истеъдодига яқин. Улкан ёзувчиларнинг аксарияти айна пайтда танқидчилик иқтидорига эга бўлганлар. Бевосита адабий танқид билан шуғулланмаган ёзувчининг бир-икки мақоласидан ҳам ундаги танқидчилик иқтидорини пайқаш мумкин. Мен шунга амин бўлдимки, ёзувчида танқидчилик иқтидори қанчалик юксак бўлса, унинг адабий таланти ҳам шунчалик баланд бўлади. Навоий, Бобир, А. Пушкин, Л. Толстой, М. Горький, М. Шолохов, Ойбек, Ч. Айтматов каби устозлар тажрибаси буни тўла тасдиқлайди. Танқидчилик иқтидори, менимча, ёзувчилик иқтидорининг табиий, зарурий йўлдоши, бироқ ёзувчининг бевосита адабий танқидчилик билан шуғулланиши ёки шуғулланмаслиги бошқа гап.

ЁЗУВЧИ. Танқидчилик иқтидори имконият тарзида бўлса ҳам ҳар бир ёзувчида, албатта, бор. Лев Толстойнинг машҳур гапини яна бир эслагим келади: «Мен ишлаётганимда, ярмим ёзувчи бўлиб асар ёзса, ярмим танқидчи бўлиб, бу асарнинг қандай чиқаётганини айтиб туради. Кечаси ишламайман, чунки тунда дилимдаги танқидчи «ухлаб» қолади». Ҳақиқий ёзувчи дилидаги танқидчининг (биз бошда айтган ўша адолатли ҳакамнинг) ҳаминша уйғоқ бўлишини истайди. Бусиз адабиётнинг ҳали забт этилмаган баланд чўққиларига кўтарилиб бўлмайди. Абдулла Қодирий, Ойбек, Гафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, М. Шайхзода — ҳаммалари ёзувчи бўлишдан ташқари, адабиётимизнинг ҳақиқий заршўслари ҳам бўлганлари, том-том адабий-танқидий мақолалар ва илмий ишлар яратиб қолдирганлари кўпчиликка маълум.

Мен ўзимнинг кичкина тажрибамдан шунини биламанки, илмий иш қилиб бўлиб, бадний ижодга қайтганда

ақл-идрок гүе қайралиб, аввалгидан ўткирроқ бўлиб қолади. Бадний асарнинг замиридан чиқиб келиб илмий иш қилганда эса, ижод жараёнининг ҳали очилмаган сирлари нчдан равшанроқ кўринаётгандек туюлади. Лекин: «Икки қайиқнинг бошини тутган фарқ бўлади», деган мақол ҳам эсга тушиб туради. Шу сабабли бадний ижод билан фан ва таңқидчиликнинг ҳар бири ўз елкани ёрдамида сузиб бораётган мустақил кемалар эканини ҳеч қачон унутмасликка тирншаман.

1977 йил, январь.

11-887

САРГУЗАШТ ТАШВИШЛАРИ

(Ёзувчи Худойберди Тўхтабоев билан суҳбат)

ТАНҚИДЧИ. Саргузашт, детектив асарларига ҳамиша қизиқиш катта бўлган. Ҳозирги кунда ҳам шундай. Хусусан болалар, ўсмирлар «саргузашт роман», «детектив кино» деса ўзини томдан ташлайди.

ЁЗУВЧИ. Тўғри, саргузашт ва детектив асарларга қизиқиш ҳаммиша жуда катта бўлиб келган. Болалар, айниқса ўсмирлар шунақа асарлар деса ўзини томдан ташлайди, деган гапингизга ҳам шу хил адабий турнинг бир фидойиси сифатида бажонидил қўшилама. Фақат шунини қўшимча қилмоқчиманки, бу хил асарлар ва кинофильмларни, агар улар юксак баъдий маҳорат билан яратилган бўлса, катталар ҳам бажонидил ўқиб, бажонидил томоша қилишади. Телевизорда детектив фильмлар намоиш қилинадиган кунлари кўпинча, кўзим яхши ўтмайди деган баҳона билан, болаларни нари суриб, олдинроққа ўтириб оламиз. Аёлларимиз ҳам шунақа фильмларга ёки китобларни ўқишга берилиб кетиб паловнинг тагини куйдириб қўйган пайтлари кўп бўлган, шундай эмасми?

Саргузашт ва детектив асарларни Сиз негадир бир саволга бирлаштиряпсиз. Менимча, бу унча ўришли бўлмас. Негаки, булар ўзларининг ички қонуниятлари ва талабларига эга бўлган мустақил адабий шакллар. Биринчи ўз сюжетини бошдан кечирилган фавқулодда ранг-баранг воқеалар асосига қурса, иккинчиси жиноят

ва жиноятчинин қидиришдан келиб чиқадиган ҳаракат, материаллар асосига қурилади. Қонан Дойлнинг асарлари билан Александр Дюма асарларининг материалларида ва бу материалларни талқин этишда кескин фарқ бор... Қорни оч одам олдига келтирилган таомни аралашига тушириб, бир хилда лаззатланиб, ошпазга офарин деганидек, ҳозирча бизда бу хил асарлар ҳаддан ташқари оз бўлгани учун қўлимизга тушганини очқўзлик билан шоша-пиша ўқиб, шунисига ҳам шукур деб, муаллифга офаринлар айтяпмиз ва тўғри қиялпмиз. Бундай асарлар кўпайиб борган сари унинг хусусиятлари ҳам тиниқлашиб бораверади, уларга талабчанлик ҳам ошаверади.

ТАНҚИДЧИ. Детектив ва саргузаштнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги гапга кейинроқ қайтамиз. Ҳозирча бу хил асарларнинг мафтункорлик сирини масаласини ойдинлаштириб олсак. Инсон табиатан сирли, сеҳрли нарса, ҳодисаларга қизиқувчан бўлади. Бу хусусият болалик ва ўсмирликда айниқса кучли экани аён. Саргузашт, унинг таркибига кирувчи детектив асарлар худди шу сирли, сеҳрлилик хусусияти туфайли кўпчилик, хусусан ёшлар эътиборини ўзига тортса ажаб эмас.

ЕЗУВЧИ. Хўш, нима учун болалар, айниқса ўсмирлар бу хил асарларни қизиқиб ўқийди? Гарчи бу масалада Бутуниттифоқ статистикаси маълум бўлса-да, шахсан менинг ўзим ҳам баъзи бир кузатишлар қилганман. Октябрь районидаги болалар кутубхоналари томонидан ёш китобхонларга: «Сиз қайси жанрлардаги асарларни севиб ўқийсиз?» деб савол тарқатилганида, ҳар юзтадан етмиштаси: «Саргузашт, детектив, фантастика асарларини», деб жавоб қайтаришди. Республика болалар кутубхонасининг кўрсаткичлари эса бундан ҳам юқорироқ. Чунки бола табиатан ўзи яшаб турган дунёни *билишга* катталарга қараганда чанқоқ, Сиз айтгандай сирли туюлган нарсаларга эса ўта ўч бўлади. Айниқса ўн уч-ўн беш ўртасида — болаликдан ўс-

мирликка ўтиш палласида бир неча янги майллар пайдо бўлади. Яъни бола физиологик жиҳатдан эмас, балки маънавий ва психологик жиҳатдан ҳам ўсади, ўсмир руҳиятида фавқулодда нарсаларга ўчлик кучаяди. Ҳар қандай шароитда ҳам ўзини йўқотмайдиган, жисмоний жиҳатдан бақувват, темир иродали, ақлу заковатда баркамол қаҳрамонлар билан учрашгиси, уларга тақлид қилгиси, ана ўшалардек бўлгиси келиб қолади. Ўзи яшаб турган онла — мактабдан иборат дунё энди унга торлик қилиб, денгизларда жавлон ургиси, чўққиларни забт этгиси, ўрмонларда ваҳший ҳайвонлар билан учрашгиси келаверади. Саргузашт асарларда эса ана шундай бола — ўсмир идеалига мос тушадиган, унга маънавий орому қаноат берадиган қаҳрамонлар тасвир этилади.

Адолат туйғуси ўсмирда беҳад кучли бўлади. Унинг қалби ҳали тоғ ҳавосидек мусаффо, хат битилмаган қоғоздек оппоқ бўлади. Бу беғубор қалб ноҳақлик қораланишини, ожизлик ҳимоя қилинишини, яхшилик ёмонлик устидан тантана қилишини, жиноят фош бўлишини, жиноятчи жазоланишини донмо талаб қилиб туради. Бу маънавий талаб, агар таъбир жонз бўлса, баъзан физиологик ва биологик талаб даражасида кучли бўлади. Фақат бугина эмас, сирли нарсаларнинг поёнига етиш, чигал жумбоқларни ҳал этишга интилиш, ўзи яшаб турган мураккаб ва ранг-баранг оламнинг мураккаб ва ранг-баранг сир уасроридан воқиф бўлишга интилиш ўсмир табиатининг донмий эҳтиёжидир. Ўсмирларнинг саргузашт ва детектив асарларга катта қизиқиш билан қараш сирларининг сабаблари, менинг кузатишимча, ана шулар.

ТАНҚИДЧИ. Жаҳон адабиёти, рус ва бир қатор қардош халқлар адабиётида саргузашт, детектив асарлар муносиб ўрин олган. Лекин негадир бизда бу турнисбатан суст ривожланган. Кейинги йилларгагина келиб бу соҳада бир оз жонланиш рўй берди.

Саргузашт ва детектив асарларга менсимай қараш, бу борадаги назарий чалкашликлар ҳам унинг йўлига тўғаноқ бўлган. Яқин-яқинларга қадар саргузашт, детектив жиддий адабиётга мансубми ёки йўқми, деган масала устида баҳслар кетар эди, саргузаштни шунчаки «олди-қочди» деб аташ касали ҳали ҳам йўқолгани йўқ, детективни таърифлашда эса ўта қўпол чалкашликлар мавжуд. Чунончи, «Адабиётшунослик терминлари лугати»да: «Детектив адабиёт... буржуа саргузашт адабиётининг бир тури. Бу адабиёт айғоқчиларнинг мураккаб саргузаштларини ҳикоя қилувчи романлар, повестлар ва ҳикоялардан иборатдир»,— дейилади.

Конкрет асарларни баҳолашда уларда учрайдиган саргузашт ва детектив хусусиятларни камчилик деб аташ ҳоллари ҳанузгача учраб туради. Чунончи, Ҳ. Фуломнинг «Мангулик» романи ҳақидаги яхшигина бир тақризда, асар умуман ижобий баҳолангани ҳолда, қатор эпизодларда «детективга хослик устун бўлиб қолиши» таъкид қилинади.

ЁЗУВЧИ. Юрт бой бўлса, унинг бозори ҳам тўкин бўлади. Адабиёт бой бўлса, унинг жанрлари ҳам ранг-баранг бўлиши табиийдир. Бизда саргузашт ва детектив унча ривожланмаганлиги бу катта камчиликдир/ Сиз айтган гапларга қўшилган ҳолда, мен бунинг сабабларини яна шуларда деб биламан. Бир донишманд, киши мансаб билан улуғ эмас, балки мансаб шахс билан улуғланади, деган экан. Эдгар По давридан бошлаб катта адабиёт ичида бир кўриниб, бир йўқ бўлиб юрган детектив адабиёт Конан Дойл даврига келиб шундай бир чўққинга кўтарилдики, жиддий адабиёт вакилларининг кўпини довдиратиб қўйди... Айтмоқчиманки, саргузашт ва детективнинг фидойиси бўлган ёрқин истеъдоднинг ўзи бизда етишиб чиқмайроқ турибди. Чиққанда ҳар қандай тўсиқларни мажақлаб ўтиб, бу хил адабиётнинг ҳаётининг ва гўзаллигини исботлаб берган бўларди.

Иккинчи сабаб шуки, адабиётимизнинг мураббий ва мутасаддилари бу жанрларга ҳамон лоқайдроқ қараб келишмоқда.

Бундан икки йил аввал Москвада СССР Ёзувчилар Союзи қошида саргузашт ва детектив адабиётлар совети тузилди. Марказий нашриётлар махсус редакциялар ташкил этди. Бу хил адабиёт ривожини проблемаларига бағишланиб кенгашлар, семинарлар ва пленумлар ўтпти. Биз бўлсак ҳалигача: «Агарни магарга ниқоҳ қилса...» деб юрибмиз. Айтмоқчиманки, менинг қўшчига бир бошчи деганларидек, оз-моз бўлса ҳам раҳбарлигу раҳбарнинг турткиси ҳам керак экан-да. Ҳозир ҳам айни вақти. Союзимиз қошида саргузашт, детектив ва фантастик адабиётлар совети, ҳеч бўлмаса, секциясини ташкил этиб, шу соҳага қизиқувчиларининг бошини бир-бирига қўшиш керак.

ТАНҚИДЧИ. Сиз айтмоқчи, бу хил адабиёт ривожини учун ташкилий характердаги масалаларни ҳал этиб олиш жуда муҳим. Айни пайтда унинг назарияси, бу хил асарларнинг илмий таҳлили ҳам кечиктириб бўлмайдиган масалалардан. Боя Сиз саргузашт билан детективни бир савол остига бирлаштиришга эътироз билдирдингиз. Менимча, уларни бир-бирига эид қўймаслик керак. Детектив саргузашт бағрида туғилиб, у билан ҳамкорликда ривожланиб келяпти.

ЁЗУВЧИ. Мен ҳам уларни бир-бирига қарши қўймоқчи эмасман, орадаги нозик тафовутни таъкидламоқчиман, холос.

Саргузашт билан детектив гарчи ўзларича мустақил бўлса ҳам, уларнинг бир-бирига ўхшаб кетадиган томонлари кўп. Бу икки адабий шаклни бақамти яшаётган икки аҳил қўшнига ўхшатиш мумкин. Керак бўлганда бир-бирига ёрдамга чиқади. Мушкулни осон қилади, керак бўлганда иш асбобларини бериб туради, икки хонадоннинг равнақи учун бири иккинчисига ҳамша ёрдамлашиб туради. «Мангулик», худди ўзингиз

таърифлаганингиздек, саргузашт элементларига бой бўлган детектив асардир. Шу кунгача ўзбек адабиётида яратилган шу характердаги асарларнинг энг мукамалидир. Роман детективнинг қонун-қоидалари асосида бошланади. Детективнинг эса, менинг кузатишимча, талайгина шартлари бор. 1. Асарда албатта ижтимоий мотив биринчи ўринда туриши керак. 2. Асарнинг бошланишидаёқ жиноят ёки қотиллик юз бериши лозим. 3. Изқувар ўз атрофидагиларга қараганда ақллироқ, идроклироқ, топқирроқ бўлиши шарт. 4. Китобхон билан изқуварнинг жиноят ҳақидаги хабардорлиги бир хилда бўлиши керак. 5. Муҳаббат, оила мотиви биринчи планга чиқмаслиги керак. 6. Изқуварнинг ўзи жиноятчи бўлмаслиги керак. 7. Изқувар жиноятчи ёки қотилни тасодифан эмас, балки майда икир-чикирларни анализ қилиб, индуктив мулоҳазалар билан топиши керак. 8. Изқувар кроссворд жумбоғини ечгандек ҳаракат қилиши шарт. 9. Кроссворд жумбоғини ечиш реалистик асосга қурилиши керак. 10. Детектив асарда жиноят битта бўлиши талаб қилинади. 11. Жиноятчишнинг жиноятни беркитишдаги усталлиги изқуварнинг усталлигидан кам бўлмаслиги керак — изқувар ақлли душман билан юзма-юз бўлиши керак... Хуллас, детектив асарларга ана шунга ўхшаш яна ўнлаб талаблар қўйилади. «Мангулик»да бу талабларга қаттиқ роя қилинганлигини кўрамыз. Демак, детективнинг обрўини оширадиган асарлар ўзимизда ҳам талайгина бўлиб қолди. Чунончи, Улмас Умарбековнинг «Жўра қишлоқ», «Ёз ёмғири», Борис Пармузининг «Раиго-раиғ шарқ осмони» асарлари шулар жумласидандир.

ТАНҚИДЧИ. Ҳар қандай адабий шакл ҳам ўзининг бетакрор хусусиятлари, талаблари, ички қонуниятлари билан тирик. Бу, табиийки, саргузашт ва детективга ҳам дахлдор. Лекин Сиз детектив талабларида бир оз қаттиққўллик қилиб юбораётган кўринасиз; аниқроғи, Сиз таъкидлаган хусусиятлар кўпроқ Конон Дойл

ва унинг анъанаси руҳида яратилган асарларга хос. Кўпчилик халқлар адабиётида детектив сюжет орқали севги, оилавий, маиший-ахлоқий масалаларни бадний таҳлил этувчи психологик йўналишдаги асарлар ҳам бор. Уларда авторларни жиноний ҳодисаларнинг, фожиаларнинг психологик замини, маънавий-ахлоқий томони кўпроқ қизиқтиради. Л. Толстой, Ф. Достоевскийлар худди шу йўлдан борганлар. Бизда ҳам Сиз таъкидлаган талаблар асосида яратилган — саргузашт, детектив ҳодисалар силсиласи биринчи планда турадиган асарлар билан бир қаторда психологик йўналишдаги детектив асарлар ҳам яратилляпти. Х. Ғуломнинг «Мангулик», У. Умарбековнинг «Ёз ёмғири», «Жўра қишлоқ» асарлари шу кейинги турнинг яхши намуналари.

ЕЗУВЧИ. Кечирасиз, мен детектив «талаблари»ни санаганимда қисман ўз тажриба ва қузатишларимни ҳисобга олган эдим, бошқа бирор адиб ўз тажрибаларидан келиб чиқиб детективнинг талабларини бошқачароқ тасаввур этиши табиий.

ТАНҚИДЧИ. Мени бизда энди оёққа туриб келаётган детектив ва реалистик саргузаштнинг миллий ўзига хослиги масаласи кўпроқ қизиқтиради. Гарчи бизда детектив совет даврида тугилиб шаклланиши йўлига кирган бўлса-да, саргузаштнинг тарихи олис-олисларга бориб тақалади. Халқ оғзаки ижоди — эртаклар, достонлар, улар замирида яратилган жангномалар, ривоят, ҳикоят ва достонлар, жумладан, Навоийнинг «Сабъи сайёр», «Лисонут-тайр» асарлари саргузашт турининг энг нодир намуналаридандир. Шундан бўлса керак, биздаги детектив намуналарига кўра саргузашт асарларда миллий ўзига хослик ёрқинроқ.

ЕЗУВЧИ. Тўғри, «Сабъи сайёр», «Лисонут-тайр» асарлари саргузашт турининг энг қадимги ва нодир намуналаридандир. «Гўрўғли» туркумига кирган халқ достонлари-чи? Улар туркий халқлар саргузашт асар-

ларнинг энг гўзал намуналаридир. Гўрўғли султон, Авазбек ва Равшанхонлар эса ёшу қари қалбини бир хилда ром этувчи, уларнинг идеалига бир хилда мос тушувчи қаҳрамонлардир. Бизда саргузашт жанри узоқ асрлар давомида эртак шаклида яшаб келди. Масалан, «Уч оғанин ботирлар» эртагини олинг. Қоп-қоронғи тунда аждар билан олишув, чангалзорда баҳайбат шер билан бўлган жанг, ёвуз ниятли қароқчиларнинг ўлдирилиши, хоннинг ҳарамига, канизаклар кошонасига Кенжа ботирнинг билдирмасдан кириб бориши... саргузашт ишқибозларининг диққатини ўзига тортиб, юракларини ўйнатиб юборадиган воқеалар айни шулар эмасми. Бугунги кунда саргузаштга қўл ураётган адиб бу анъаналарни четлаб ўтishi мумкин эмас, уларни «миллий ўзига хослик»нинг бебаҳо сарчашмалари деб биламан.

ТАНҚИДЧИ. Утмишдаги ёзма саргузашт сюжетли эпик асарлар билан фольклор асарлари орасида тафовут айтарли йўқ даражада. Асримиз бошларига келиб саргузашт ривожига бурилиш юз берди, энди у реалистик йўлга тушиб ола бошлади. Ҳамза, А. Қодирийнинг ilk изланишлари шундан далолат беради. Қадимда, адабиётда романтизм ҳукмрон бўлган кезларда саргузаштга хос хусусиятлар — ўта шартлилик, сирлисеҳрли фавқулодда ҳодисаларга мойиллик осонгина сингишиб кетаверган, сўз санъати ривожига реализмга кўчгандан кейин, ҳаётни реалистик акс эттириш учун кураш авж олган кезлари шартлиликка мойил адабий тур, жанр ва услубий оқимлар ривожига маълум қийинчиликлар рўй берди. Чунончи, қадимий саргузаштнинг ҳикоя қилиш тарзи баъзан ҳаётнинг реалистик картинасини гавдалантиришга монелик қила бошлади. С. Айнийнинг «Бухоро жаллодлари» асарида қисман шу ҳолни кўриш мумкин. Бироқ бу қийинчилик секин-аста бартараф этила бошлади, А. Қодирийнинг «Қалвак махзумининг хотира дафтарида», Ғ. Фуломнинг

«Шум бола» асарлари орқали реализм саргузашт адабиётда ҳам узил-кесил тантана қилди...

Афсуски, 20—30-йиллар ўзбек адабиётида эришилган бу тажриба кейинчалик анча вақт эътибордан четда қолди, ниҳоят 60-йилларга келиб саргузашт, детектив адабиётининг ўзи ҳам, уларда фольклор анъаналаридан фойдаланиш тенденцияси ҳам қайта жонлана бошлади.

ЕЗУВЧИ. Худди шу даврга келиб саргузашт асарларининг жонланиб кетишига сабаб шу бўлдики, фан ва техника революцияси амалга оша бориши билан юртимизда маънавий юксалиш юз берди. Диди ва талаби юксак бўлган янги китобхон авлоди етишди. Бунинг устига бизнинг болалар адабиётимизда узоқ йиллар давомида панду насихатлар асосига қурилган йўналиш жуда кучли эди (болалар шеърнатида бу нарса ҳамон давом этиб келяпти). Катталарга салом берсанг яхши бўлади, овқат олдидан қўлингни ювиб олсанг, ундан ҳам соз бўлади, мазмундаги катта-кичик асарлар ҳаддан ташқари кўпайиб кетган эди. Ўзингиз ҳам биласизки, бола табиати насихатдан кўра намунага кўпроқ мойил бўлади. Натижада ҳалиги характердаги китобларни ўқувчилар камроқ ўқийдиган бўлиб қолишди. Муаллим синфга кириб, жонини жабборга бериб дарс ўтса-ю, болалар уни тинглашмай, деразадан ўтган-кетганини томоша қилиб ўтирса ёки шериги билан алланарсалар ҳақида шивирлашиб, қиқирлашиб ўтирса, муаллим ноқулай аҳволга тушиб қолади. Бола олдидаги масъулиятни сезса, кейинги сафар дарсини жонлантиришга, қизиқарлироқ қилиб ўтишга ҳаракат қилади. Менинг назаримда, кўпчилик болалар адибларнинг саргузашт ва детективга қўл уришининг бонси ана шундан бўлди. Фольклор анъанасининг қайта жонланиши масаласига келсак, саргузашт фантазия билан тирик, фольклор эса фантазия бобида ёзувчи учун бамисоли бир қанот.

ТАНҚИДЧИ. «Сир очилди» деб атаган повестингиз ҳам саргузашт усули ва услубида ёзилган эди. Лекин у китобхонлар эътиборини қозонолмади, таъқидчилар назаридан четда қолди. Нега шундай деб ўйлайсиз? Дастлаб «Сеҳрли қалпоқча» номи остида эълон қилинган, кейинчалик «Сариқ девни мишиб» деб аталган саргузашт асар катта доврұқ қозонди. Ўзимизда бир неча бор қайта нашр этилди, рус ва қатор қардош халқлар тилларида чиқди. Бугунги кунда талай чет тилларга таржима қилинди ва қилинмоқда. Бундай муваффақиятнинг «сири» нимада деб биласиз?

ЁЗУВЧИ. Қушнинг юқсак парвози учун қанот қанча зарур бўлса, саргузашт турида қалам тебратаётган ёзувчи учун фантазия ҳам шунчалик зарурдир. «Сир очилди»да турмушдаги воқеани қандай кўрган бўлсам, шундайлигича, унга ҳеч қандай ижтимоий-ахлоқий юк қўймасдан, фантазиясиз ёзиб қўя қолган эдим. «Сеҳрли қалпоқча»да эса шарқ эртаклари усулидан фойдаланган ҳолда, фантазияга кенг ўрин берганман. Эҳтимол шунинг учундир, биринчи асар қаноти юлинган қушдек ҳаққалаб-ҳаққалаб маҳалладан нарига чиқолмади. Иккинчиси эса парвозни баланд олиб, дунёни айланиб юрибди.

ТАНҚИДЧИ. Фақат шугина эмас. Бунинг сири, сабаблари кўп. Аввало бу асардаги воқеалар шунчаки «олди-қочди»лар эмас. Асар қаҳрамони Ҳошимжоннинг гаройиб саргузаштлари воситасида ҳаётнинг хилма-хил лавҳалари ҳаққоний гавдалантирилган, хилма-хил, ўта миллий характерлар яратилган, муҳим маънавий-ахлоқий, муаммоларга эътибор жалб этилган. Хуллас, саргузашт «жиддий адабиёт»га хос хусусият касб этган. Айни пайтда фольклор аъъанаси бу асарга бетакрор миллий ўзига хослик бахш этган.

Асарда сеҳрли қалпоқча ҳақидаги эртақ, шу эртақдаги муҳим деталь — сеҳрли қалпоқча ниҳоятда қўл

келган. Шу эртак, эртактаги деталь қандай хаёлга келиб қолди. Эслай оласизми?

Шуниси ҳам борки, асардаги асосий нарса эртак айтиб бериш эмас, эртак, ундаги деталь — сеҳрли қалпоқча ҳаёт ҳақиқатини гавдалантириш, воқеаларни бири-бири билан боғлаш учун бир восита. Шу билан баробар, асарни шу эртак, сеҳрли қалпоқчасиз тасаввур этиш ҳам мушкул.

ЕЗУВЧИ. Уша пайтда «Совет Ўзбекистони» газетасида фельетончи бўлиб ишлардим. Фельетончи сифатида баъзан жиноятлар изидан ҳам борардим-у, уни фош қилолмай, ҳафталаб бош қотирардим, хит бўлиб кетардим. «Қани энди, сеҳрли қалпоқчанг бўлса-ю, кийиб, ҳеч ким кўрмайдиган бўлиб олгач, жиноятчилар орасига кириб, кирдикорларини кетма-кет фош қилиб ташлайверсанг...» дея орзу-хаёллارга берилган пайтларим ҳам бўларди. «Сеҳрли қалпоқча» сарлавҳали бир фельетон ҳам ёзганман. Кейин ўйлаб қолдим, борди-ю шу сеҳрли қалпоқчани ишёқмас, оққўнгил бир боланинг қўлига бериб, унинг саргузаштларини ёзиб, каттакон бир хулоса чиқарсам-чи, деган фикр келди бошимга... Сеҳрли қалпоқчанинг бошлангани ана шундай бўлди. Демак, мақсад, ўзингиз айтганингиздек, болаларга эртак айтиб бериш эмас эди, албатта.

ТАНҚИДЧИ. Асарнинг иккинчи китобини ёзишга нима даъват этди?

ЕЗУВЧИ. Конан Доил бир муддатга келиб ўз қаҳрамони Шерлок Холмсни ўлдириб қўяди. Уни қаттиқ севиб қолган кенг китобхонлар оmmasи бундан норизо бўлиб, муаллифнинг қилмишини кескин қоралашади, андак бўлмаса уни судга беришгача бориб етишади. «Сариқ девни миниб»ни тугатганимдан сўнг мен ҳам ана шунга ўхшаш аҳволга тушиб қолдим. Юзлаб, балки минглаб ўқувчилар Ҳошимжон саргузаштларини давом эттиришимни қатъиян, такрор айтаман, қатъиян талаб қилиб туриб олишди... Бунинг устига менинг ўзимда

ҳам ёш китобхонга айтадиган гапим ҳали кўп эди. Шулар сабаб бўлди-ю, иккинчи китобни ёзишга жазм қилдим.

ТАНҚИДЧИ. «Сариқ девнинг ўлими»да, гарчи бош қаҳрамон Ҳошимжон асар марказида турса-да, у шунчаки аввалги асарнинг давоми эмас. Асар услуб ва усул эътибори билан ҳам ўзгача. «Сариқ девни миниб» саргузашт асар бўлса, «Сариқ девнинг ўлими» детективнинг яхши намунаси... Саргузашт усулидан детективга кўчиш зарурияти қандай туғилди?

ЕЗУВЧИ. Езувчи ёзилажак асарларига шакл, услуб танлаганида, одатда қўлидаги материалнинг характери ва талабидан келиб чиқади. «Сариқ девнинг ўлими»нинг материалли жиноят ва жиноятнинг фош қилиниши хусусида эди. Менинг айтмоқчи бўлганим — «жиноятчилик ва тартиб бузилишини бутун халқ оммаси оёққа тургандагина таг-томири билан тугатиш мумкин» деган гапни реаллаштириш учун худди ана шундай материал керак эди. Демак, қўлимдаги материал ҳам, айтмоқчи бўлган гапим ҳам ўз-ўзидан детектив шаклини талаб қилиб турган эди. Саргузаштдан детективга ўтишимнинг зарурияти ана шу сабабдан келиб чиққан.

ТАНҚИДЧИ. «Сариқ девнинг ўлими» яна шу жиҳатдан характерлики, унда ҳам саргузашт, ҳам детектив, ҳам фантастик, ҳам сатирик асарларга хос хусусиятлар қоришиб кетган.

ЕЗУВЧИ. Саргузаштда сатирик хусусиятларнинг ёндош ҳолда келиши улкан адибларда ҳам учрайди, «Том Сойернинг бошдан кечирганлари», «Қалвак махзум», «Шум бола»лар бунинг учун гувоҳ... Бир чеккаси, шулар менга йўл очган бўлса ажаб эмас.

ТАНҚИДЧИ. «Беш болали йнгиҗча» романининг туғилишидан қисман хабарим бор. Уруш йилларидаги болалик ҳақида асар ёзишни кўпдан бери орзу қилардингиз. Нега яна саргузашт ҳикоя йўлини танладдингиз...

ЕЗУВЧИ. Бу кўпроқ услубга оидир. Услуб ёзувчи ихтиёридан ташқари ички бир майлнинг талаби билан белгиланса керак. Аввалги икки романим саргузашт усулида битилган эди. Бу усул руҳиятимга хийла сиғиб қолган эди. Иккинчидан, «Беш болали йигитча» романининг кўп воқеалари ўзимнинг бошимдан ўтган, аynи саргузаштнинг материали эди. Услуб ёзувчи айтмоқчи бўлган гапнинг ифода формаси, яъни оҳангидир. Оҳанг ашулада қанақа гап айтмоқчи бўлганлигиниғизга қараб белгиланади. Шунинг учун ҳам «Самарқанд ушшоғи»нинг оҳанги ғамгин ҳам босиқроғу «Олмача анориниғга балли» қўшиғининг оҳанги енгил ва ўйноқидир.

ТАНҚИДЧИ. «Сариқ девиниғ ўлими», «Беш болали йигитча» асарларининг охирида тантанавор руҳ устунлиги ҳақида бир вақтлар эътироз билдирган эдим. Бу эътироз хилма-хил фикр уйғотаётир.

ЕЗУВЧИ. Мен болалар ва ўсмирлар учун ёзилган асарлар албатта қаҳрамоннинг ғалабаси, тантанавор бир руҳ билан якунланиши тарафдориман. Қани, болаликда эшитган эртаклариниғизни бирма-бир кўз олдиниғизга келтириб кўрини-чи, қайси бирида қаҳрамон енгилгану қора кучлар тантана қилган? Эртаklar эса, катталар учун эмас, балки болалар учун тўқилади. Ёки болалар адабиётининг энг машҳур асарларини бир бошидан эслаб чиқини-чи, қайси бирида асариниғ бошидан-охиригача бола идеалиниғ тимсоли бўлган ижобий қаҳрамониятига етолмай қолган? Бола ўз идеалиниғ ёвуз кучлар устидан ғалаба қилишини, «шундай қилиб қаҳрамон муроду мақсадига етибди», деган ҳукму азалин эшитгиси келади. Чунки унинг руҳиятига ғамгинлик, умидсиз якун мутлақо бегонадир. Сиз, болалар адабиёти билан катталар адабиёти материалларида фарқ йўқ, балки талқинида фарқ бор, модомики шундай экан, турмуш ҳақиқати қандай бўлса шундайлиғича беравериш керак, деган фикрдасиз. Чиниғиз Айтматовнинг «Оқ кема», «Эрта учган турналар», «Олалар»

асарларида ўсмир қаҳрамонлар ҳалок бўлгани ёки ҳалокат ёқасига бориб қолгани тасвирланган демоқчисиз. Тўғри, ўша асарлардаги воқеалар ана шунини тақозо этади. Лекин бу асарлар ўсмирлар учун ёзилмаган, балки ўсмирлар ҳаётдан олиниб катталар учун битилгандир... Шундай қилиб, мен болалар учун ёзиладиган асарларда тантанавор руҳ ҳукмрон бўлиши керак деган фикрдаман. Руҳи синиқ, гамгин тугалланган бирон асарни болалар ўртасида шуҳрат қозонганини эслай олмайман.

ТАНҚИДЧИ. Эҳтимол бу гапингиз эртақларга, эртақлар асосида яратилган асарларга ва қисман саргузашт, детективга хосдир, лекин бунини умуман болалар адабиётининг ўзгармас, қатъий қонунияти деб талқин этиш тўғри бўлмас деб ўйлайман. Болалар адабиёти, ўзининг яхши биласиз, нуқул эртақлардан иборат эмас. Мен болаларнинг руҳини кўтарадиган, уларга ибрат бўладиган асарлар билан баробар уларни ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқати, мураккаблиги билан таништирадиган, нуқул болалар руҳига далда берадиган асарларгина эмас, айни пайтда уларда ачинаш, раҳм-шафқат, ҳамдардлик туйғусини тарбияладиган асарлар ҳам зарур деб ҳисоблайман. Худди шундай асарлар жаҳон болалар адабиётида бор, ҳозир ҳам яратилапти. Майли, Ч. Айтматовнинг кейинги қиссаларини бир ёққа қўйиб турайлик-да, лоақал «Том тоғанинг кулбаси»ни, «Ҳожимурод» ёки «Кавказ асири»ни, «Уйқу истаги» ёки «Ванька»ни, «Архип бобо»ни, машҳур «Чапаев» фильминини, А. Гайдарнинг қатор асарларини, мен ниҳоятда хуш кўрадиган Ю. Яковлев ҳикояларини эса олайлик. Сиз маъқул кўрган тур асарлар билан бир қаторда бу хил асарларни ҳам, аминманки, болалар бутун вужуди билан қабул қилади, бола тарбиясида улар жуда катта роль ўйнайди. Шахсан менинг ўзим «Кавказ асири» ҳикояси билан 5-синфда ўқиб юрган кезларим танишганман. Уша илк бор танишувдаги ҳис-ҳаяжонларимни

ҳали-ҳали унутолмайман. Атоқли болалар ёзувчиси С. Михалков бир мақоласида болаларда шафқат, ҳамдардлик туйғусини тарбиялаш ва бунда сўз санъатининг аҳамияти хусусида кескин қилиб гапирган эди.

Саргузаштдаги, детективдаги тантанаворлик масаласига келсак, менимча, буни шу хил адабиётнинг қатъий қонунияти, талаби даражасига кўтариб юбормаслик керак деб ҳисоблайман. Утмишда ҳам, ҳозирда ҳам ўткир драматик, ҳатто фожий ҳодисалар асосига қурилган, финалда ҳам шу ўткирлик, фожий руҳни тўла сақлаб қолган асарлар кўп. Биздаги «Жўра қишлоқ», «Ез ёмғири», қисман «Мангулик» шу турдаги асарлардан. Сиз асардаги оптимистик руҳни фақат ижобий қаҳрамонларнинг тантанаси билангина боғлаб қўяётирсиз. Ижобий қаҳрамоннинг ҳалокати, асарнинг фожиа билан якунланишини ижобий куч, умуман идеалнинг мағлубияти, қора кучларнинг тантанаси деб тушунамаслик керак. Фожиа, гамғилик билан тугаган асарларни «руҳи синиқлик»ка йўявериш, болаларни бу хил асарлардан «асрайвериш», менимча, тўғри эмас. Барча даврлардаги илгор адабиётларда бўлгани каби, социалистик реализм адабиётида ҳам ҳодисаларнинг кескинлигини, ҳаттоки трагик моҳиятини сусайтирмаган, бўяб-безамаган ҳолда ҳам асарга чуқур оптимистик руҳни сингдириб юбориш, ҳаётбахшликка эришиш санъати мавжудки, бу хусусият болалар адабиёти, детектив ва саргузашт асарларига ҳам тўла дахлдордир.

ЁЗУВЧИ. Демак, бу борада ҳам баҳслашадиган гаплар кўп экан.

ТАНҚИДЧИ. О. Хусановнинг «Тогда ўсган бола», Л. Маҳмудовнинг «Қопга яширинган одам» асарлари саргузашт, детектив доirasини кенгайтиришга интилиш кучайиб бораётганлигидан бир далолат. Уларда қатор ёрқин ҳаёт лавҳалари, эса қоладиган персонажлар бор. Бироқ асарларнинг асосий замини бир оз омонатроқ. Шартли, фавқулодда ҳодисалар замирида муҳим

ҳаёт ҳақиқати, ёзувчининг жиддий, ҳаётий, ҳа, ҳаётий гапи ётмас экан, қутулган натижани бермайди... «Тоғда ўсган бола», «Қопга яширинган одам» воқеалари замирида бугунги куннинг руҳи уфириб турмайди, уларда «фавқулодда ҳодисалар» воситасида бугунги китобхонни ҳаяжонга соладиган зарур, ҳаётий гапларни айтишга интилиш етишмайди.

ЁЗУВЧИ. Тўғри, бадний асар болалар учун ёзилаптими, катталар учун ёзилаптими, бари бир, шу куннинг муҳим бир гапини айтиши шарт. Ўз даврига хизмат қилмаган асар кейинги даврларга ҳам хизмат қилмайди, дейдилар. Оқилжон Ҳусановнинг «Тоғда ўсган бола» қиссаси чинакам саргузашт асарлар учун зарур бўлган воқеаларга бой. Асарда чиройли тасвирланган, ўқувчи қалбини ҳаяжонлантирадиган лавҳалар, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатлари аниқ тасвирланган манзаралар бор. Устозлардан бири, ёзувчи ҳар қанча фантазия қилиши мумкин-у, лекин ҳаёт мантиқини бузишга ҳақи йўқ, деган экан. «Тоғда ўсган бола»да ўқувчинини ишонтирмайдиган деталлар кўпайиб кетган. Тоғда адашиб қолган бола бутун вужуди билан қишлоққа, одамлар ёнига талпинди. Қишлоққа яқинлашгач, бухгалтер амакининг ёмон қилиги эсига тушиб яна тоққа — ваҳший ҳайвонлар орасига ўз ихтиёри билан қайтади. Сюжетни чўзиш учун наҳотки бундан ишонарлироқ деталь топилмаса! Болани бухгалтер хафа қилган бўлса, ахир унинг меҳрибон ота-онаси, ака-укалари, тенгқур ўртоқлари бор эди-ку!

ТАНҚИДЧИ. Модомки, жиноятни, жиноятчини фош этиш детективнинг бош хусусияти экан, фош этиш учун арзийдиган ҳодиса, шахсгина детектив асарга асос бўлиши керак. Бусиз мантиқий изчилликка, ҳаққонийликка эришиши мумкин эмас. «Қопга яширинган одам»даги жиноят ва жиноятчиларни эсланг. Мулладўст ва қопга яширинган одам — Муродалилар салкам ярим асрдан бери яширин жиний ишлар билан банд. Улар-

нинг коллективлаштириш, маданий инқилоб йилларидаги кирдикорларига, гарчи улар кўплаб бадний асарлар орқали бизга таниш ҳодисаларга ўхшаб кетса-да, бир оз ишониш мумкин, уларнинг кирдикорлари ўқувчини қисман бўлса-да ташвиш-ҳаяжонга солади; ўша жиноятчиларнинг бугунги кундаги кирдикорлари — яширинча қурилишга панд бериши, йўл бўйидаги теракларнинг остига керосин қуйиб қуритишга чоғланиши, ҳалол одамларга сунқасд уюштириши ва ҳоказолар ўқувчига бир оз эриш туюлади, аниқроғи уларнинг жиноят тарзи, усули ўта примитив, безори одамларнинг ишига ўхшаб кетади. Бинобарин, бу хил жиноят ҳам, жиноятчилар ҳам бутун бошли романда тасвирлаб, фош этиш учун арзимайди. Шунинг учун бўлса керак «Фантомас»даги ўта фавқуллодда ҳодисаларга ишониш мумкин-у, бу романдаги ҳаётийдек туюлган воқеаларга ишониш қийин.

ЕЗУВЧИ. Шу муносабат билан бугунги ўзбек болалар адабиётида тез-тез учраб турадиган бир камчиликни айтиб ўтмоқчиман. Саргузашт, детектив асарлар етишмаётганлигини баҳона қилиб баъзи бир адибларимиз ўз асарларини хом-хатала эълон қилишмоқда. Бундай асарларда айтиладиган гап жуда майда, бачкана, фантазия йўқ ҳисоби. Табиийки, бу ҳол ёш китобхоннинг дидини ўтмаслаштириб, эстетик завқини пасайтиради. Санъат асари ўзининг нимаси биландир ўқувчини ҳайратга солиши керак, ёш китобхонда ҳайратланиш ҳиссини ҳам тарбиялаб боришимиз керак-ку ахир! Икки марта ўқишга арзимайдиган китоб бир марта ўқишга ҳам нолойиқдир, деган гап бор.

Биз ҳам бир марта ўқишга арзимайдиган асарларнинг олдини олишимиз керак.

ТАНҚИДЧИ. Саргузашт, детектив учун энг аввал жанрбop қаҳрамон керакка ўхшайди. Менинг назаримда Ҳошимжон аини саргузашт, детектив қаҳрамони. Сиз узоқ вақт унинг таъсирдан кетолмай юрдингиз. Хаба-

рим бор, «Беш болали йигитча»да ҳам унинг таъсиридан чиқиб кетолмай хўп қийналдингиз... Билмадим, саргузашт жанрига ишқи тушиб қолган адиб хаёлига нуқул саргузаштбоп қаҳрамон келаверадимми ёки ҳар қанақа одамлар ҳаёти саргузаштли бўлиб туюлаверадими дейман. Октябрь инқилобининг 60 йиллигига бағишлаб ёзган «Қонизар юлдузлари» асарингизда ҳаётда бор донгдор одамларнинг тақдирини ҳам саргузашт усулида ҳикоя қилгансиз. Ҳозир ёзиш пайида юрган бўлғувси йирик романингизга қаҳрамон қилиб машҳур тарихий шахс Намозни танлашингиз ҳам тасодифий бўлмас керак. Намознинг ҳаёт йўли аини саргузашт асарининг материалдир.

ЁЗУВЧИ. Биз кўпинча саргузашт ва детективбоп «фавқуллодда» қаҳрамонларни хаёлан қидириб топаман деб юксакликка кўтарилиш ўрнига, «Қопга яширинган одам», «Тогда ўсган бола» асарларида бўлгани каби, ҳаёт «ниқир-чиқирлари» орасида ўралашиб қоляпмиз. Реал ҳаётнинг ўзида шундай аломат фактлар, фавқуллодда, ҳаттоки афсонавий шахслар борки, улар ҳар қандай фантазияни йўлда қолдириб кетади. Мен «Қонизар юлдузлари» устида ишлаётганимда, Намозга онд тарихий ҳужжатлар билан танишганимда шунга амин бўлдим.

Намоз ҳақидаги саргузашт роман билан баробар шу бугунги замондошларимиз ҳақидаги бир асар хаёли билан бандман. Мен узоқ йиллар давомида фельетончи бўлиб ишладим. Инсоният вужудини қора қўртдек заҳарлаётган сарқитларга қарши қўлимдан келганича курашдим. Бир фельетончи блокнотига игво, ҳасад, манманлик сингари иллатлардан нақ тўқсон тўққизгачини ёзиб, шунча нарсга топганига хурсанд бўлиб, ҳамкасбига мақтанибди. Ҳамкасби: «Кел, дўстим, мен ҳам кўчириб олай», деса, фельетончи: «Йўқ, огайини, каллаини ишлатиб ўзинг ўйлаб топиб ол!»— деб блокнотини бермабди. Шунда ҳамкасби: «Унда ўша иллатлар ёнида

юзинчисини — «қизганиш» деб ёзиб қўй», — деган экан... Шунга ўхшаш иллатлар ҳали тугаганича йўқ. Гўзал ҳаётимизга қора доғ бўлиб яшаб келяпти. Ҳозир ана шу иллатлар жамулжамига қарши ҳажвий оҳангда фантастик-саргузашт асар устида ишлаяпман. Бу асарнинг номини «Сарқитлар қабристон» деб атайманми, ёки «Сехргарлар жанги» деб атаган маъқулми, ҳозирча бир нарса деёлмайман. Лекин ўша сарқитлар ботқоғига ботган шахсларни шунақанги бир кулгили ва аянчли аҳволда тасвирлашни ният қилиб қўйдимки, улар ўзидан-ўзи уялиб, қочгани жой тополмай қолсин.

Табийки, мен учун жуда муҳим бўлиб туюлаётган бу ғоявий «юк»ни елкада кўтара оладиган ҳам ижобий, ҳам салбий саргузаштбоп қаҳрамонлар керак. Уларни қидириб олишларга боришнинг ҳожати йўқ, улар нақдгана шу кунги қайноқ ҳаётнинг ўзида, Сиз билан бизнинг орамизда...

1977 йил, декабрь.

М У Н Д А Р И Ж А

Талант тарбияси	
<i>(Шоир Эркин Воҳидов билан суҳбат)</i>	5
Ижодкорнинг «дахлсиз» дунёси	
<i>(Езувчи Асқад Мухтор билан суҳбат)</i>	23
<u>Ҳаётний тажрибадан бадний ҳақиқатга</u>	
<i>(Езувчи Мирмуҳсин билан суҳбат)</i>	41
Мавзу, қаҳрамон жозибаси	
<i>(Езувчи Ҳамид Ғулом билан суҳбат)</i>	59
Трилогиянинг тугилиши	
<i>(Езувчи Саид Аҳмад билан суҳбат)</i>	0
Роман табиати: талаб ва имкониятлари	
<i>(Езувчи Одил Еқубов билан суҳбат)</i>	103
Ҳаракатдаги эстетика	
<i>(Езувчи Пиримқул Қодиров билан суҳбат)</i>	131
Сарғузашт ташвишлари	
<i>(Езувчи Худойберди Тўхтабоев билан суҳбат)</i>	154

На узбекском языке
НАРМАТОВ УМАРАЛИ
ВОСПИТАНИЕ ТАЛАНТА

Литературные раздумья
Ташкент, издательство «Еш гвардия» — 1980

Редактор Э. Миробидов
Рассом Г. Просвириов
Расмлар редактори Э. Валлеев
Техн. редактор Г. Аҳмаджонова
Корректор С. Сайдалимов

ИБ № 634

Босмахонага берилди 19. 02. 80 й. Босинга рухсат
этилди 14. 05. 80 й. № 1 босма қоғозга «Литера-
турная» гарнитура юқори босма усулида бо-
силди. Формати 70×108¹/₂. Босма листи 5.5. Шарт-
ли босма листи 7.5. Нашр. листи 7.51. Тира-
жи 5000. Р—15324. Буюртма № 67. Шартнома
№ 166—75. Баҳоси 65 т.

Ўзбекистон ЛҚСМ Марказий Комитети «Еш гвар-
дия» нашриёти, Тошкент, 700129, Навоий қў-
часи, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб
савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Мат-
буот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашма-
сининг 2-босмахонаси. Янгиўул, Самарқанд қў-
часи, 44.

Н 79

Норматов Умарали.

Талант тарбияси.— Т. «Ёш гвардия», 1980.—176 б.

Норматов У. Воспитание таланта.

ББК 83.3Уз
8Уз

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
«ЁШ ГВАРДИЯ» НАШРИЕТИ
ҚУВНИДАГИ КИТОБЛАРНИ
НАШР ЭТДИ:

Эркин Самандаров
ҚАБУЛ СОАТЛАРИ
Драматик Достон
Олимжон Холдор
КУМУШ КОСА
Достон ва шеърлар

Тўлқин
БИРИНЧИ МУҲАББАТ БЕКАТИ

Ҳикоялар
Самар Нур
БОДОМ ГУЛИ

Ҳикоялар
Уктам Ҳакимали

ТОНГ

Ҳикоялар

Г. Ломидзе

БУЮК МУШТАРАКЛИК ТУЯҒУСИ